

10
Филология илимларининг
кандидаты, халык аралык академик
академиги, жазуучу, журналист
Алмазар Абдиев

13.11.2014
2-12
Алмазар Абдиев

1. «Бизлер бахытлы боламыз», гүрриңлер. Нөкис—1997.
2. «Кызыл кошантай», гүрриңлер, ертеңлер. Нөкис—1998.
3. «Бердак шығармалары бойынша библиографиялык көрсөткич» (А.Пахратдинов менен). Нөкис—1999.
4. «Жин-жыпырлар уясы», роман. Нөкис—2004.
5. «Алтын балык», гүрриңлер, ертеңлер (А.Идирейсов менен). Нөкис—2006.
6. «Атақты алым». Нөкис—2007.
7. «Алғыс алган азамат». Нөкис—2007.
8. «Эльза ханым», повестьлер, гүрриңлер, пьеса. Нөкис—2008.
9. «Беканың автомашиналары», гүрриңлер. Нөкис—2008.
10. «Кызыл көйлекли жәнән», гүрриңлер. Нөкис—2009.
11. «Акжус», гүрриңлер. Нөкис—2010.
12. «Мактаншак қораз», ертең, әңсәналар. Нөкис—2010.
13. «Режиссер хәм актер» (Б.Ахмедовтан аударма). Нөкис—2011.
14. «Қарақалпақ ырымлары». Нөкис—2014.
15. «Өмир ғалма-ғаллары», гүрриңлер дүркини, гүрриңлер, анфантастика. Нөкис—2014.
16. «Талантлы жаслар» (Г.Палъанова менен). Нөкис—2014.
17. «XX әсирдиң кызыклы уақыяларынан» (Ә.Пахратдинов менен). Нөкис—2015.
18. «Қар бала», гүрриңлер. Нөкис—2015.
19. «Илимий фантастика мәселелери». Нөкис—2015.

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚЛЫ ҮЛЕС

2-72

Winnipeg, Manitoba, Canada R3S 0V6

Аллашазар ӘБЛИЕВ

Воспитательная работа в школе должна быть направлена на формирование у учащихся нравственных качеств и навыков, необходимых для успешной жизни в обществе.

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚПЫ ҮЛЕС

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚЛЫ ҮЛЕС

[illegible][illegible]НӨКИС
2015-жыл

Белгилі жазыушы хәм журналист Алланазар Әбдиев шерек әсирден берли илим менен де шұғылланып келмекте.

1995-жылы илмий фантастика жанры бойынша диссертациясын жақлап, филология илмлериниң кандидататы дәрежесине еристи. 2014-жылы «Антик дүнья» халық аралық илмий академиясының профессоры, академия атакларына мүнәсип табылды.

А.Әбдиев бул илмий мақалалар жыйнағына бүтинги күнге шекем жазған жұмыстарын киргизинти. Илимде мақаланың көлеминен гөре, ондағы айтылган усыныс, пикирлер әрмийетке ийе болады. Усы көз қарастан бул илмлаздың өзиниң барлық жазғанларын (мақала, сәубет, рецензия, пикир т.б.) күнделести басалымдардан жыйнап, бир китапқа топаланған қоллап-қуатлаймыз.

Топлам студентлер, алымдар хәм барлық илмге қызығушылар ушын зарурли қолданба болары анық.

Пикир билдириушилер:

Алламбергенов Кеңесбай — НМПИдың кафедрла баслығы, филология илмлериниң докторы, профессор, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйластың лауреаты.

Алламбергенова Патияма — КМУдың доценті, филология илмлериниң кандидататы

ӘДЕБИЯТТАНЫҢ «ҚЫР ҚОСЫҚЛАРЫН» ТАЛПАҒАНДА

Аллашбай Реймовтың «Әміздарыя» журналының 1988-жыл 10,11-санларында «Қыр қосықлары» деп атаған повести жарияланды. А.Реймов аз жасқа да саз жазатұғын, таланты менен әдебиет ышқыпазларын әсте-әсте өзіне тартып, беңде етип қиятырған жас жазушылардың бири сыпатында белгилі. Повесть өзиниң темасы, идеясы, стили жағынан өзгешелігі менен басқа шығармалардан айырылып турады.

Хәзирги уақытта елимиз тарихымынан ақталдақ орынлары ашылып атыр. Бурын жасырылып келтиген, баспасөзде айтыу қалмаған естиген 30-40 хәм 50-жылларғы репрессиялар, халықтың ауыр ахуаллары ашық айтылмақта. Автор өзиниң бул доретпесин миңе усы темаға арнаған. Өзиниң алдына урыстан кейинги жыллардағы ауыр күнлерди, халықтың бийгүне, ақылсыз баспалардың себебінен қыйналуларын, қастан жанған адамлар тәждирин сүүретлеуди, халқымыздың сол дәуирдеги милшиі үрп-әдет, дәстүрлерин ұлылауға арнаған.

Шығарманың көркемлігі жақсы, тили жатық болса адамды өзіне тартды. Қарақалпақ әдебиятында Т.Қайыпбергенов, У.Пиржановтың тили шийрин, буның даусыз екендігіне исенимим кәміл. Повестти оқып отырып мен Аллашбай ағаның да тилинің майлы, жеңіл екенлігін, гап дуизудеги өзгешелігін аңладым. Қарақалпақ әдебиятындағы көпшилиқ шығармалар тилинің орақы-сорықшылығынан маңдайы қурылды: мазмұны жақсы болса да ондай шығармалар алымды өзіне тартпайды. М.Горький: «Тил — гүлпан фактлердің кийими» деген болса бизиң авторымыз повесттеги хәр бир фактке сай келетұғын, жарысқылы «кйим» тауып, тигил кийгизе алған.

Хәзирги уақытта көпшилиқ жазушылар Ш.Айтматов мектебинен талим алып атыр. Оның повестлерин оқыу арқалыу жазуу стилин, композиция қурыу усылларын, ұлыма айтқанда шығарма жазуу сырларын хәр ким өзинде үйрегіп, өлестиріуге урынбақта. Бул творчестволық үйреніу болып есеплениады. Бул нәрсе А.Реймовтан да өзіне-ди.

тыс болған Құрбанбай жырау Тажібай уының репертуарында 20 дан астам хәр қыйлы дәстайлар болса, олардан биз тек 50 процентин ғана жазып алуға үлгердік. Қалғандары мархум жырау менен бирге мәңгілікке қайтпастай болып жоғалып кетті» деп қатты қайғырады (И. Сағитов, «Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы», Н.—1986, 76-бет).

Сыртқы басып алынушы душпандарға қарсы аяусыз күрескен қахарманлардың мәртелігін, батырлығын, өз-ара дослығын көтеріңкі рухта жырлау — Құрбанбай жыраудың және бір өзгешелігі. Ендігі сөз, ұсындай елді қорғау, батырлардың дослығы мотиваларыне қурылған дәстайларының бири болған «Жаскелен» (айдарым деректерде «Балтеккей батыр» яки «Балтакей улы Фаррух» деп те аталады. Қараңыз: Қ. Мақсетов. Дәстайлар, жыраулар, бақсылар, Н.—1992, 15-бет) дәстайы хаққында болады.

«Жаскелен» дастанын Құрбанбай жыраудан Сағирбай Мәуленов пенен Шамшет Хожаниязовлар биргелікте жазып алған. Оның ұлұма көлемі — мың қатарға жақын. Дастан «Қарақалпақ фольклорының көп томлығының 17-томында басылып шықты (91-179-бетлер).

«Жаскелен» дастаны өзінің идеялық мазмұны, көркемдік өзгешелігі бойынша басқа да қарақалпақ қахарманлық дастандары қатарында белгілі орынды иіселейді...

(Дауаымын таба алмадым — автор)
1987-жыл

КРИТИК ДЕГЕН КИМ?

Бұл сорауға жауап беріште еле азымен, мойындайман. Сонда да, тәуекел етпекшімен. Кітабына, яки шығармасына пікір айтқын, кемшиллігін көрсеткен критиктерге бизарлардың қайта рахмет айтыудың орнына қана болатуғынын есептіл жүрмен.

«Не ұшын олай?» деген сораулар менің қалем алуыма себепші болды. Шынында «не ұшын өкпелейді?» Өзі жиберген қателерін ендігі рет қайталамасын, сол сыннан жұмақ шығарып келесі ғақлары жақсы шығарма дөретсин, деген ой менен айтылған сынға несіктен қалаланады, хайранман. Дұрыс, кемшиллігін айтса қим жақсы көреді. Бирақ, жазыушылар билімлі адамлар, сондықтан да ашыуды жеңіуі керек. Себеби, тереңірек ойланып қирасақ, критика сол жазыушының пайдасы ұшын айтылады. Ал критикасыз, бир-біреудегі кемшиллігін көрсетпей өсиу жоқ. Әлбетте, буннан бұл мин хәмме жазыушы, шайырлардан табылады; хәммесинде те тендей кемшиллік деп

түсінбеу керек. Критиканы дұрыс түсіне алмай, қате көз-қараста қабыл етуіүнын айырым жазыушылар адресине ғана айтылып атыр.

Биз олаймыз, критик — бұл жазыушы, шайырдың көмекшиси, қол-қанатты хәм де ғамқоршысы. Критик жазыушыдан үйренеди, жазыушы критиктен үйренеди. Критика қаншалды адил, афыр айтылса (егер шығармада үлкен кемшиллік болмаса афыр сынның айтылмайтуғыны да өз-өзінен түсиникли шығар) бұл жазыушы ұшын соншалды пайда. Ал критика адил емес, жазыушының атақ-абырой, жақынлығы есалқа алып, «сылап-сылап» айтылса, онда ол сын жазыушы ұшын үлкен зыян. Өйткени жазыушыда: «Хе, мен жақсы жазса алады екенмен го!» деген ой пайда болып, көкірекке ұрып кетип, өзінише үйреніуді, излениуді, өз үстінде іслеуді пәсенлестирип алады.

Ауыр критиканы «мени мукатыу ұшын айтты» деп сол критикке алақозленип қарайтуғындардың да табылып қалатуғынын жоқарыда айттық. Ал алақозленип қарау, яки рахмет айтуу, бұл сол жазыушы, шайырдың биліміне, адамгершиллігіне байланыслы болса керек.

Дұрыс сынды, бұрыс сын деп түсиніу сыяқлы түсиникти таслауығын уақыт жетгі емес пе? Сондай түсиник тасланса адабиятымыз және де рауажланар еди. Себеби, адил критиканың жоқлығы оның буннан да ары рауажлануында аяғына салынған кісен болып отыр. Ал адил критиканың жоқтығына түсинбейтуғын айырым жазыушы, шайырлар себепши. Өйткени, критиклер көкірегі танып турса да айта алмайтуғын жақсаншақ болып қалған. Оның себебі, адил критика айтса гей-биреулер кері түсінеди де «аяғамнан шалды» деп түсинип, ол критикти жаман көреді, қолынан келген жаманшығын іслеуіе тырысады. Сондықтан да критиклердің биразы «Аш кулақтан, тыныш кулақ» деуіе — жазыушы, шайырлардың кеуліне тиімеуге мажбур болып отырғаны олардың рецензия, мақалаларынан көринеди.

Әдебиет адил критикасыз рауажланбай, мешеулеп қалады. Сондықтан да хәмме критиканы дұрыс қабыл етсе хәм оның жұмық шығарса адабиятымыз буннан бетер рауажланар еди.

1986-жыл

«КӨШ ЖҮРЕ КЕЛЕ ДҮЗЕЛЕР...»

1987-жылы баспадан шыққан кітапшалардың ишінде жас жазыушы Өмірбай Ембергеновтың «Ертеңгі күн» атлы кітапшасы да бар.

Оның гүрлиндери биріз уақыттан бери республикалық баспасозлерде дағазаланып, бұл кітаптан бұрын-ақ жас талантты кітапқушлар менен азлы-коғли таныстырып та үлгерди. Әсіресе, «Әмілдәрия»

«Ертенги күн» хақында сөз етсек биринши рет мен оның ең актуаль мәселеге — ҳазирги уақыттағы ауыл хожалыгында ислеп қалып атырған жасларымыздың әжайып мийнетлерин сүйретпеге атналғаны менен әхмийетли екенін атап көрсетер едим. Бунда автор ата жолын кууган — ата-аналары исенимийнен шыгып, өз ерки менен аймлла ислеп атырған жасларымыздың келбетин, готзаллыгын Әуелбай, Көмек образлары арқалы берген. Әуелбайды автор озиниң мийнетженилти, адамгершилти менен ҳазирги жасларымызға өрнек бодарлық образ дәрежесине көтере алған. Ол әкеси Тажмурат аға астрономлық яки врачлық оқуға барып, бахтыңды сынал көр, десе де бармай, «Сол гүзде тракторшылық оқуады пиктерип, атыңда ислеп қалды» (50-бет).

Буннан биз оның тағы бир жақсы қасиетин: оның өз тууылған жерине, қасибине деген шексиз сүйспеншилтигин, меңір-мұхаббатын көреміз.

Улыма китапта бойынша пикир жүритетуғын болсақ, кемшилтиги, гүрринлериниң барлығына да шубаландылық, көп сөзшилти, натуралисттик сүйретпелер тән болғыы менен бирге, жетискеншиги, гүрринлериниң барлығына да ортақ және бир нәрсе — темаларының актуалдылығы, болып есапланады. Бундан автордың ҳазирги турмысымыз ушын керекли, әхмийетли мәселелерди көре алатуғынлығын сүйи менен бирге сол алдына қойған идея, темасын шебер, көркем биүретпел жеткериле еле де болса ықшамтылық, жазыушыда аз сөз бенен көп мәни бере алыушылық сыяқты тәжірибелди жазыушыларға ғана тән қасиет, шеберликтин жетисинсирмейтуғынын сеземіз.

«Көш жүре келе дүзлер» деген. Бундай азы-кем олқылықларды жас жазыушы Ө.Ембергеновтың алдағы шығармаларында болдырмауға тырысатуғынына беккем исенип, оған творчестволық тасқын табыс тилейміз.

1988-жыл.

«КӨЗДИҢ ҚАРАШЫҒЫ»НЫҢ ҚАРАШЫҒЫ ЯМАСА «МЕНИҢШЕ» АТАМАСЫНДАҒЫ ПИКІРЛЕР

Ауқамлық масштабқа белгилі жазыушы, ауқам мамлекетлик сыйлығының лауреаты Т.Қайылбергеновтың «Көздің қарашығы» романында республикамыздағы 70-80-жылдарда орын алған негатив кубылыстар, атап айтқанда, салыгершилти, пахташылықтағы қосып жазулар, артық тектарлар есабынан атаққа, данққа ерисилер, жағымпаздықлар, сууың ысырапгершилтикке ушырауы кең планда өз сәуленуин типты. Сондықтан да шығарма сол дәуір басыларына жақ-

пай, жазылушының өз сөзи менен айтқанда, «териліп атырған жеринен шашылып жиберилди». Себеби бунда жермен басылар өз келбетин көрди. К.Мамбетовтың «Имтиханы» өз дәуириде қандай дау-жанжелердин пайда болуғына себепши болса «Көздің қарашығы»да сол дәрежеде дау көтерген дөретпе болды (Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе, китапты озимиздин баспа хызметкерлерин жарыққа шығармаған, сондықтын дөретпе биринши рет Ташкентте басылған).

Хуждан тазалығы, жаманлық, жақсылық, қадыққатлық ушын гүрес романның өзегин курайды. Жаңа менен тәнеин арасындағы гүрес, адамлар санасына сиңип қалған топас ойлаушылық..., бәри-бәри шығармада көтерилген мәселелер.

Романды оқып болғаннан соң адамның есинде қалатуғын, дараланып көзге түсетуғын образлар: Жақсылық Дәулетов, Сержанов, Шәрийпа, зямат...

Ҳазирги заманымыздағы реаль бир нәрсе, бул — қадыққатлық ушын жанын пилз етуғын, жақсылық, адалатлық ушын гүресилуи адамның рахити өмир суре алмауы болып есапланады. Себеби оңшай адамлар дүниады жамаңлық, менменлик, зудымлық пенен гүресмен деп жүрип өмириниң өтип кеткенин де сезбей қалады. Мине, усындай адам образын Т.Қайылбергенов Жақсылық Дәулетов арқалы берген. Ол өтирик-жала, ҳар қандай адамгершилтиктен паз қылықларға жана тообейди. Қорықтастан мажилесте республикада аты шығып атырған советхыз критикалайды. Данққа ерисилуиниң (Сержановтың) намакул жолтарын, себептерин ашыу жолында көп мийнет етеди. Асығыслық етип Саястанға үйлену қолды да, кейин өкунеди. Бул жерде, автордың позициясы, мененше, төмендегидей: қарақалпақ пенен басқа миллет ғәкитиниң турмыс куруына қарсы. Өйткенн ол (басқа миллет ғәкити) қарақалпақ халқының үл-әлетин билемейди. Сондықтан да дәслеп қазығып, сүйип үйленгени менен онда исенимсизлик пайда болады. Бул да, мененше, реаль нәрсе. Себеби өз миллеттин сүйген, әлеп-үрпін хұрметлеген ҳар қандай адам ол дәстүрлердин аяқ асы болуына жол қоймайды (Ескертетуғын нәрсе, әлет-үрп, психологияны жақын қазық, өзбек т.б. халықлар туурады бул пикир орынды емес). Миллеттин төрт белгиси болса, бирейи — психологияны өзгешелиги, үл-әлет. Солай екен, олар усы жағынан да сәйкес келмейди. Автор усы жағдайды орынды көрсеткен.

Ержан Сержанов — негатив кубылыстарды келтирип шығаруға басыл роликті ойнайтуғын адам. Ол тек атақ, абырой ушын ҳар қандай нәрселерди ислейди. Оның санасында жақсылық, хұрмет-иззет қусанған инсаныйлық белгилер өлип қалып, менменлик, тақабырлық сыяқты қасиетлер пайда болған.

Романда Арал тенизін кутқару мәселесі де қозғалған. Мениңше, автор романын бастан-аяғына усы суу мәселесіне бағышламақшы болған. Лекин ойланғандай болып шықпай, Арал мәселесі екінші планда қалып қойған да, бірінші планға негатив кубылыстарды ашып көрсетіп, адамдағы жақсылық пенен жаманлық қасиеттерді сүзетілеу өтіп кеткен. Шығармада Рәмбердинің Жақсылық болып атының өзгеріуі де, мениңше, надурыс. Өйткені хеш бір қарақалпақ нарестеге қойылған атты өзгертілетінуі тақыйақ (Бирең-саран ушырасуы мүмкін, лекин типик жағдай емес). Ал лакабы болуы мүмкін.

Жазылушың Жақсылыққа жаманлық ислетіуі (Шарийла менен жынысый қитнасы) де, мениңше, надурыс. Жаксы көріуін сондай пәс қылық пенен дәлилелмей-ақ, ески мухаббаттына өзінің қолынан келетүгін жардеми менен-ақ дәлилелгенде болар еди. Ямаса пәс қылық ислетіу зәур болса, сондай бір шаятқа алып келіу керек еди. Мысалы, Степан Цвейттиң бир гүрринде 42 жасар қыз өзінің денесин 20 жасар жігітке бир түн бағыш етеди; хеш ерсилиги жоқ, оқыл отырсаң, Себеби исенили етіп сүзетлеген. Және бир нәрсе, мениңше, Е.Сержановтың бир критикадан соң шытыу ушын арза жазуы да реалиықтан шетлеушликтің көриниси. Өйткені, сонша қырын-қыстаудан қутылыудың жолын билетугін, тажирийбелі адам сол бир критикадан қутыла алмайма деген орынлы сауал тууады.

Көздің қарашығы — суу мәселесі, Арал тениз; деген пикирди көпшилик айтып атыр. Мениңше, көздің қарашығы романда суу емес, ал инсандары ар-намыс, жақсылық, хұждан, адамгершилик қасиетлер, мине, соны көздің қарашығындай сақлау керек деген мәселе, мениң пикиримше, «Көздің қарашығының қарашығы — әзеклик проблемасы. Әне, усы қасиетлер көздің қарашығындай сақланса Арал мәселесі де, негатив кубылыстар да өз шешимин табатуыны хақыяқ-ат. Жазыушы буны биледи.

1989-жыл.

ТУБАЛАУ ДӘУІРИНІҢ ҚАҚЫЯТЛЫҒЫ

Қарақалпақ әдебиятының орта бууын прозаиклердің бири — Абдулла Садықов.

А.Садықов — ізленіушен, өз үстінде тыйбай ислетушн жазыушылардан есапланады. Оның кез жамийетшилик арасында жылы қабыл етилген, жоқары бақлар алған бүгінгі күнге шекем дореткен бир қағша роман, повестлери, көптеген гүрриндери бул сөзизмидің айкын дәлили болып табылады.

Тезектегі Бердақ атындағы мәмлкеттик сыйлыққа жазыушының соңғы дәуірде дореткен «...Таста да гүллейди» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1990-ж. 385-бет) роман ҳам повестьер топламы усынылған. Бул китапқа автордың «...Таста да гүллейди» романы ҳам «Тораңғыл», «Бахтың ашылсын, Дилбары» повестлери енген.

Жоқарыда аты көрсетилген романына автор 70-80-жыларты уақытларды арқау еткен. Хәзирги уақытта «тубалаушылық жыллары» деген мазмунына сай ат алған бул дәуір — социализм дәуіринің ирипшириген, елде бузақылық, паряхорлық, бюрократизм ... кең өріс алған бир дәуір еди. Мине усы уақытлар «Хожа ауыл» адамдары мысалында ашық-айқын өз сүзетлениуін тапқан. Жазыушы өзі сәулендирген дәуірде ҳақ, адамгершиликки инсанғаң ҳақ, ашот жасауы мүмкин болмағанының роман қахарманы — Жумабай Аманжолзов образы арқалы көрсетип береди.

Жумабай — ерте әкелен айрылған, өмир тауқыметлерин ертеден көрген жігіт. Өзінің адам боламан, халқыма пайда келтирмеген деген ықласы ҳам жездеси Каланның адамгершилиги арқасында институтқа түсіп, табысты пәткерип, ауылындағы «Социализм» орта мектебине орналасады. Мектептеги кемшиликлерди дүзеу, қудайын деп турған мектепти жаңадан салдыруу ушын жоқарыға арза жазады. Ақырында онң мектептеги кемшиликлер ҳам соххоздары тәртіпсизликлердің район, область, хәттеки ЦК ва шекем созылмы атырғанына көзи жетеди. Сонда да «қара күшлер» менен гүресіуін дауам етеди. Лекин Жумабайды күшпилер күшпилигин етіп, қанатынан қайырады: райкомның биринши секретары Қурбаннәз Әбдиевич 24 сотик пахта атызын суға алдырғаны ушын сотлатып жібереди. Бул райком секретарының пахтап жаны ашығанылығынан, хақыяқатшылығынан дәрек бермейди, ал хақыяқатлық ушын гүрескен, арза жазғандардан «айыбын мойнына қоймай» қутылыуының бир жолы еди. Қурбаннәз Әбдиевичтің район көлеминде «түйени түти менен, самолетты жүти менен жутқандар» менен жұмысы болмайды-ақ.

Автор тозығы жеткен, дийәуалына жан-жағынан тирепберди берилген, иши шаңқытып туратуғын, тырнағы жоқ «Социализм» мектеби арқалы социализм жамийетинің де усы имарат сыяқлы тозып турғанылығын, ал онң мәжилис аша беретүгін, жынылыста жығылғанша сөйлетуігүн директоры — Жәндүлда Атаханович арқалы Орайлық Комитет секретарылары ҳам басқа да басшылар типин жаратады.

Шығарма соңында жаксы адамдардың типик образы болған Бабажанның күш салыуы нәтижесинде Жумабай қамақтан бир арым жылда

азат етиледі. Бұл образ арқалы автор жақсы адамдардың да барлығын көрсетеді.

«Тораңғыл» атамасындағы повестте жазыушы жақсылық хәм жаманлық, пәклик хәм нақаслық... арасындағы аралықтың жүде жақын екенлігін, бирейінен азаттай шетлесен, өзіншісіне түсіп кетіудің мүмкін екенлігін көрсетеді: Әбдірейім, Нәжим — Монахтай қауып-қаулық ұшын кейніне шекім абытқымай гүрессең ғана нағыз адам бола алатуғыныңды түсіндіреді. Олар — басқалардан аз жесе де, жұпшы кийінсе де хужданы адында таза, пәк инсанлар.

«Бахты ашылсын, Дилбарым!» да өмірдин ашылғылығына, қыйын-шылығына мой бермейтүгін өр көкірек, хұжданлы, периштедей пәк қыз образы көз алдымызла жылдаланып турады.

Улыұма «Таста да гүлдейді...» топламы Бердақ атындағы сыйлықты алыуға турарлық деп ойлаймыз.

1991-жыл

ҚЫЗЛАР ТӘДІРИ

Қарақалпақ әдебияты жылдан-жылға рауажланып, жанрлық жақтан байып бармақта. Соның менен бирге жазыушылар қатары әдебиет-тіміздың буннан былай рауажлануына тәсірін тийгизерлік шығармалар дәретіу мүмкіншілігіне ийе жас талантлар менен толыс-пақта. Усындай жас талантларға Хүкіметимиздин, Қарақалпақстан Республикасы жаслар аўқамының мораллық хәм материаллық жақтан бәрқулла ғамхорлық жасауы (мысалға, дәретіуші жасларды усындай қымбатшылық дәуірде де жай менен бийпұл тәміиндеуі, жас талантлардың ең жақсы шығармалары, жұмыслары ұшын сыйлықтар шәксем-лестіруін х.т.б.) олардың өз үстінде іслеуіне, ізленіуіне толық жаңдай жасау менен бирге, творчествосының өрлеп, гүлленіуіне үлкен тәсір етпекте, рухландырмақта.

Усы жылы хәр қыйлы тараудың дәретіуші жаслар ұшын Қарақалпақстан жаслар аўқамы сыйлығын беріудің белгіленіуі Хүкіметимиздин хәм Жаслар Аўқамының қарақалпақ әдебиатын, маленаттың рауажландыруға дыққатының, жасларға деген ғамхорлығының және бир көрінісі деп ойлаймыз.

Усы сыйлыққа усынылуы бахтына мойнасар болғанлардың бири келешегінен үміт күттіретуғын жас жазыушы — Гүлнара Ибрагимова болып табылады. Ол «Арыл қызылары» журналы редакциясы тәртіпінен усынылған.

Г.Ибрагимова әдебиетке жасынан қызыққан. 13-14 жасларында-ақ, яғни 1975-1976-жыллары хабаршылар дөгерігінің актив ағзасы болады, мақалалары менен «Жеткіншек» газетасында көріне баслайды. Өз үстінде іслеуінің, ізленіуінің нәтижесинде Гүлнара мектеп партасында жүріп-ақ «Мен аяулы баласыман» деп аталған балалар турмысынан жазылған дәслепки повестін жазды. Шығарма 1978-жылы «Жеткіншек» газетасы бетлерінде басылды.

Повест балаларға түсінпекті тиде жазылған, қызықты ғақилаларға бай, көркем шығарма еді. Бизлер де ол ғақытта 7-8-класс оқыушысымыз. Шығарманы үлкен қызығушылық пенен оқығанлығым еле ядым-да хәм усы повести арқалы ол мени хәм мен сыяқты республикамыздың көплеген талғампаз оқыушыларының дыққатын өзіне аудартты. Минен соннан баслап биз оның шығармаларын бәрқулла түзетіп барамыз, әдебиетімізде өз жолына, шығарма дәретіуде, тема, ғақыя таңдаула, суретлеуде, образлар жасауда өз өзгешелігіне ийе жас жазыушының өсіп китырганынан қуанамыз.

Қарақалпақстан Жаслар Аўқамы сыйлығына усынылған Гүлнара Ибрагимованың «Мұхаббат қосығы» атлы дәслепки китапшасы өткен жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәртіпінен басылп шыққан еді.

Китапшаға 10 гүррин хәм новелласы киргізілген. Бұл шығармалардың көпшілігінде ғақыялар тийкарынан жаслар арасындағы тидіс-тиді сезім — мұхаббатқа, ана хәм перзент арасындағы меңір-мұхаббат мәселелеріне қурылған.

«Гүлмисең? Райханбысан?» новелласындағы тәдірдің талкетіне ұшырап, абайсызда қолынан ғарбызын түсіріп алып, сүйген жігітінен айрылып қалған қыздың өкінінші тәдіри кимди болса да ой-ландырады. «Ғарбызым бир тиянғи»нде, «Аманат»-та, «Ананың кеулі балада...» ананың перзентке деген сүйіспеншілігі, ерине деген ғапар-дарлығы улығланса, «Бийхуудалық»-та зулым, оғей ана, басына қыйыншылық туғанда баласын тууып таслап кеткен келиншектен артық қойылап, туғаны болмаса, ондайда ана дейде де турмайды деген жұмақ жасалынады. «Мұхаббат қосығы» гүрричінде қыздың шын мұхаббаты жолындағы хәрекеттері тәртіпленеді.

Жас жазыушы шығармаларында бир идеал қахарман, образ жасауға ұмтылмай, жәмийетімізде жаслар хәм олардың арасындағы мұхаббат хәм басқа да қатнастары, хәрекетлері қалай болса шығармада да дәл солайына беріуге хәрекет жасайды. Соның ұшын да оның гүррин-новеллаларындағы унамлы қахарман деп отырған образ, персонажымыздың өзінің хәрекет, сөзлерінде, мінез-құлқында қағазға түсі-

риуге болмайды делініп келінген бір қанша ерсіліктер ұшырасады. Хақықатынан келсек, турмыста бір қанша жасларымыздың сондай екенігі сир емес. Ал жасары болса турмыс хақықатлығын ашыу үшін, жасларымыздың қандай болып баратырғандығын анығырақ көрсетіу үшін бүгінгі жаслар өмірде қаншай болса, қайтп сөйлесе, қандай әрекет ісlese сондай стип сүүретлеуге тырысады. Бул менен автор жаслардың ерси қилық іслей беріуін қолғағаны деп түсинилмеғи, қайта оқыушы олардың жиберген қате-кемшилликлеринен сабақ алады, қайталамауға әрекет салады.

70-жылдардың аяғы, 80-жылдардың басларында қарақалпақстанда жас қызлар, былпытып жазылған дағазаларға, айтылған үделерге алданып, Россияның ҳәр қийлы қала, районларындағы тоқымашылық училищелерине, комбинатларына оқыуға, іслетіе кетти. Бирақ, тилекке қарсы, барғаннан кейін олар көп қийыншылықларға дус келди. Оларды ең ауыр, патас жұмысларға жекти, түнги сменаларда іслетти, аз мийнет хақы төледи, қайтайын десе жұмыстан шығармайды ҳ.т. басқа.

Сол дәуір, сол қызлардың ауыр, қийын тәдирлері хақында баспасөзде, әдебиятта ҳеш сөз етилмеди. Минне усы бастырылуы қазанның қақпағын бириншилтерден бөлып Г.Ибрагимова ашты. Олардың ашпы тәдирлері хақында толғанып, бир қанша публицистикалық мақалалар, гүрринлер жазды.

«Гүлмисең? Райханбисаң?» новелласында қайда ылақтырса сонда кетип, тәдирдің тобына айналған қыздың образы жаратылады. Ол сол уақыттағы ҳүкметимиздің надурсы сиясатының тири қурбаны болады. Қим қорингеннің ерметине айналады, бузылады. Танис емес адам менен қараңғы бир өжиреде отырып консерва қутыға қуйып минно ишеди, түнги барларда отырады, бийтанис еркеклердің бөлмелеринде түнеуге мәжбүр болады. Бул қарақалпақ қызлары үшін тән әдет, қылықна еди?!

Егер албырт жасларды — оныншы классты жана питкерген, өмир хақында еле түсиникке ийе емес нәшлелерди алдап-суулып, тууылған жерден, ата-ана кушағынан, қурбы-қурақсынан айырып, миллий үрп-әдет дәстүри, салт, дини басқа адамлар арасына апармағанда ол нәшлелер турмыстан бузылар ма еди?!

Сондай орталыққа түсин қалып, миллий үрп-әдетимізге жат тәрбия көринп, қарақалпақ қызларына тән емес әрекеттерди бойына сиңдирмегенде оларды сүйген жігітлері «биринши мухаббатым — биринши алжасығым. Хош, бол!» деп таслап кетер ме еди?! Жазушы, минне,

усыларға ашынады. Айырым қызларымыздың миллий сана-сезимнен журдай болмай, дурыслы тәрбия алуының, әдеп-иқрамлы болуының тәрепдары болады.

Жуумақлпп айтқанда, Гүлнара Ибрагимованың «Мухаббат қосығы» китапшасындағы гүррин-новеллалар тәрбиялық характерге ийе, көркем-лик жақтан жақсы жазылған шығармалардан есепланады. Сондықтан Қарақалпақстан Республикалық Жаслар сыйлығына ылайықлы китапша деп бақалайман.

1994-жыл

ХЕШ КИМ БИРДЕН БОЛҒАН ЕМЕС

(«Жеткисшек» газетасына келген хатларға шолуу)

Қайғының, апаттың, әлбетте, үлкен-кишиси болмайды. Лекин сонда да бир адамның, бар-ө бир ауылдың жайларына орт тийиуі, ямаса бир районда, барсың, бир регионда тәбияттың қалайсыз келіуіне (жауын-шашынның егинлерди ылқырт естиуінен, қурақшылықтан егиннің болмай қалуы ҳәм т.б. сыяқлы қайғы-апатларға) Арал апатышылығын салыстырып, тепен болмайтуғыны қосымша түсиндилермесиз-ақ бәриге мәлим. Сондай екен, Арал апатышылығы усы регионда жасауын ҳәр бир инсанди, хәттеки, «Қайыққа мингеннің жаны бир» екенлигин уақытнда билмей, яки билсе де қулқаны ұшып Аралды «сатып» жегенлерди де қатты тәшүиншке салып атыр. Бүгін республикамыз оқыушыларының да үн қосауы бизди қатты қуаңдырады.

Сонғы бир-еки айдың өзінде-ақ «Жеткисшек» паткасына усы мәселеге арналған онлаған мақала келип түскен. Олардың жарамдылығы менен өздеріңіз газета бетлеринде танысқансыз. Биздің соңғы тағимизден-ақ абайлаған шығарсыз, егини сөз «жарамсызлары» хақында болады. Жарамсыз дегенде биздің төмендеги пикир айтылатуғын мақалаларды биротала бийкарламайтуғынымызды, лекин тек талғампаз оқыушыларына ийе газета бетинде сол турысыңда, редакторлаусыз жариялауға болмағанын ғана есапқа алғанымызды биздің сүйикли авторларымыз бенен көп санлы оқыушыларымыз да дурыс түсинеди деп ойлаймыз.

Бизің қолымызда актив хабаршымыз, Некис районында жасауын Тұрсымұрат Есжанов (Елжанов)тың «Аралға тамыны қосылса...», бозапыл НМУдың студенти Бездягу Алшамуратованың «Аралым — дәртем менин», некисли А.Құламетованың «Құрметли редакция» атамасындағы, Халқабал қаласындағы №2 орта мектептин 11-класе оқыушысы

Дамегул Юсупованын «Мәңги жаса, Аралым менин!» ҳам шоманайы Ш. Төрөмуратованын «Арал толса экен» атлы макалалары бар. Жокарыдагы бир гәпимизде айтып өткенимиздей-ақ, бул макалалардың көпшилигинин «илип аларлық» жерлері барышлық. Макалаларды оқып сезгенім, бул авторлардың барлығының жүреклеринде — Арал қайғысы. Бул меңи бир жағынан қуандырса, бир жағынан қатты қапаландырды. Қуандырғаны: Арал теңизин толтырыу бизиң қолымыздан келмесе, толтырыу қолынан келетүгін жаслардың өсип қиятырғаны, қапаландырғаны: Аралды құтып, хәттеки жаслардың да көкірегіне шер қуйғанымыз, жүреклерин жаралағанымыз.

Д. Юсупова: «Сен еле жасауын керек, Сениң бурынғы сулуы келбетин, мол сазаның менен суўеңиң өмірге қайтып келиуи тиіс. Мәңги жаса, мениң Аралым» десе, Б. Алламуратова: «...Биз, перзентлерин, қай жерде жүрсек те сениң сылдырлап аққан суўларын, сол суўларда алтын қаланыларын өрден-нәққа сермеген балықлар, жағаларында ҳар қайы намада сайрап, ушып-қонып, ақ қабада пәрүаз бенен қанат қағып жүрген қусларды көз алдымыздан кетире алмас едик.

Мине теңизим, сениң усындай тәғзалығың кимди болса да, мейли ол жас, яки ғарры болсын, узақлардан сапар шектирип, өз туўылған жерине деген сатынышы тәшүишлендиреді.

Ал, ҳазир ше?

Аралымың тәдири қайда кетти?»

«...Бурын бизиң балықшыларымыз теңиздеги балықларды қалай етип шанышқы менен шанышп ұслаған болса, мине бүгін сол шанышқы өзлеримиздиң жүрегимизге келип шанышылық, дейди. Бундай итибарлы қатарлар басқа авторлардан да табылады.

Бирақ бул макалалардың ҳаммессине ортақ кемшиликлер: жаңа ой-пикирдиң болмауы; бурын айтылып-айтылып сыйқағы шыққан гәптерди қайталау; барлық авторлар «жәрдем берейік» дейди, лексин қалай ҳам қандай етип жәрдем беру керек, бул бойынша усыныслар жоқ; гәптерде логикалық байланыс жоқ, және айтажақ мазмунды толық жеткерип бере алмайды, көркемлігін төмен. Кейинги атаған кемшиликке мысалар келтиремиз (Ескертетүгін нәрсе: биз макалалардан алынған үзиндилерди, хәттеки, иркилис белтилерин де өзгертпестен жиберип отырмыз):

«Арал тәдири... Бул мәселе — союзлық дәрежеде шешінуді талап ететүгін елимиздиң ең күшли мәселелериниң бири...»

«...Аралды құқарып қалуы проблемасы туўралы баспасөзде ҳам басқа да дискуссиялар көпде даўам етип атыр...» (Т. Есжановтан);

«Бул неден қорқыу?»

Бул — сонша әсирлер бойы, сонша жыллар даўамында бизди асырап келген, бизиң ырысқалымыз болған Аралдан айырылып қалмаудан қорқыу...» (Д. Юсуповадан);

«Арал өзиниң көлсми жағынан дүньяда төртинши орынды ийелейтуғын, қарақалпақ халқына суўсын берип отырған көз қарашығымыз...»

«Әдиули устазлар ис-тәжрибей алмасқыңыз келсе мектебимизге келиң» (А. Қуламетовадан) т.б.

Әзиз хабаршылары! Ҳең ким де бирден журналист, жазыушы, шайыр болып жетискен емес. Солай экен, ҳар бир жибермекши мақаланыңды қайта-қайта оқып, дүзетиуге ҳәрекет етиң. Сизлердиң машақатлы доре-тиушиликлериңизде табыслар тилеймиз.

1991-жыл 23-декабрь

ЕЛ ДЕП ЕНИРЕГЕН ШАЙЫРА

Жас талантлардың әдебиятка араласуы түрлише болып келеди: биреулері өзинен алдықты жазыушы-шайырлардың салған сүрлеуи менен жүрип, соңын ала өзіне соқпақ салса, базылары бирден-ақ көзге таслашып, әдебият майшанына жаңадан соқпақ ашып, басқаларға өзиниң әдебиятка бир пай екенлигин сездирип келеди.

Мине сондай, әдебият шалқар теңизиниң көз көрмес арғы шетине тез жетуди мақсет етип, қулашты кеңнен сермеуге умтылған жас шайырлардың бири — Минхайан Жуманазарова. Бундай дәтили сыпатта оның идиарлды китапшасы — «Елим деп еңиремесен...» (Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1992-жыл, 72-бет) қосықлар топламын көрсетсек болады.

Оның бул топламға киргизилген қосықларын тийкарынан төмендегидей үлкен үш топарға ажыратсақ болады:

1. Ел, халық, патриотизм руўындағы шығармалар;
2. Мұхаббат қосықлары;
3. Арал толғаныслары;

Әдбий шығармалары, киоминдур китаплары, шығармалары талланғанда оның авторларының аламгершилтиги, қасиетлері, минез-қулық ҳаққында көбинесе ҳеш сөз болмайды. Мениңше, бул туўралы да керекли орнында айтылса «жузикке қас қондырғандай» болар еди. Бундай дегенимнің мәниси, айырым уақытлары жазыушының базы қасиетлері, әрманилары, жәмийет, турмыс ҳаққындағы ойлары да шығармаларына елеспесиз ҳалда сиңеди, яғнай жазыушының көз-қарасы, жеке

өзіне ғана тән мінездері де көзге айқын түсін қалады. Бұның шығарманы талдауға қатынасы болады.

Усы бағыттан талдар болсақ, М.Жұманазарованың кигізілуіндегі қосықтарының көпшілігіне өзінің характеріндегідей мәрттік, ер-көкірекшілік, қайтпасқаралық, ғайбарлық қасиеттер сіндірілген.

Ол өзінің халқының азат, еркін тұрмыста жасауын күседі, көргісі келді. Бұл ой-армандары, тілектері шайырдың қосықтары арқылы да берілді.

Мысалдар:

«Сониша ақ-пырағың жетер, Енді

Енді құлақ хәм жоқ еситер,

Өзің бий, өзің хосжа,

О, халқым, еңсегіңді көтер»... («Еңсегіңді көтер», 5-бет).

«Он төртте міне алмас Шубар белине

Сегбір тарта алмас қаламақ еліне

Семсер тұта алмас нәзік өліне,

Баршыңлар жат кетсе, кім ізгер енді?» («Баршыңлар жат кетсе...», 29-бет).

«Әттең-әй, сүрткен ақыл түртпеді,

Құлдырап көз алдымда қыйрап қалдың,

Айлаңдың, басыбайлы құл бөдеге,

Белине міне алмай Шубар тайдың»... («Сени», 19-бет).

Усындай патриотизм рухына толы жүрек дағтеринен дөреген «Халқым, елім» деген ердің қосықтарын тебіренбей, тәсірленбей оқыу мүмкін емес.

Патриотизм рухында жазылған қосықтары «Еңсегіңді көтер», «Кәстерлеп сақпаңдар бір-біріңізді», «Кімлер сөйлесін?», «Кени-мехли қарақалпақтар», «Сени», «Елдің хәкімі», «Кетесін... жақсыға садаға...», «Ерназар ала көз бемен рухың сөзбет», «Баршыңлар жат кетсе...», «Ағаларыма», «Елім деп еңіремесін...», «Посқан елді оқып», «Исенгім келмейді», «Ерк ізлеп» х.т.б. Бұл шығармаларында шайыр халқының батыр ұғландарын көкке көтеріп мақтаныш етеді, бір-бірін кәстерлеп сақтау керектігін, сонда ғана халқының азаттыққа ерісетуінділігін уқтырады, бәзі бір қосықтарында халқының бұрып батыр, ғайбар болғанына ісенбей тұрғандығын айтып, қайрайды, мәрттікке шақырады х.т.б.

М.Жұманазарованың мұхаббат темасындағы қосықтарында да халалық, батырлық, адамгершілік қасиеттер жырланады. Онда «Мен сүйемін, сени көрмесем өлемін» дегендей сөздер жоқ.

«Тайлардан қайтпас,

Жайлардан қайтпас

Жүрегім

Сониша

Өр көкірексілігім

Сенің алдында

Қалтырап тұр»... («Аязды аяз алар», 39-бет).

Әне оның лирик қахарманлары; шетінен жаулан, таудан қайтпас, қылып, семсерлерге ийілмес, мәрт хәм мұхаббатына салық инсанлар. «Жауын жауғанда қол шатырының астына паналатып» сыяқты майда-шүйде еріктер істейтуғын қызларды сүйретілеу М.Жұманазароваға тән емес. Ол мәрттіктің де ең мәрттігін сүйретейді, шыңның шыңын көзтейді.

Шайырдың Арал темасына да бір нешше қосықтары арналған. Бұл темалағы қосықтарында «Аралым, сен қашан толар екенсең, күнген-күнге қайтып баратырсаң ғой» т.б. сыяқты жазыла-жазыла сыйқағы шыққан жадағай пікірлер емес, тың пікірлер беріледі. Арал қайғысын өзінше сүйретейді.

«Теңіз толқындары аяғын жалап,

«Үшсай» портында бір хаял туурап

Кішкене қыалақ, аға-ағалап,

Корабль тамаң ынтығып қарар»... («Корабльдер қалған қырдә қайырап», 26-бет)

«Мұрадың хасыл» қосығында шайыр «Аралымды, жерімді, ұлыұма барымды алдың. Енді мени де (халқымды да) жерлей ғой, мұрадың хасыл болаутың болса» деген пікір айтады. Бұнан биз авторлық пессимизмге берілгендігін емес, қандай қиыншылыққа да шыдап, бас иймейтуғын, өлімнен қорықпайтуғын мәрт лирик қахарман образын көреміз.

«Бұншама қосығың зарлы деп...» хәм «Жазсам, тек қағын жазайын» дөретелері де дыққатқа ылайық. Бұлардан шайырдың тұтқан көз қарасын да анық көріуге болады:

«Қосығың бұншама зарлы деп,

Ғуналар өзізім қайтесен,

Исанаят қалыңды сонша дөрт,

Көз жұмып қалайша кетесен»... (31-бет).

Дүнья өзі дәртті, зарлы болса менің қосығым қалай зарлы болма-сын дейді. «Жазсам тек қағын жазайын» да бұл идеяны және де терең-дестіріп;

*«Шадм қосық жаз дейсең,
Айт, оны қайдан алайын,
Достымжан, берме селтең,
Жазсам тек хағын жазайын...» (62-бет).*

Базы биреулердің кітаптарын оқып отырып ауыз дұпыттарлықтай нәрсе таппай, дйайранлар қалсаң, ал М.Жуманазарованың кітапшасын оқысаң, керісінше... жазба беріуге мақаланың көлемі көтермейді. Соның ұшын «Әтген-ай, түсінемен, Нашар боп туғаным» (41-бет) деме сен, көпшілік ерлерден зияласаң, йошның барған сайын таса берсин деп жууымақпақшымыз.

«Қарақалпақстан жаслары» газ. 1993-жыл, апрель, №8

ОЛҚЫЛЫҚТЫ ТОЛЫҚТЫРҒАН МҢЙНЕТ

Қарақалпақ әдебиетіндегі юмор-сатира мәселелерін изертлеу кешітіп атыр деп айтуға болады. Өйткені өткен әсірлерден тап бүтінгі күнге шекемгі қарақалпақ әдебиетіндегі юмор-сатиралық шығармаларды кеңірек таллап, илимпазларымыз өз бахасын бере алмай атыр (албетте, илимпазларымыз хәр дәуір әдебиеттарына шолуы жасағанда бұл шығармаларға да азы-кем тоқтап өткенін бййкарламаймыз). Бұл жүдә ашынарлы жағдай. Себебі қай дәуір дәреттесі болмасын, ишінде сатиралық образ, персонаж, ең қапылғанда, қахарман, персонаж, ямаса автор тилинде юмор-сатира элементтері жоқ шығарма бар деп айту қиын. Олай болса, юмор-сатира—әдебиеттаныу илиминде өз изертлеушісін күтіп турған тараулардың бири.

Әдебиеттаныу ұсымдай олқылықты толтыруы, юмор-сатираны кеңірек, жан-жақлама изертлеу ұшын Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университетиниң қарақалпақ классикалық әдебиаты кафедрасының оқытуышысы, филология илимлериниң кандидаты Юнис Пахратдинов көп жылдардан берди жемісін мийнет етпекте. Қыйыншылығы мол илим тарауында әдебиетті бири қанша мақалалар, монографиялар дәретип үлгерди. Әсиресе Ю.Пахратдинов ұшын соңғы бесалты жыл ең бири табыссы жылдар болды. Бұл дәуір ишінде оның «Хәзирги заман қарақалпақ прозасындағы сатира» («Қарақалпақстан» баспасы — 1988), «Адам, жәмийет, сатира» («Қарақалпақстан» баспасы—1991), «Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине» («Қарақалпақстан» баспасы—1992) хәм «Қарақалпақ сатирасы» атлы илимий мақалалар жыйнақлары, монографиялары жарық көрди. Бұл мийнетлеринде әдебиаты бири жоқары да есеткен әдебиеттаныу илиминде аз изертленген тарау — юмор-сатира мәселелерін изертлеу объекти етип

алған. Илимпаз «Хәзирги заман қарақалпақ прозасындағы сатира» атлы кітабында қарақалпақ прозасындағы тип хәм характер жасау ұсылларына Ж.Аймурзаевтың «Әмірдары бойында», Т.Қайыпбергеновтың «Соңғы хұжым», «Қарақалпақ қызы» хәм А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романдары тийкарында таллау жасайды: сатиралық шығармада тип хәм характер жасау менен сатиралық емес шығармада тип хәм характер жасау өзгешеликлерін салыстырып изертлеп, бири-биринен парқын ашып береті.

«Адам, жәмийет, сатира» атлы монографиясында қарақалпақ ауызекі әдебиетиниң жанрларындағы юмор-сатиралық шығармаларға кең тоқтаған болса, «Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине» атлы кітапшадғы илимий мақалаларында Өмирбек аты менен байланысты анекдотлардағы юморды беріу ұсыллары, қарақалпақ халық сатира хәм юмориниң басқа халықлар юмор-сатирасынан өзгешеликтері, соның менен бири сатирик жазылуы-шайырлардың жәмийет, турмыс, бюрократ басшыларда ұшырасатын анау-яқи мынау кемшиликлерди, нұқсанларды көситип жазылуына адил критиканы жаны сүймейтуғын қопал басшылардың жол бермегеніліктері хақсында күйіп-жаныулары х.т.б. да актуаль мәселелерди бети ашылады.

«Қарақалпақ сатирасы» атлы тезектеги монографиясы да әдебиеттаныу илиминде қосылған үлкен үлес болып есапланады. Бунда әдебиетини XVIII хәм XIX әсірлерде өмир сүріп, шығармалар дәреткен, халқымызың суусынны қандыған Жиен, Күнхожа, Әжннияз, Бердақ, Өтеш хәм Сарыбай сыяқлы сөз атпаларының шығармаларындағы юмор хәм сатира тууырысында кең сөз жүретеди. Енди биз усы кітап хақсындағы бири-еки ауыз өз пикиримизди байыламақшымыз:

Илимпаз монографиянын кирисуі бөлиминде: «XIX әсир қарақалпақ әдебиаты, XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиаты сатиралық бағыттан толық, хәр тәрпелме илимий изертлеу объектисі болған жоқ. Еле бұл дәуірдегі әдебиатымызда бүгінге дейин қол тиймеген, тың жатқан, бирақ изертлеу пайытын күтіп атырған темалар оғада көп. Ең көп изертленди деп есапқа кирип турған Бердақтың творчествосынның өзінде қанша қол тийдирмеген болымлер, тематикалар бар. Бунда да аз изертленген тәрәпін сатира хәм юмор болып, ашық жатыр» (3-бет) деп бұл изертлеу жұмысының жүдә әҳмийетли хәм актуаль екенлигин көрсетип өтеди.

Жиен, Күнхожа, Әжннияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбай х.т.б. шайырлардың шығармаларындағы юмор-сатира усы шайырлардың өмири хәм

творчествосын изертлеген Н.Дәукараев, А.Каримов, Б.Исмаилов, И.Сагитов, Ә.Пахратдинов, А.Пирназаров, Б.Қалимбетов х.т.б. да илимпаздардың мақала хам монографияларында азлы-көпші сөз стилін. Бирак, бириншіден, олар (илимпазлар) бул шайырлардың тек юмор-сатиралық шығармаларын ғана талғаған; екіншіден, юмор-сатиралық шығармалардың өзине қысқа ғана шолуы жасаған, болғаны (албетте, бул ұшын биз илимпазларды айыптай алмаймыз, себеби, олардың тийкары изертлеу объектілері юмор-сатира емес еді). Соның ұшын да Ю.Пахратдинов өзінің монографиясында классикалық әдебиет мйрасларын (қосықларды, тек. Ал достан, айтыстардағы сатираны изертлеуді келеси жұмыстарында сөз ететуғынын айтады — А.Ә.) кең планда алып изертлеген.

Изертлеуші: «Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбай шығармаларының қалегенін алып қарайық, меілі сатира-юморлық шығармалары болсын, меілі сатиралық емес шығармалары болсын, сатира менен юмордың элементтері жоқ қосықтарын табуы қыйын», деп жүда дұрыс көрсетеді. Әдебиетші сыншыллық пенен хәр бир қосықты, күнлетті, қатарлы, хәтте сөзді тексеріуінің нәтижесінде ғана ұсындай жуумақ жасай алған. Егер көп мийнет етпегенде, үстіртин оқығанда дидактикалық, мұхаббат, ел, халық, х.т.б. хәққындағы қосықлардан оқыушы түбе илимпаз да юмор-сатира ізлерін сезбей қалыуы әбден мүмкін. Мысалға айтар болсақ, хәммеге жақсы таныс Бердақтың «Балам» қосығын ақыл-нәсият (дидактикалық) қосық деп өте шығамыз. Дұрыс, дидактикалық шығарма. Яр дегеннен оннан юмор-сатира изин аңламауымыз мүмкін. Бирак изертлеуші алым көз-қарасы менен қарап, жантасып, қосықта ақыл-нәсият пенен бирге юмор-сатираның да «шырмалыт» жүргендігін ашады. Буның ұшын «Балам» қосығынан:

*«Азқақлама, талмақлама,
Биреу ұрды деп жымлама,
Аш боламан деп ойлама,
Жигерли бол жастан, балам.*

*Өшінді ая душпанымнан,
Хушқинді жымна жасырман,
Хақың қалмасын қасыңнан,
Киншпейш бол жастан, балам»,* — деген еки шуумақ-

ты келтіріп: «...Ерке бала ғана талтынтайды, не боларын білмей, өзінің жүрісін де өзгертпеді. Бул — ата-анадан. Баланы хәдден тыс еркелете-

ді. Енді ол бала биреу кирттай тийип кетсе үйине қарап аңырап, жылп барады. Буны еситкен ерке баланың ата-анасы «Баламды ұран күм!» деп жууыра шығады. Нәтижесіне үлкен урыс-жанжел басланады. Ал балалары ол ұақытта қайтадан ұрды деген баласы менен ойнап атыды. Не деген қайғылы күлкі жүз береді. Юмордың ақыл-нәсиятты еки қатары менен әдепшіліктің әдепшілікке айналуы жолын сызып бергендігін көреміз...» (321-322-бб.) деп юмор-сатира белгілерін ашып көрсетеді.

Биз шынында да юмор-сатира дегенде шаақат атып күліу, биреуді мазақ етіу деп ойлаймыз. Изертлеуші көпшіліктің бул түсинігін, кемшілігін айта отырып, бул — «сатира хам юмордың түрлерінің сан алуан сырларын, формаларын, қолланылуы шартлерін илмий жақтан таллап биле бермегендікте» (419-бб.) деп көрсетеді. Соның менен бирге Ю.Пахратдинов «сатира менен юмордың түрлерін таллап биле алғанлықтан» да хәттеки, Әжинияздың мұхаббат, ел-халық, туған жер, ақыл-нәсият қосықтарынан да сатира хам юморға тийислі көптеген мысаллар тауып, таллап береді. Бирак изертлеуші: «Биз Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбайлар пүткіллей сатира-юмор менен шуғыланды деуден аулақ» (407-бет) екенлігін, тек юмор-сатира мәселесін сөз еткенліктен де сатиралық емес шығармаларындағы сатира хам юморлық элементтерді атлап өте алмағандығын айтады.

Монографияны оқып отырып, қосықларды таллағанда сол дәуір көзқарасынан қарап тууы позиция тұтқанығын хәр демде сезіуге болады. Бул сөзімізге бир мысал: бұрын илимпазларымыз классик шайырларымыздың шығармаларынан дин ийелерін ашқаралаған бир-еки қосығын, хәттеки бир-еки қатарын-ақ тауып ала ала «Бул шайыр барлық дин ийелеріне қарсы еді» деп өте шығатуғын болса (албетте оған сол ұақыттағы еліміз сиясатының әсері екенлігін білеміз — А.Ә.) Ю.Пахратдинов бул көзқарастан бармайды. «Тек ислам дініне берілген, анау-мынау патас ислер менен шуғылланбайтуғын молла, ийшан, ахуналары да болған. Дым болмаған деу қәтешілік. Ал Нұратдйиндей берсе қолынан, бермесе жолынан тартып алатуғын, адамларды табанда алдап жиберетуғын хәдігой, жуаас қашағанлары да болған... Минне сол тақылеттегі бир образ, жәмийеттегі молдалар тиіпін хоз алдымызға елеселеттіретуғын түрі ұсы — Нұратдйин образы болып табылады». (353-бет) деп Өтеш шайырдың қосықларында ұсындай бузықтарын ғана ашқаралағанын уғындырып өтеді.

Улым айтканда Юнис Пахратдиновтың «Қарақалпақ сатирасы» атты монографиясы әдебиетшіларымыз, филолог-студенттеріміз хәм басқа да әдебиетші қызығушылар үшін үйренетутын әрмийетли мийнет болып есапланатутынына сөз жоқ.

1993-жыл.

ЖҮЗДІҢ АРАСЫНДАҒЫ ЖҮЙРИК

Ш.Пайзуллаева — бар күш-житерин халқының келешегине бағдарлаған азамат қыз журналисттеріміздің бири.

Ол жас ғақтынан баслап-ақ қосық жазуы менен бирге өзиниң қалемин публицистика жанрында да сынап көрип келмекте. Әсиресе шебер журналист сыпатында көзге түсиуи соңғы үш-төрт жылдың иши. Бирден шебер журналист ретинде танылуының байызы неде еди?! Оның себеби, бириншиден, Ш.Пайзуллаеваның халықтың кеулиндеги, ойындағы, мәселе-мәшқалаларды көтерип шығуында, екіншиден, көрген, билген, еситкенлерин көркем тилде шебер баяылап, жеткерип бере алуында деп ойлаймыз.

Оның публицистикалық шығарма жазуыдағы аяға қойған мақсети — хәр қыйлы дәуір қысымлетери себепли жан-жаққа тарыдай шағылып кеткен, Қарақалпақстаннан тысқарыда жасап атырған қарақалпақлар менен әдебий, малений байланысларды бекемлеуди, олардың тарихын, ауызеки әдебиятын терең изертлеуди қолға алатутын, иске асыратутын басшыларға, ишәкемлерге, илимпазларға, кулласы, гүлден халқымызға түрткі салуы, сол арқалы олардың басқа халықларға синисип кетиуиниң алдын алыуы болып табылады. Расында да жөн-жақлама байланысларды күшейтсек олардың ассимиляцияға ушырауы турған гәп. Тап ҳазирдин өзінде олардың көпшилгин сырттан қарағанда бет-әлпетинин дузисинен шамалап айырмасаң, тамаыран қарақалпақтың қаны ағып, көкиреги «қарақалпақпан» деп сайрап турғаны менен тиопен, үрп-әдетинен айыруы қыйын. Миие Шәригүлдин қалбин усылар қыйнайды. Оның «Сизлерди излеймен, қалбим қыйналасы бола ма, «Булықыр жериндеги дийларласылар»ы бола ма, «Кенарына сыймаған дәрәя...»сы бола ма, қайсы бир публицистикасы оқып отырман, жүрегиниң езіп, толқыландырып, толғандырып, рухландырып жибереди хәм сениң де олар үшін қолыңнан келген жәрдемиди берийиң азаматтық уазыйпаң екеуинин сезиндиреди, уқтырады. Егер Шәригүл усындай әрмийетли, өзекли мәселелерди сөз етпегенде, яки шебер жеткерип бере алмағанда бизди буншелли тәби-

рениске түсирип, ойымызға қозғау салмас, нәтижеде өзи де журналист сыпатында кең таныла алмас еди.

Хаслы нашар болуына қарамастан, гейде көпшиллик менен, гейде бир өзи-ақ «қарақалпақ бар екен» дегенди еситсе болды, биытаныс жерге, биытаныс адамлар арасына жоғын излеген жоқшыға усап сегбир тартуы, солай етип машақатлы сапарлар дауамында Кенимех, Булаңғыр, Иштихан, Нурата қарақалпақларының бүгинги күнги турмыс жағдайын, салт-дәстүрин, кеуил әңдишелерин үйренуи, әдебиятын, фольклорын изертлеуи, көзиниң майын тамызып отырып дәстан, термелоллауларын жазып алуы оның мәртлтигнен, нағыз журналистлигинен дәрек береди, кимди болса да қайыл қалдырады.

Оның публицистикалық мақалалары фольклористикаға тийисли көптеген бахалы мағлұматлар менен де толы. Мысалға, «Қурбан жырауды билесиз бе?» хәм «Нуратада жыраған дәстан» публицистикаларында автор өткен, бүгинги нуратаы жыраулар ҳақында жаңа мағлұматлар береди, соның менен бирге Қурбан жырау Наурыз улының өмири хәм творчествосы тууралы кеңирек дәреклер келтирип, оның ең бир сүйип жыраған «Ахмедхан хәм Ерназар» дәстаны тууралы өз пикирлерин билдиреди және жырау аузынан жазып алып, оны баспасөзде («Эмигүләр» журналының 1993-жылғы №2 санын қараңыз) жариялайды. Ал «Кенарына сыймаған дәрәя...»сын Нурата булбили атанған Бегмурат жырау Жорабай улының өмири хәм творчествосына арнап, фольклористика илимин оқ ҳақындағы жаңа мағлұматлар менен байытты. Усы мақаланың «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 1991-жылғы ең жақсы публицистикалық шығармасы деп табылғанын да айтып өткенниң артықлығы болмас.

Ш.Пайзуллаеваның журналистика тарауындағы хызметлерин кишкене мақалала толық айтып берий мүмкин емес. Сонлықтан жумақлауымызла Шәригүлдин «жүздің арасындағы жүйрик, мылның арасындағы тулпар» екенлигин мойындайтуғынымызды ескертемиз.

«Қарақалпақстан жаслары» газ., 1994-жыл, апрель

ЖӘМИЙЕТ ҲАҚЫЙҚАТЛЫҒЫН АШЫП БЕРГЕН ОБРАЗ

Белгилли сатирик хәм юморист жазушы М.Нысановтың «Жат журттағы жети күн» («Қарақалпақстан» баспасы) қыйалы юморлық повесті тубалаушылық дәуиринде жәмийетимизге жүз берген кемшилликтерди өткир ашқаралаған дәреттелерден есапланамы. Шығармадағы Бекназар образы — тубалаушылық дәуириндеги көпшиллик адамлардың

қасиеттерін, минез-құлқын өзінде жәмлестірген сол дәуірдің типтік әкілі.

Ол дәуірде төменгі қатлам адамларының сөзі сөз емес еді. Міне усы шынық та шығармада өз сәулеленуін тапқан. Повестте Бекназар хәм персонажлар басқа планеталық қызыл ала шарды көргенде оларды директор яки бір басшы көрмесе, айтпақ түе сұуретке түсіріп алса да хұкімет, басқалар өзлерінің сөзлеріне исеңбеслігін мойындайды. Соныықтаңда олар: «Пай, директор қасымызда болып, көргенде жақсы болар еді», деп бас шайқайды. Олардың ойлары дурыс болып шығады. Хақықаттаңда да усы уақыа бойынша газета бетинде шыққан мақалада: «Тойдағы хәдінсeden де жертилікті хұкімет басшыларының хеш қайсысы хабарсыз. Соныықтан бул ажайып уақыаға исеңіу-исеңбеу әр қиркіндіз», (сонда, 11-бет) делінеди.

Сол заманның алдына исеңбеушілік сыяқлы психологиясы әбден мийине сиңіп қалған Бекназар үш көзділер өзлерінің парынша минигизип алғанда да олар мени қабан етип жейтуғын шығар деген қыялда болады. Соныықтап өлүдін ойлайды. Лексин және ол: «Мен жасауым керек... қала берди усы жасқа дейін де я депутат болмады, я хәмел түрсинсе отырып көрмедім. Орден-медалылан да науа жоқ...» (сонда, 10-б.) деген жууымақа келеди. Расында да айырым адамларымыздың усындай арманда жасап атырғаны бийхар емес. Оның мийине пара алмайтуғын адам болмайды, — деген түсинік әбден орнап қалғандығы соншеллі ол: «Пара алмайтуғын да адамлар болады дейін-ғой» дейди исеңимсизлеу түрде. Бекназардың дұныа, мүлік деген сөз бенен саласының ууланып қалғандығы да соншеллі, басқа планеталы алам шар таризли үй ишине киргизгенде ең биринши үйдін ишинде не бар, не жоқтығына дыққат аударалы: белмеле қымбат бахалы мебельлер, улыуыма көз қызғандай хеш нәрсе жоқтығынан хайран қалаты.

«Адам адамға дос» депингени менен де ис жүзінде бир-биреуге исеңбеушілікті, қыйт етсе алдайтуғынды көріп өскен Бекназар өзге планеталылар уелан қиятырғанда жолда «Мени қабан етип жейтуғын шығар, яки жер адамларының ипкі дулизисін үйреңіу мақсетинде тажирийбе ұшып алып қиятырған болуымыз итимал» х.б. да пасық қыллардың ғана шырмалығында келген болса, өзи басқа планеталы докторға: «ангинам бар, бауырым, бөтекем, өкпем, жүрегім, талағым... ағырады» деген соң ол емлеу ұшып жатқары, үстін айналы қақпақ пенен жауып, түтікшелен данжылым шыпалы суу жібергенде де: «Бул мени мықтықтырып өлтирмекши болды-ау. Аужат пенен захәрлемекши болғанда мен жемей дурыс ислеген екенмен» (сонда, 18-бет) деп және сол

«қара көжіреклігине» бара береди. Министр Жер хәққында билгиси келип, ананы, мынаны сораса да гуманланады хәм булар оқыушыда оның үстине ашып күлкі оятады.

Ишмииз қалтыраса да, жұнимизди үрейттип, елдің абырайы деп ийнелей табысты түйеді, таудай етип көрсетіу, ал таудай нұсанды да хеш гәп қылмау бурынғы дәуірде СССР, улыуыма социалистлик елдер ұшын адет болып кеткен хәм барлық халық усындай руухта төрбия алған еді. Сол дәуірдин садақ перзенті — Бекназар да усы идеяға садақ екенлігін дәлилейди: ол өзге планетаның хабаршысының: «Бизің планетамыз тууралы бурын билерме едіңіз?» (сонда, 20-б.) деген сорауына «билмеймен» деуге арынып, өтиріктен «албетте» дейди, ал «Жердеги күн-көріс қалай, ражажланыу орташа ма, ямаса тез бе?» дегенине «Бизде орташа деген гәп жоқ, хәзир тезленіу деген пәт пенен жасап атырмыз», (21-б.) деп жуаулар қайтарады. Мәмлекетлик министр менен ұшырасыуында да усы идеяға садақ қалады.

Ол өтирик сөйлесуді ар санамайтуғын адам типі болып саналады. Мысалға, Арал тенизин өзлеримиз биле тура тажирийбе ұшып курттық, — дейди хәм Эм тәрпинен айтылған Жерде жиберилип атырған кемшіліклерди де жууып-шайып жибереди: «... Куяштан шыққан өтир нурлар бизің жеримизге тик түседі. Бул Жердеги тиришілік ұшын ошада қәуіпті. Соныықтап биз үзлексіз түрде қойлуы тутын шығарып туратуғын завод-фабрикаларды, машина хәм тракторларды ойлап таптық... Ал шынында биз бир-биримизден хеш қандай гудиксиз жасаймыз. Жаңағы төбелесип жүргендер, олар — спортшылар. Жортаға «ұрысу» ойнап, дене шынықтыралы.

Суфир қанатлы темир кусларға минип жүретуғынымыз да рас... Ал Жерге қарай жарылатуғын бир нәрселерди ылақтыратуғынының себеби, айырым тау-тасларды сойитп бузып тегіслемесек болмайды. Себеби халық бизде тынбай өсіп атыр. Соның ұшын оларға көп етип турақ жайлар салып беріуимиз керек. Ал жай салыу ұшын орнын жаңаыдай етип тегіселейміз» (24—25-б.б.) х.т. б. Ал танкини өзге планеталыларға шымышқ афлау ұшын ойлап табылған нәрсе деп, Арал тенизі үстінде өліп, қалқып жүрген балықлары, бизің планетаның балықлары усылай суу үстине шығып, қарнып тәңкиитип уйықлайды деп түсіндірсе, «Кум сыяқлы қал заттың үстінде хәмме таласып атыр екен. Олардың ортасында қалып қойып, зорға шыққаннан. Бул не еді?» — деген Эмнің сорауына: «—Сіз қумшекердің гезегинің үстіннен шыққанысыз ғой. Ол — ойынның түрі. Бизде хәмме жұмысты техника атқаратуғын болғаннан кейін адамларға жұмыс қалмалы. Ал

жумас ислемесен денсаулығының мазасы болмайды. Сондықтан ұсынлай «Құмшекер таласы» деген ойын ойдап таптық... Адамдар енді бір-бірі менен ийтерисип, түйсип, бір-біріннің еңсесіне миніп ойнап, денелерін шынықтырады», (сонда. 27-б.) деп жуап қайтарады. Хәттеки, мәмлекетлик министрдің де басын өзіннің жалған, боямгәплері менен айналдырады. Улыұма бизің қахарманмыз «Жерлин намысын төкпеу үшін» адамды алдау дегенди білмейтуын быттанғы планеталыларды ұсылайынына лақылдатып кетеді. Алдап атырып хеш бир ети шимиркенбейди де.

Тубалаушылық дәуірінде бизде жоқары лауазымда исеуішпелер алдында жалбырақлау, жарымпазынның күшейгені соншелли, оның хеш ерсидиги жоқ әлеттеги жағдайға айналып кетті. Сондай дәстүр жанына, қанына өбден синген Бекназарға Эм: «Мәмлекет министр Сиз бенен ұшыраспақшы. Оның өзі хазір келеди», десе де қадимти үйренип қалған «кишпелейилгитине» салып: «Біз өзимиз-ақ барайықта... Ол үлкен адам болса...» — дейди гибиртикленип. Құлдасы, бизің бузылған жәмийетимиз жемиси болған Бекназар дослық х.т.б. қатнасықлар дүзиди нийетлеп отырған өзге планеталыларда жақсы тасир қалыра алмайды. Нәтижеле түниген олар: «Усындай болатуғын болса, садағасы кетсин жерликлердин!» — деп оны Жерге әкеліп таслайды.

Жуумақлап айтқанда жазыушы Бекназар образы арқалы жәмийетимиздеги иппласықтардың бет-пердесін ашып таслауға ерискен.

«Жас Ленинші» газ. 1995ж. 13-июль, №28

ЖАЗЫҰШЫНЫҢ ҮЛКЕН ЖАНРДАҒЫ БІРІНШІ ТӘЖІРИЙБЕСІ

Тамшылар жыйналып теңизди, таслар жыйналып тауды пайда етеди. Егер хәр бир шығарманы яки жазыушының ұлыұма доретіушылығын тамшылар яки таслар десек, қарақалпақ әдебияты деген теңиз яки тау ұсы тамшылардан ямаса таслардан бинят болады. Бир-еки тамшының ямаса бир-еки тастың кемис болыуы теңиз яки таудың биротала теңиз яки тау деп аталуына нұқсан тигитизбегени менен аз да болса кемислик келтиретуғыны табийий. Соның үшін қарақалпақ әдебиятындағы хәр бир жазыушының, шайырдың қарақалпақ әдебияты деген шалқар теңизди, бийик тауды дүзиде өз орынларына ийе болатуғынды анық.

70-жыллары қарақалпақ әдебиятына өз гүрриңлері менен кирип келген жазыушыларымыздың бири Алпысбай Султанов болып есап-

ланады. Оның бүгінге шекем «Болар бала бес жасынан...» (1975), «Ақариум» (1978), «Мәрмер тастағы жазыу» (1981), «Лунная ночь» (1990) сыяқлы гүрриңлер, новеллалар, повестлерден ибарат топтамалары, газеті-журналларда көплеген гүрриң, повесттері, өткен жылы «Әмиұдарыя» журналында «Дәхмет» атлы романы, сондай-ақ бир қанша аудармалары қарақалпақ әдебияты деп аталмыш теңизге тамшылар болып қосылып, тауға таслар болып бирикти.

А.Султановтың шығармаларын зейін менен оқып шыққан адам оның бир өзгешелігін аңғармай қалыуы мүмкин емес. Бул — қысқалық, аз сөз, аз гәп пенен көп мәни беруі, қысқа гүрриң менен-ақ үлкен идеяларды бере алыушылық. Оның хәр бир дореттелеринің астарында үлкен идеялар жатады. Кишкене бир уақыяларды сүрретлеу арқалы үлкен мәниге ийе идеяларды бере алады. Мәселен, «Назыбайтүлі» гүрриңін алып қарайық. Дым қысқа, ярым бетлик гүрриңде жазыушы адамның сыртқы сулыұлығы емес, ишкі сарайының гөззалығы бойынша бахаланатуғынын, руўхый дүниының бай болыуы ғана инсанды өз мақсәтине жеткеретуғынын түсіндирип бере алған. Оның «Бөзкөйлек», «Сыры шымышқар», «Мыжымарланған қалпақ» х.б. көпшилик гүрриң-новеллаларына да, повесттеріне де ұсындай сыпат тән.

Алпысбай Султанов А.Досназаровтың өмірбаянына бағышланған «Дәхмет» атлы («Әмиұдарыя» журналы, 1996, №5—6) роман жазып қайырлы, сауап ис исеledi десек қәтелеспеймиз. Өйткені пүтин бир халықтың аты аталмай қалатуғын болған бир пайымтта, айттысып, шертисип, қарақалпаққа автономия алып берген мәрт, халық перзентиниң атын мәңгилік етіу мақсәтінде не ислесен де сауап болады.

А.Султанов — аңызға айналып кеткен ұсы А.Досназаровтың өміріне байланысты әңгімелерге қызығып, оған байланысы көплеген хұжжет, мийнетлер менен бурыннан-ақ танысып жүрген, ол хәққында «Елим деген ер еді...» атлы үш болимнен ибарат хұжжетли фильм дореткен жазыушы. Енди ол тулғаның көркем әдебияттағы образын жаратыуға қол ұрған.

Роман Досназаровтың «Ташауыз» пахта тазалау заводынан жұмыстын босатылып, күн көрис үшін мәрдикарға кетиуінен басланады. Оның Хийуада жасап атырған орынболар татар Фахрутдиннің қызы Закира менен танысып, турмыс қурыуы, «Қарақалпақ ел болсын деп...» жоқары орынлар менен айттысып, ақырында өз мақсәтине ерисиуі, қарақалпақтар жайлаған жерлерди қартаға түсириудегі жанкүйерлиги, табанлығы хәм басқа жеке турмысына байланысы уақыялар менен бирге оған исленген сатқынлық, жала жабыушылар садларынан судла-

ныуы, ақланыуы сыяқлы ұақыялар ізбе-із көркем сәуделенген. Дәретпелегі Азиялардың Орта Азия республикалары миллий шеғараларын белгілеу бойынша территориялық комиссия ағзаларына тыңламаға да мұражәт ете беруі, ақырында сөзін өткеріп, комиссияның Қарақалпақстан Ұлаатын дүзіу ҳаққындағы шешім қабыл етіуіне ерисіуінің, миллий шеғараны белгілеудегі машақатларының көркем сүрәтленіуі оған деген сүйіспеншілік, ҳәр бир адамда патриотизм сезимлерін пайда етеди. Романда жәмийетлик искердің буунан басқа да өмиріндегі белгіли моментлери жақсы ашылған. Деген менен кемпшиликлерден де қуры алақан емеслигин айтып өтүимиз шәрті.

А.Султановтың әдебиятта А.Досназаровтың көркем образын жан-жақлама терең ашып беріуіе тажирийбеси жететуын жазыушы екенлігін билемиз. Лекин, бул дәретпеледе негелур бизің пикиримизше, искердің бундай образы жаратылмаған. Бәким, бул автордың асығыслыққа жол қойғанлығынан, прозаның ири жанрындағы 1-тажирийбеси болғанлығынан шығар, қахарманы ҳаққындағы барлық майда-ири мағлұматлар, ҳужжетлер менен толық таныспағанлығынан болса керек. Жазыушы «Алғы сөзінде» шынныңда ол ҳаққындағы барлық материалдар менен таныса алмағанлығын, себеби мәмлекетлик қәуіпсизликти сақтау комитетинен Қарақалпақстанға алдырылған 150 бет көлеминшегі ҳужжетлердің тек 18 бетинен ғана пайдаланыуға рухсат еткенлігін айталды. Бул бир болса, екіншиден, автор халық арасынан еле де бай дәреклер излемеген. Үшіншиден, авторға қыянет болмауы үшін буларға қарсы қойылатуғын мынадай себеплер барлығын да айтып өтпекшіміз: жазыушы шығарманы кинороманға бейімлеп жазған ҳәм журналдағы жарияланғаны — романнан узинди.

Белгіли бир инсанның өмиринен тарийхый, яки ҳужжетли шығарма жазылғанда жазыушының көркем пикирлеуі, фантазиясы да көп пайдаланыуы керек, әлбетте. Болмаса оның жақсы жазылған очерктен, өмирине шолымдан айырмасы болмай қалады. Романда әне усы нәрсе де жетпейди. Мәселен, А.Досназаровтың Закира менен танысып, қосылуына байланыслы ұақыялар сүрәтленген. («Тунғыш мұхаббат» атамасындағы болымшени көріп). Екесуи ушырасып қалады да, танысады, сөйтпн Закира оны үйіне ертпн әкеледи. Екеси Фахрутдин сынамалынетпей, бирден-ақ қызын Алиярға қосып, хәттеги, сол күни қосылуын белгілеп те жибереди. Бундай етип сүрәтлеу Досназаровтың абырайына нұксан келтиреді.

Бир газеталық мақалада романнның барлық жетискен-кемшиликлерине тоқтау мүмкин емес. Сонлықтан автордың китап етип бастырылганда биз айтқан усындай моментлерге итибар беруіңн тилер едик.

А.Досназаровтың өмири, ислери ҳаққында қанша жазылса да аз. Бул роман солардың басламасы сыпатында оның тууылғанына 100 жыллық мерекесине ылайықты саға болады деп ойлаймыз.

«Қарақалпақстан жаслары» газ., 1997-жыл,
6-февраль, №6(6887).

«СӨЙЛЕНБЕГЕН ТАРИЙХ...» СӨЙЛЕГЕНДЕ

Жақында (1996-жыл) филология илимлериниң докторы, профессор, жазыушы Ә. Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх...» деп аталған роман-эссеси өз алдына китап болып басылып шықты. Бул шығармада халықтың ҳақыйқат тарийхының айтырым бетлери ашылады. Бунда жазыушы: «Халықты сағаттаңдыруы қарақалпақлардың биринши мақсетлери еди... Хорезм топырағына келген соң да олар Бухара, Хийфа, Мысыр, Бағлат медреселерине барып оқыды. Он топызыншы әсирде қарақалпақларда лаңқы гүлжил әлемге таралған Күмөзек ийшан медресеси, Қарақум ийшан медресеси, Тас медресе, Асқағастағы «Бес мешит» деп аталған Нурылла ахун медресеси ҳәм Әмет ийшан медреселери көп жыллар ислеп турды. Бул жердің халқы күте сағаты болды. Араб, парсы, түрк тиллеринен қарақалпақ тилине илим ҳәм көркем шығармаларды еркин аударыушылар болды. Китаптарды копирип жазыу, түсләу шеберликлери асты. Медреселерде оқыу бағдарламаларын, оқылықлар жазыу басланды. Оларда тарийх, әдебият, математика, физика, химия, биология, әдептану сабақлықлары кең оқытылды. Медреселерде қарақалпақ тарийхы, әсиресе, қарақалпақлардың жүз жыллық Жаңадары тарийхы, жүз жыллық он сегизинши ҳәм он топызыншы әсир Хорезм тарийхы жазылды. Бизің әсиримизден алдыңғы ески Хорезм мәденияти ҳәм тарийхы бағдарламасы ҳәм оқылықты исленди.

Бул илим ҳәм мәдениятты халыққа үйретіуде мешит-медреселердің айрықша роллери болды.

...Жигирмаланшы әсирде коммунистлик саясат ески тарийхтын, мәденияттың дал-далын шығарды. Биринши оқымыссы инсанларды куртты. Неише әсирлик халық билімлендируінің орайы болған мешит-медреселери қыйратты. Әсиресе, дүныада болып көрмеген апатшылық — халық дәреткен китап, қолжазбаларды жоқ қылды... Кеңес ҳүкіметиниң тусында бир-әм ҳақыйқат тарийх жазылмады. Халықтың тарийхы, егер байлардың, белгердің, бийлердің, ахун, ийшан,

үлкен-үлкен уламаларының, мешит-медиреселерінің тарихына толық жазылып сақланса, қарақалпақтар тарихы дұрыс жаратылар еді.

...Қарақалпақтар өзлерінің тарихын өзлери бурып жазған деген гәпке адамдарды исендіріу қыйын болып қалды. Болмаса «Жазса қане?» деп сауал қояды. Сағатты адамдарды, жазылған тарихты тып-тыйып еткенге қарамайды. Бул ҳақыйқатлықтың да тарихы енді жазылады» (Усы кітаптың эпиграфынан алынған үзінші, 285-бет).

Ә.Пахратдинов көпті көрген, халық арасында жүріп көплеген жасы үлкен адамдар менен қарақалпақ әдебияты, мәдениеті ҳақында сөзбелесип жүретуғын қатықсулақ, соның менен бирге бүгінгі күннің билімлі адамы — профессор, оның үстине, әсіресе, тав XVIII—XIX-әсир қарақалпақ әдебияты ҳәм методикасы пәилерин өтиўине байланысты Қарақалпақстанда билімлендіріу тарихы бойынша да көп изиленип жүрген жетик қанге, қала берсе, революцияға шекемги сағатты адам есапланған — уламалар шаңаралған шыққан адам. Соның ушын да биз революцияға шекемги қарақалпақтағы билімлендіріу туғралы мағлұматларына исенбеске ҳақмыз жоқ. Мешит-медиреселерде тек диний пәилер емес, басқа пәилер, илимлер бойынша да сабақлар өтилетуғын болған.

Революцияға шекемги билімлі адамдар деп есапланылған ахун, ийшан, моллалардың өз халқының тарихы менен қызықтауы, тарихын жаратпауы мүмкін емес еді. Жаратқин, лексин олар арабша жазылғанлықтан да батрақлар өртеп жиберген. Солай етип, қарақалпақ тарихы революциядан соң биринши рет жазылған болып жүрипти. Жазыушының жоқарыдағы үзінди де қарақалпақ тарихы бурын жазылған дегенге адамды исендіріу қыйын дегени дұрыс. Ұақтында жығынап, үйренілмеген. Қарақалпақтардың өткендеги тарихы бурмаланған деп жазыушының күйіп-тисіюнде де жан бар. Өйткени, халық тарихы, жоқарыдағы айтқанымыздай, жазба түрде (ауызша түрде де тараған ҳәм оны ҳәр бир қатықсулақ адам билген) дин ийелерінің (олардың уазыйпасы динди насиятлау менен бирге халықтың сауатын ашыу да болған ғой. Соның ушын оқытыушылар деймиз бе, бир термин тауып алыу керек-ау деймен) қолында болған, олар жоқ етилген. Ал солардың өзинен қайта сорап жазып алыу жүргизилмеген, қайта қудаланған, халық тарихын дүзиу сағатсыз болған гедейлердің батрақ болған ескиден сағатсыз, тарихын үйренбеген балаларының қолына талсырылған. Олар ҳақыйқат тарихтың билген жерлерин де сиясатқа байланысты бурмалауға мәжбүр етилген.

Солай етип, биз ҳақыйқат тарихтан жула болғанбыз.

Жазыушы бул кітабында тийкарынан «Қараой» ауылы, соның менен бирге өзиниң ата-бабасының тарихы жөниңде гәп етеди. Шынында да халық тарихы усындай ауыл, уры, белгиси адамдар ата-бабаларының тарихларынан куралды. Автор өз ауылы, ата-бабасы тарихын ултыма қарақалпақтар тарихы, ауылларының тарихы менен байланысты ҳалда көркемлеп жеткере алған. «Буның және бир жағы бар, — дейди автор, — ауылымның басындағы, ондағы жасаған ата-бабамның және де заманаларымының басындағы болған барлық қуанышлар, қайғылар қарақалпақтардың барлық ауылларындағы жасаған адамлардың басындағы болған ҳақыйқатлықтар. Сол себепли мен өз ауылымның басында болған барлық қуаныш ҳәм зүлметлерин жырлау арқалы барлық қарақалпақ ауылларының басындағы болған ҳақыйқатлықтарды жазғым келди» (7-бет).

Роман қарақалпақ әдебиятына бир қанша жаңалықтар қосыуы менен де әҳмийетли: 1. Қарақалпақтардың Түрктаннан ата мақаны — Хорезм ойпатлығына көшип қонысласқаннан соңғы бул жердеги илим-хикметтин рауажланыуы биринши рет бир қанша кеңирек сөз етиди. 2. Биринши мәртебе қарақалпақ әдебиятында молла-ийшан, ахунлардың реалы образлары жаратылды (Лексин усы жерде атап кететугын нәрсе, жазыушыларымыз алдағы Ұақытта шығармалар дөреткенде олардың тек ақ жағын емес, қара жағын да гәп етиуи шөрт. Бул шынында да есапқа алатуғын пикир. Өйткени бүгінги сиясатқа байланысты әдебиятымызда енди молла-ийшанлардың унамлы образларын жасау ҳәжж алса итимал. Сонда бул пикир менен санасса шөп болмайды. Бизде бир адет бар, жаманлау керек болса, биротала жерге урамыз, мақтау зәур болса аспапта шығарамыз. Мәселен, кеңес ҳүкмети дүириндеги әдебиятта молла-ийшанлар, бай, биілер жеркеншили, батрақлар адамтершиликли етип сүуретленген. Енди 180 градус керисинше болмау керек, ашил бақалау зәур. Соның ушын айтип отырмаз). 3. Роман жанрлық жақтан да өзгешелиги менен парықланады. Бириншиден, бизинше, шығарманы роман-шежире (эссе дегеннен) деп атаса макул болатуғын шығар. Өйткени романда қарақалпақ халқының Түрктаннан Жаңадарыя, оннан Хорезмге көшип-қонысласуы тарихы, Хийуа ханлығы менен қарым-қатнас, илим-хикметтин рауажланыуы, кеңес дүзиминиң орнаы менен ески менен жаңа сиясатлар арасындағы кескин гүреслер, мәлений-мийрасларға болған батрақлық көз-қараслар көркем әдебий бахлаулар тийкарында ашып берилсе де тийкарынан Ұақыялар жазыушының ата-бабалары әтирапында болады.

Усы жерде және бір ескертетінін нәрсе, алдағы уақыттары да бұндай халықтың тарихын толықтыруға хызмет ететінін шежірелер жазылуы керектігін қуаттайтуымызды және бір мәртебе билдирсек те, жарыспаққа түсіп, жалған көсемлер жасап, қайта тарихымызды бұлдіріп алмауды да қатты ескертеміз. Сондай-ақ бұнда өмірбаяндық, еске түсіріу, тарихыйлық белгілер де бар. Булар енді ең басшылары, шығарма бұннан да басқа жаңалықтарға толы.

Біз романның жетіскенігін айту менен бірге кемшілік деп есептеген пікірімізді де ортаға салмақпымыз: 1. Дәреттеде иркис белгілерінен кеткен қателер ұшырасады. Мәселен, тууға ғап пенен автор сөзінің арасына бір неше орында тийісінді иркис белгілері қойылмай қалған;

2. Көкөзек, Ақжағыс әтірапының болысы Темірханның өз ауызынан шыққан белгілі ахун, бірақ Ташлықтың имамы Нурылла ахунның өз болысындағы Бекмурза молланың баласы екенігін билмеуі, есितкенде таңқалып, исебеуі, сойтіп Бекмурзаның өзінен сорауы исенімсіздей көрінеді;

3. Төрөбайдың тойына байланысты. Кеңес тойда адамдар «Тенгешашқан» дәгеретінен болыстарды күткенді ұй таба алмай қатты дау болады. Усы мәселе үшін кеңес той үш күнге созылады. Ең соңында ұзақ гегірдекке суубуркиспенен соң Арзымбет болыс мәселені әпи-ұайты ғана шешеді де қояды:

— «Яқшы, болыстарды біздің үйге жиберіуге ұзақсымсыңыз дурыс! Бармай-ақ қойсын. Ал неге болыстарға қонақ жерге Худайберген ақсақалдың үйін белгілей қоймамыз?! — деді ол.

— Ол жерге сыймайды, болыс аға. Худайберген ағаның тек бір ғана отауы бар. Болмаса үйінің дәгереті жақсы. Бағы бар, терегі бар, пайызы жер, — деді отырған ауыл жигітлерінен біреуі.

— Бір отау болса және екі отау алып келип тигізілтер?! Не, едіе адамдарда отау жоқ па? Сонда болыстар бір отаула, олардың атқоспылары бір отауда болады. Ал, бір отауда аұқат иісе береді, — деді болыс» (216-217-беттер).

Әлбетте, бұндай майда кемшіліктер дәретпенің ұлыма қунын түсірмейді. Роман ең біріншінен, тарихшылар, әдебиетшілер, басқа да илимпазлар, барлық қағламдағы адамдар үшін бахалы дәретте ескілігіне дау жоқ. Роман бүгінгі прозаның елеулі табыстарының бири болды. Біздің әдебиатымыз, илимиміз тарихында да сиясатқа хам басқа да объектив, субъектив себептерге байланысты көте-кемшіліктер, надурыс бақалаулар болама, кеткен болыуы итимал.

Ә.Пахратдинов көп жыллар бойы әдебиатымызда, илимимизде хәр-айта-тайлы мийнет етип қиятырған ақсақалларымыздың бири. Сондықтан да биз илимпаз, жазыушы Ә.Пахратдинов алдағы уақытта да ұсындай бахалы шығармалар дәретсе бизің халқымыз, әдебиатымыз үшін жүдә сауап ис ислеген болар еді, деп оған дәретіушілік табыс-лар тілейміз.

«Еркін Қарақалпақстан» газетасы, 1997-жыл, 20-февраль

«ТИГЕ ПЕШЕН, МЫҢ АДАМҒА ТАЙ ЕДІ»

Заман деген-ә! Кеңес хукимети дәуірінде қаншадан-қанша рухый мйрасларымыз араб тилинде жазылған, динге байланысы бар деген бәне менен жоқ етилип, ортелип жиберилди. Соның себебинен өтмиш-тегі әдебиет, мәдениет тарихымыз омсарайып қалды. Ол жоқ етилген қадирятларымыз, әдеби, мәдени мйрасларымыздың орнын бүтін толықтыру қыйын.

Хәр бир шайыр, жазыушы — өз дәуірінің адамы. Буны есапқа алмай диннің гүлленіп турған дәуірлерінде жасаған Жиен, Күнхожа, Әжинияз, Бердак, Өтеш хам басқа классиклеримиздің шығармаларындағы динди нәсиятпаған, қоллаған қатарларды, жууақларды, керисиянше, динди қаралаушы сөзлер, қатарлар, жууақлар менен алмастырлық. Солай етип өткендегі шайырларымызды атеист, революционер сөз шеберлері етип «жасап алдық».

Қыркыншы жыллардың екінші ярымы хам елиуінші жыллары А.Савицкый, Наренов, Мурадов, Игнатьев сияқты адамлар Бердак шайыры да тийисип, оның суыпылыққа қол бергенлігін «Хорезм» хам басқа шығармаларындағы ханшы, динди қуатпаған жерлерин көзге тутып қаралауға, биротала әдебиет тарихынан өширип таслауға хәр-кетлер жасады. Бердақты изертлеушілердин бирпарасы Н.Дюфараевқа «тас ылақтырып», мезитисиз қайтыс болыуына себептин болды.

Бирак терең билимдан, ойшыл, көрген алымларымыз бұндай «соқ-қыларлан» бабамыз мйрасларын сақлап қалуға еристи. Кеңес хуки-мети тусында атымларымыз Бердақтың динге байланысты тәрептерин айта алмай келди. Қосымқларын сиясатқа байланыстырып таллауға, изертлеуге мажбур болды. Лексин жақсы жери, олар шайыр дәреттеле-риндегі қулай, пайғамбар, алта сыяқты сөзлерди атлап өтип, ямаса заманға байланыстырып ұлы сөз устасына зыянсыз етип Бердақты, сондай-ақ басқа да классик шайырларымыздың шығармаларын жоққа шығармай, бүгінге ішекке өз қадир-қымбатын түсірмей сақлап келди.

Быйыл өзбек халқының Науфайысы, қазақ халқының Абайы, түркімен халқының Мақтымқулысы сол халықтар үшін қандай азиз, мақта-нышлы болса, қарақалпақ халқы үшін да сондай мәртебеге иіе сөз зергериміз, өз дәуірінде-ақ:

Бердақ еді шайырлардың данасы,

Сөзіне ийіледі адам баласы.

...Сөзге дорыя, бақысызға зор еді,

Тилге шешен, мың адамға тай еді, — деп Оғеш шайырдың ылайықлы бағасын алған Бердақ Ғарғабай ұлының туылығанына 170 жыл толады. Қарақалпақта ұллы той анжамы басланып атыр.

«Еркин Қарақалпақстан» газ., 1997-жыл 10-апрель

РӘҒИЯТ ХАМ ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕРДЕ БЕРДАҚ ОБРАЗЫНЫҢ ЖАСАЛУҒЫ

Ұллы, жақсы адамдар барқула халықтың дыққат-итибарында болып келген. Олардың ұлғи өмірі, іс-сері, әрекеттері, мінез-құлқы, сөздері хақында халық гәп етискен. Кемпір-ғаррылар оларды жас-ларға өрнек етип айтысып жүрген, олар да өз тегетінде балаларына айтып, солай етип, бизің дәуіримізге шекем жетіп келген. Әлбетте, өткендегі тарихый адамдар жөніндегі рәғиытлар, шешенлик сөзлер хәр бир айтылушы тәрепинен азы-кем болса да хәр қылы өзгеріске ушырап отырған.

Өткендегі белгилі тарихый адамлардан: Маман бий, Айдос бий, Ернәзар бий, Бегіс, Мыржық, Есентелди, Ережел тентек, Жийен жырау, Құнжоба, Әжөниіз, Бердақ х блар туұралы рәғиытлар, шешенлик сөзлер халық арасына кеңінен таралған. Бірақ халықтың сөйлер тарихы, мий-расы болған бул бийбаха байлықлар уақтында көркем әлебият емес, илим үшін оншели әқмийетли емес дегендей салқын көз-қарас, түси-ник себепли итибардан шетлеуде қылып, дым аз жыйналған.

Бердақ Ғарғабай ұлы халықтың мәнин жырлаған, қорғаған белгилі шайыр, атақлы бақсы болған. Соның үшін да оның хәр бир хәрекеті, хәр бир гәпін, хәр бир шығармасының жазылау тарихы бола ма, халық арасында уақтында дуу-дуу гәп болып, мереке-мейіште, ошақ басында айтылып, ауыздан-ауызға өтип жүргені анық. Лекің, жоқарыдағы айтқанымыздай, уақтында жазып алыныбының, оларды биелутын қаты-қулақ кемпір апа, аталарымыздың арамьыдан кетиуі менен көшпелілігі жыйналмаған: азы-кем ғана материалға ийеміз. Әлбетте, соны да айтып өтиүіміз керек, излестірілсе халық арасынан еле де Бердақ хақындағы рәғиытлар, шешенлик сөзлер көптеп табылары сөзсіз.

Солай етип, Бердақ туұралы рәғиытлар, шешенлик сөзлер Ә.Пах-ратдиновтың «Мәнилі гәплер хам халық әңсаналары» («Қарақалпақ-стан» баспасы, Нөкіс, 1989-ж.), С.Бахадырова хам Қ.Мәмбетназаров-лар тәрепинен баспаға тырланылған «Қарақалпақ аңыздары, әңсаналары хам шешенлик сөзлері» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1992-ж.), Ә.Пахратдинов хам Қ.Пахратдиновлартың «Бердақ шайыр хақында дегендәлар, әңсаналар хам хақықаттықлар» («Билим» баспасы, Нөкіс, 1997-ж.) деп аталған китапшаларында берілген. Биз рәғиытларда, ше-шенлик сөзлерде Бердақ образының сәулеленуін сол материаллар тий-қарында талдаймыз.

Бердақ хақында шығарылған гүрриндерли биз хәзірше шәртли түрде (себеби бул гүрриндерли жанрларға ажыратып, дәлеллеп оты-руға мақаланың қолима көтермейди, өз алдына сөз болатуғын мәсе-ле) рәғиытлар хам шешенлик сөзлер деп болып үйренуіди мақул көрдик.

Гәпті шешенлик сөзлерден басласақ, «Сөз жүйесин талса, мал ийе-син табды», «Бердақ шайырдың Қаракүм ийшан менен жай көмекте ушырасуы», деген атамалдығы, бірақ бир мазмундағы шешенлик сөзде Бердақ апарайшан десе, жарлышылығы, қол-көмек берейін десе, ғаррышылығы себепли Қаракүм ийшаннан жай көмегіне қайырыл-май өтип кеткенлигі, буны есипти шақыртқан ийшаннан сөзге ше-шенлигі себепли қутылғанлығы айтылады.

Шайыр — халықтың сөйлер тили. Шайыр халқы сонлықтаңда долги, еркинликти сүйетугын, руухый езиушиликке шыдамайтуғын қайсар мінезлі болып келеди де. Бердақта да усындай қасиетлер болғаннан соң, яғнай айырым дин иелері, байлар, бийлердің қәте-кемшилтикерлин бетине туұры айтқаннан, қатырып ашқарылап қосық жазғаннан кейін олар Қаракүм ийшаннан Бердақтың тилин жипсіз байлау мақсетінде сууы болыуға көндіріуді өтіннш етеди. Бірақ ийшан қол беріуді екі мәртебе сорағанда да шайыр бириншисинде:

«Таң ертең күске бараман,

Құста жүріп тап сол тұсқа бараман,

Құста жүріп хәзіретке не апараман,

Бул сапары қуры қол-ақ бараман», — деп, бармайтуғынын қосық формасына салыған шешенлик пенен, екізшисинде:

«Пир тутқаналар мәрт екен,

Тутпағаналар нәмәрт екен,

Ғаррылық үкен дөрт екен,

Устағаным ауыр келди», — деп суушылықтың шайыр ки-сиге кесепт ететутынын, сонлықтан суушылыққа қол бере алмайтуғы-нын ойып айтылған қосық қатарлары менен сыпайы жеткерип береді.

Байдың насыбай шақшасына байланысты айтылған шешендік сөзін менменсіп, шайырды өзінен пәс санаған байды тапқырлығы, хазір жуаппалығы менен сөзден жеңіп, пәнт береді. Ал дүняда қанша адам жасайтуғынына байланысты шешендік сөзде шайырды жеңіп, өш аламан, гүнайы етемен деген ханның өзінің қайта айыбын мәдениетті түрде, әлсін астарлы, зилді бетіне басып, сөз бенен түйреп хәм сөзден табылдырамай етіп жеңеді.

Жоқарыда сөз еткеніміздей, Бердақтың хәр бир дәретесінің пайда болуы тарихы жөнінде халық арасында гөптер тарқалып отырған. Егер олардың барлығы бізге шекем жетіп келип, илимий айланысқа енгізілгенге үлкен, теңіз илимий ақылғетке ийе құнды дәрек болған болар еді. Оны хәр бир илимпаз, әлбетте, жақсы түсінеді. Бірақ, тиелікке қарсы, биз хазірше оның «Мегзер», «Мүйтен», «Хожам» хәм бири-екилі басқа да қосықтарының пайда болуына байланысты рәуиятлар, шешендік сөзлерге ғана ийеміз.

«Мегзер» қосығаның шығуы тарихы хаққындағы рәуиятта Бердақтың күшлі бақсышылығы, шайыршылығы ұлығаланады. Отырыспада шайыр да, бақсы да емес, талантсыз, соған қарамай панпаң, менменлікке беріліп отырған бир адамды өзінің іспен отырған іслеріне, көкірегине урған менменшілігі ұшын пәнт жегізуі шайырдың жақсы қасиетлерінің бир көрінісі болып табылады.

«Бердақ шайырдың жер менен тилесіуінде» халқының мийнеткепшілігіне сүйсініп, оларды рууқландырыушы қосығаның тууылуы туулары әпсанауий гүррің етіледі. Солай етіп шайырдың өз халқының рууқландырыушысы, рууқый дүниасын байытыушысы болғанлығын көреміз.

«Қулен болыстың Бердақ шайыр менен ойласуы» деп аталған рәуияттың еки вариантында да шайырдың хақыйқатышылығы, пулга, сарпай-сауғаға сатылмаслығы көтеріңкі гәп етіледі. «Қулен болыстың Бердақ шайырдың үйіне қонақ болуы» деп аталған рәуиятта болса Бердақтың қостарының да шайырға хәр тәрептеме сай, хәр нәрсенің парқына жете алатуғын, хәр нәрсені орны-орнына қойып билетуғын ақалды, ойлы, ерине саяхат нашар екендігін, соның менен бирге шайырдың шешендігін де көреміз. Ал «Бердақ шайырдың Қулен болысты қамаудан қутқаруы» деп аталған рәуиятта болса өз пейілінен қамалған, халыққа азап-ақыретлер берген Қулен болыстың бахты адам, қамалғанда оны қутқаруы ұшын шайырдың хәрәкет етіуі үлкен адамгершілік қасиетінен дәрек береді. Жығылғанды сүйеу — хәр бир инсанның адамгершілік мийнети.

«Не ұшын Назарханнан Бердақ соххозы дүзиді?» деп аталған еске түсіруі сыпатындағы гүрріндегі Н.Жапақовтың айтқан әңгімесінде музафаттың шақыруы менен Төрткүлге қарай кемеде жол алған Бердақ кешкі пайытта Назархан тусында жийеке түсіп, қонып шығуыды шешеді. Шайырдың жағаға келип түскендігін еситкен Назарханның қарақалпақ, өзбек, қазақтардан (оралскійлер де болған) қураптан халқы жыйналып келип, оның менен сөйлесіп, тәптің бағдарын алды. Сөйтіп Бердаққа Төрткүлдегі музафаттың алдына бармауын, барса қамап, яки сүргін етіп, айшап жиберетуғынын айтып, үгіттеп, мәсләхәт беріп, оны кейін қайтуға көндіреді. Сол күні түні менен халық шайырдан қосықлар еситіп, қулақларының қурылын қандырады. Бул рәуияттан халықтың шайырға, Бердаққа деген сүйінішінің қаншалы үлкен екендігін сеземіз.

Өнер, талант шегара таңдамалы дегеніміздей, Бердақтың өзі тири гөзінде, хазір де қоныс өзбек, қазақ, түркменлердің сүйікті шайыры, бақсымы болған. Олардың той-мерекелерін сауған, дослық қарым-қатнаста болған. Бул пикиримізде Бердақтың Хорезм, Бухара, Қазақ журтларында хәм басқа да көптеген қыладарла болғанлығы, Наубайы, Фиғулий, Мақтымқулы х.б. шайырларды өзіне рууқый жақын туғып, миллетінен гәрәссіз ұстаз туғыуы х.б. да дәлиллер тастыйықлайды.

Бердақ хәм қазақлар тууғалы бир нешше рәуиятлар тоқылған. Олардың бирінде Бердақтың ауылының көп жылқысын урылар алып кетіп, оны дәреклесіп қазақ ишине барғаны, сөйтіп қазақлар арасында өзінің талантты шайыр, бақсышылығы менен көзге түсіп, унап қалып, олардың шайырды бир неше жыл жибермей, мерекелерін саудыраңалығы, соңында жылқыларына және көп жылқы қосып, сарпайлап ұзағып салғаны, екінші биреуінде Бердақты көптеген қазақ ақындары да «Бердақ сөздің будбили рой» деп ұстаз, пир тутатутынылығы гәп етіледі. Бул енді өткен әсирдегі қазақтың Сейдалы ақын хәм басқалар жоніндегі гәп болса, бүтінгі күнгі қазақ жыршыларының да «Бердақтың аты қазақ жыршыларының аузында да хұрмет пенен жаңғырады» деген рәуиятта Бердақтың шайыршылығын хұрмет етіп, мойындап, өз термелерінде пир тутып айтып жүргендігін анық фактлерде сәбіленеді.

Фантастикаға қурылған «Хұрлиманның тақыясы» деп аталған рәуиятта бақсышылықтың аумрлығы, соның ұшын да шайырдың өз ұлқыларына бул қасиетті рәуа көрмей, бақсышылық етпейтін тилеуі, әсіресе, қызы Хұрлиманның бақсы болылуына қарсы болуы, соңынан

анық бақсышылық таланты келгенін, өзінен өткендігін биліп, оған хақ жол тилеп, ақ патия бергенлігі сөз етіледі.

Жуумақпап айтар болсақ, халық ағызаси дөретпелеріндегі фактлер анық тарихи емес, тарихтың сәулеси. Сол сыяқты Бердақ хақсын дағы рәуиятлар ҳам шешенлік сөзлері де тарихый факт деп қарамаймыз (тарихый сәйкеслігін анықтау өз алдына мәселе). Қосымшалар, өзгерістер, ядтан тоқыұлар бар шығар. Лекин, бул рәуият шешенлік сөздердің барлығында Бердақ — халықтың мұндап мұндап жырын жырлаған адамгершілікті инсан, үлкен шайыр, бақсы, шешен сыпатында тарийленеді. Халықтың оған деген симпатиясы көз таспады.

«Қарақалпақстан жаслары» газ. 1998-жыл, 13-август

БЕРДАҚ ДӨРЕТПЕЛЕРИНДЕ БИЛИМ ХӘМ ДИН МӘСЕЛЕЛЕРИНИҢ СӘУЛЕЛЕНИҮІ

Қайсы бир дәуірде жасамасын, хызмет етпесин, ұлыұма адамгершілік, инсаныйлық пазыйлетлерін, гуманистлик идеяны байрақ, көп етип, ели халқы, ұлыұма адамзат мөпи ұшып мийнет етип, тер төккен демократиялық көз-қарастағы адамлар барлық заманларда да улығылған, ізетке бәленеді. Олардың хызметлері, мийнет, мийраслары ұмытылмайды, үйреніледі, өмирі ағуларға ұлги бола береди. Заман өзгерсе де, сиясат, ағулардан жаңарса да алтынды тат баспағанындай, қайта жарқият түседі. Сондай даналардың бири — қарақалпақ халқының ұлы классик шайыры Бердақ Қартабай ұлы.

Мийлгй идеологияны қалыпестирюге бағышланған «Тафаккур» журналының бас редакторы менен сәубетинде Өзбекистан Республикасы Президенти И.Каримов халықтың ипинен шыққан ұсындай тарихый тулғаларға айрықша дыққат аударған, олардың мийнет, мийраслары менен санасу зарурлығын ескерткен, ұсыныс еткен еді. Олардың мийрасларынан, көз-қарасынан үйрениу, бағдар алу кереклігін көрсетип өтеді.

Бүгінги күнги мектеп оқышысы, жаслар, үлкенлер ұлы бабамыз Бердақ шығармаларынан да хазирги заман турмысының қыйын машқалаларын шешу ұшын ахыйетли пикирлерін ҳам даналық сөздерін таба алады. Бердақтың ұллылығы, биринши гезекте усы қасиеті менен белгиленеди, коринеди.

Биз бул илгий мақаламызда Бердақ шайыр дөретпелеріндегі билим-ағартушылық хәм дин мәселелериниң сәулеленуіне, бул мәселелерге шайырдың мүнсабетине азы-кем тоқтамақшымыз.

Бердақтың жазба әдебияттың уәкили, билимди болғанлығы мәселелери қарама-қайшылы пикирлерден соң бир байламға тоқтады. Солай етип, илмпазлар оға өз заманының сағатпы, ақыл-ойлы шайыры деп тан алады. Сағатлы адамларды халқымыз әзеден бәрқулла қастерлеп, ізетке бөлеген. Төринен орын берип, оның сөзине бас ийген. Халқымыздың усы дәстүрине салық Бердақ та билимди, тәлим-тәрбиялы, адамлар хаққында айрықша көз-қараста болды. Ондай адамларды қатты сыйлады, хұрмет етти, қоллап-қуытлады.

Мәселен:

«Ойлы жигит жақсы билимпаз келер,

Айтқан сөзлерине түсінбей келер.

Ақысыздың қасиетін аз келер,

Ақмақлар хеш хызмет етпес халық ұшын»

(«Халық ұшын» қосығы. Ескертиу: бул хәм келесі мысаллар да шайырдың 1987-жылғы басылған топламынан алынған).

«Көзлі хәм аяқсы тигили бир шолар,

Өнерсиз, билимсиз қолдан жақсырак» деген пикирлері илм, билим адамына, даналарға деген оның ізетин аңдатады.

«Билгир сөзи — үсиктәдур,

Бул жаҳанда шарафатдур» («Екен»), деп көрсетип, билгирдің хәр бир сөзинин ақыл-дәне, нақыл екенлигин,

«Билгир сөзин тыңламаған...

Ақысызлық болған екен», деген қатарларда, хәттеки, олардың сөзине кулақ аспау — наданлық есепләнәди деп жууымақ жасайды. Ал «Шежіре» де хәттеки:

«Алым сөзи — шариатдур,

Дуу жаҳанда шарафатдур», — деп алымның пикирин мұсылмандардың хуқықын белгилеп беруіші, сол дәуірдің ең бир қасиетли, үлкен күшке ийе диний қағыйдасы болған Шәрият пенен тең қойып бағалайды.

Шайырдың «Излер едем» — деп аталған белгилі программалық хәристердегі қосығы бар. Сонда өзиниң билимге, дана, сағатлы инсанларға деген көз-қарасын анық хәм кен түрде баһнап береди. Өзиниң Нағайыт дин сағат ашқанлығын, Физули, Мақтымқулылардың, Феридүсий, Шарқый молла (Абдурахман Жәмий) х.б. лар сөзлерін тауап қылатуғынлығын, сыйлайтуғынлығын, олардан асқан дана жоқлығын жазады, ұстаз деп санайды. Дұнылық илм, билимнің хәр қайсысы бир шоққысы болған Лукман (Ибн Сина), Арасту (Аристотель), Афлатунлардың (Платон) атларын хұрмет пенен атап, олардан үйрениу зарурлығын уқтырады.

*«Өткен Арасту, Афлатун,
Жаратып илмнің көптин,
Шешіу ұшын пикири-бөптин,
Мен мағрифат ізлер едик».*

«Шежіре»-де болса Аншалигті тілге тиек етеді.

Бүгінгі білімлендіріуі қақындағы саясатта, білімлендіріуі реформаластырыуда да жаслардың өткендегі Ал-Бухарий, ал-Ферганый, Ал-Хорезмий, Ал-Беруний, Ибн Сина, Улыгбек сыяқты дана ойшыл, ылымпазлардан үйренуіне үлкен дыққат қаратылған.

Бердақ — білімнің ақмүйісіне жете түсінген дана, көреген шайыр. Білім менен ғана дүния халықтары қатарына шығуы, олар сапынан жай алыу, халықтың көзін ашыу мүмкіншілігін көре билік. Бул сөзімізді оның:

«Ақылға қамла, ылым жор,

Білімнің ел болмайды қор», деген дана, өлмес қосым қатарлары дәлелдейді.

Лекин, соны да айтып өтуі керек, шайыр жасаған дәуірде диний сауатқа итибар берілсе, хақыық білім, ылымға дыққат аз болды. Оның үстіне, «Аузы қыйық болса да, байдың ұлы сөйлесін» деген заман еді. Сондықтан да білімсіз, ақыл-дана болғандар да мал-дәулетті болмаса, көп дәккі жеді: сөзлері, іслері еленбей қор болды. Бұны шайырдың:

*«Гүл болдым, гүл жайнамадым,
Ойшыл болдым, ойламадым»*

(«Болған емес»).

«Бийг айрат бір бақыла болдым,

Ылым жоқ намақұл болдым», — деп ашынып жазған қатарларынан сезінуімізге болады.

Бердақтың динге көз-қарасын анықтау, оған баға беріуде ылымпазлар арасында хәр қыйлы қарама-қарсы, қайшылы пикирлердің жүзеге келгендігі мәлім. Хәттегі, 40—50-жыллары шайырды диний-реакцион шайыр, сууны, суфизмнің үкілі деп қарашылар да болды. Оған қарсы пикирлерде болса керисінше, биротала Бердақ атеист, революционер-демократ шайыр дәрежесіне ішекке көтерілді. Әлбетте, ислам динінің гүрлеп турған факты XIX ғасырда жасап, дәретінушілік пенен шұттыланған Бердақ тууыраы бундай етіп, анаусы, яғни мынаусы деп кесип айтыу қате болар еді. Себебі, шайырдың динге ісенгені, қудаға қушылық еткені хақықаттық деген пикирлеміз. Лекин шайырдың динді бет-перде етіп, диний лауазымынан пайшала-

нып, халықтың парахатшылығын бұзған, халық басына гүлдеттер салып атырған, теспей сорып отырған, инсапсыз, билімсиз айырым дин ийелерін өз шығармаларында қатты әшкәралағанды да анық. Минс Бердақтың динге көз-қарасын бақылауда хәр қыйлы көз-қарас, пикирлердің пайда болуы ұсыннан келіп шығады. Бердақтың бул мәселеге көз-қарасын бақылауда бір тәрептемелікке жол қоймай, реалы бақылау — уақыт талабы.

Шынығында Бердақ ислам диніне ісенген бе? Әлбетте, бизің пикирлімізше, ісеніп, қудайға, қақтағалаға қушылық еткен. Бұған себеп, бирінші дәлел, шайыр жасаған заманда қудайға, динге ісенбегендер болмады, дерлік. Сол себепті, сол дәуір аламы Бердақ та ісенген деп айтыға болады. Екінші дәлелді оның шығармаларынан аламыз. Мәселен:

«Менің өзім хақтың қулы» («Қайда болур» қосығы),

«Құжисхожақ ауылы бул,

Мухаммедке ұммет, қаққа қул» («Қайда болур»),

«Бердимурат хақтың қулы» («Ізлер едім») деген қатарларда

шайыр динге ісенгенлігін анық-раушан жазды. Ол ісеніп ғана қоймай өз қосымаларында қақтан мәдет, жәрлем де сорайды:

«Мәдет берсе, Хақ сөзіме,

Исім рәуаж өйлер едім», («Ізлер едім»),

«Қуат бергей Алла нәзік белгерсе»,

«Әй қудайым, бізге ақы-дана бер,

Айтқан сөзге пайдан татыл маза бер» («Халық ұшын»),

«Қолдур енді менің зарым,

Бір Алла болмаса панайым» («Өмірім»).

Әлбетте, шайыр қудайдан жеке өзінің ғана бахтың, абаданшылығын тілемеді, ұлыұма аш, жүдеген халқына бахыт, парахатшылық, пана, нан сорап, жалбарынады. Бул сөзімізді оның:

«Сыран болды, үргін үрді,

Көз көрмеді, қара жерді,

Нәмәртлер жеңіп тұр ерді,

Бір Алла өзін пана бер» («Пана бер»),

«Елде жүрген есерлер бар,

Ауырып жатқан кеселер бар,

Және ғарип-қәсерлер бар,

Алла соларға пана бер»,

«Хақ тағала берсін мәдет,

Жаман халда турмыз жүдеп», («Пана бер») х.б. күндет, қатарлары дәлелдейді.

Шайыр ислам дининин ҳақыйкатында туурылыкка, адамгершиликке, жақсылықка бағдарланганлығын, яғный дининин өзінде инсанға зыян етерликтей жүдә бир жаман нәрселер айтылмағандығын, қайта адамдарды ҳақыйкатлыққа, жақсылыққа тәрбиялайтуғындығын, инсаплы болыуға шақыратуғындығын жақсы түсинген. Соның ушын да ол:

«Бердимурат иззе, иззе,

Хақ жалыны тууры ғоззе, («Излер елим»),

«Шайыр айтар хақтың сөзин» («Ақыбет»)

Төрт нәрсе дүнья төркіни,

Әуеа Хақ, инсан бұл буны», — деп халықты исениуге шақырады, динди үгит-нәсиятлаган.

«Кеткен келер ме» деген кеуй айтыу мазмунындағы қосығында да усы идеяны дауам етип:

«Хаққа шүжир етпек лазым»,

«Өзи әкетсе, келер ме» — деп қудайдың жағасынан алмай,

тәдирге тән беруидиң зәруригін көрсетеди.

Бердақ Қарғабай улының қартайған шағында сууылыққа қол бергени-бермегени бойынша ҳәр қыйлы қайшылы пикирлер бар. Буның себеби бир қосықларында шайыр сууны болғанлығын жазған. Буны, әсиресе, «Уәспим мениң», «Өмирим» қосықларынан анық көреміз:

«Сууылыққа қол ұзаттым»,

«Бердимурат сууны болғанда»,

«Бердақ сууны диер атым,

Қолдауымдур қасым задым»,

«Тәубекар» (қудайға қулишылық етиуден басқа

иса жоқ) сууны болдым.

«Уақты яқын келген екен» («Шежире»),

«Пирге дақсыя, басым шаттым» х.б. қатарлар. Ал енді 5

қушлеттен ибарат «Мениң» деген қосығы бар. Бұнда шайыр сууылыққа қол беруи қартайған адамның үжигтн иси екенлигин, өзине де бул уазыйпта ҳаққында дин ўәкиллери тәрәппинен өскертилгенлигин, лексин бул истин жүдә бир қыйын, машақатлы болатуғындығын, соның ушын, әсиресе, өзіндей туурылықты айтатуғын адам, шайыр ушын буның шәртлерин орындап жүриудиң мүшкүл екенлигин, мүмкин емеслигин айта келип:

«Хәй, досларым, берің кеңес,

Сууны болыу, маған өбес,

Ашық айтсам, керек емес,

Салай болды, ойым мениң», — деп сууны болыудан ўаз кешкенлигин тастайықлаған. Әлбетте, Бердақ өзиниң сууылыққа қол

бермегенлигин тек усы шығармасында бихидиреди, басқаларында сууны болғанлығын айтады. Буны ҳәр қыйлы таллау мүмкин. Бизиң пикиримизше, динди қаралаған советлик дәуирде бул қосық мазмуны жағынан билқастан өзгерислерге ушыраған болыуы итимал, бақсим, дәслепки сууылыққа қол бер, деген уақытта шайырдың бирден келисим бермей жүргени шығармаларынан сезиледи, өне сол пайытта жазылған қосық та болыуы мүмкин.

Әлбетте, динге исениу деген сөз, айырым дин жолындағы напәк адамлардың қәте-кемшилликлерин, зулымлықтарын айтпау, әшкараламау деген де сөз емес. Гейпара уақытта Бердақтың динге көзқарасын биҳидиуде оның молла, ийшан, ахунларды қаралап, масқаралаған дәретпелерин келтиреміз де: «Әне, Бердақ динге исенбеген, буны дин ийлерин әшкаралаған бул қосықлары дәлиллейди» деген мазмұндағы пикирлерди айтамыз. Әлбетте, бул жерде алымларымыздың өткен дәуир сияқты көзқарасынан келе отырып, яғный қайта шайырды сол заман сияқтына сөйкеслендирип (болмаса болмас еди) көтермелеу мақсетинде усылай бақалағанын да ұмытпауымыз зәрур. Деген менен, қалай болғанда да бүгинги күни реаль бақа берилмеги шәрт.

Бердақ өзиниң «Терискайтқан», «Көрермен», «Хожам», «Жақсырақ», «Салық», «Заманда» х.б. да қосықтарында молла-ийшанлардың жақтас қылықтарын, зулымлық, хайуаншылықтарын өлтире әшкаралайды. Мәселен:

«Бул сөзимди тыңла, Нурмурат ахун,

Орайсаң сөзлеңиң зәрурийтип шақын,

Алдап мийнеткештиң көп жейсең хақын,

Сеннен қайта ала ғарға жақсырақ» («Жақсырақ»),

яғнаса

«Халың билмей зикир айтып алалар,

Адамзат болмаса, бәрха аалалар,

Ийшанға тақабды ахун-моллалар,

Көзлериме шайтан яқлы көринди»,

«Терискайтқан» қосығында:

«Мениң сөзим — халықтың сөзи,

Адамға жағар ҳәр иси,

Көрсин буны халықтың көзи,

Жолдан шығып терискайтқан», х.т.б.

Буларды шайырдың барлық дин ийлерин жеккөриуи деп емес, ал динди, руханийларды, сол критикала аты көрсетилген, назерге алынғын яғнаса айырым дин ўәкиллерин ғана масқаралауға, әшкаралауға,

сол аркалы олардың бойындағы қате-кемшіліктерін жойыуға, қайтәрбиялауға, инсапқа келтіруге бағдарланған өткір әңкаралау, сықосығы болып табылады, деп бақалаймыз.

Бердақ заманы бүтіншілік, хәр қыйлы дау-жанжел, көпшішіпте ашаршылық сыяқты жүде бир қыян-кесті, ауыр дәуір еді. Қийері кийім, жеуге наны жоқ аш-тедейлер көп болды. Гейпара инсапсыз бай бий, молла-ийшанлар халыққа жөнсіз азап-ақыретлер берді. Хаял-қазы теңсізлікті бастан кешірді. Дйқаншылық етіу, суу мәселесі х.б. д қыйыншылықтар көп болды. Булардың барлығы да шайырдың жүрегте не түсті, кеудін қабатып, жанын ашытты. Соның ушын да ол:

*«Арқам — Тоқтаз, суы терең,
Есиппейді-ау, құдай берен.
Ақырзаман узы дер-ем,
Қыстар өтіп, жаз келер ме?»* («Жаз келер ме?»), ямаса
*Быразлардың кезін хошты,
Залымдар шаақыды, йошты,
Қанат байлап көкке ушты,
Аны аллам билген емес»* («Болған емес»), ямаса
*Басға кемік келіп, түсті узойым,
Сөбепсіз таяқ жеп, недүр гүнайым,
Жерді, көкті, халық ойлеген құдайым,
Бұл жүрістен әжел келген жақсырақ»,* («Жақсырақ») д

сабыр кесесі толып, қудайға налпш етіуге, хәттеки, тил тйгізйу дейін барады, мәжбүр болады.

*«Анау мешіт мұнарланған,
Басларында шырақ жанған,
Құран ашып, халықты сарған,
Ййшанларға жоқдур салық»,
«Оғандағы жоқдур салық»*
ямаса *«Ерман ахун отыр анай»,
«Ййшанлардың быразларын уры етпін,
Оның зардаплары зиян халық ушын»* («Халық ушын»),
яки, *«Қыз-жауанлар сүйгеніне кетпеді,
Шериятсыз хеш бир исиң ниппеді»,
яки «Қазылардан инсап кетті»,
Хәк нигаға қылап етті»* деген қатарларла заман теңсізлі

гін ашық сәуленендіреді, әңкаралайды.

Бердақ халық қудайдай әсенген дйн үәкіллерінің хәммеге ал болуын, паракор болмауын, туұры сөйлеп, алия шеһиуін қаледи.

*«Қара қылды қақ жармаза,
Болар ишти айталмаса,
Айтқаны туұры болмаса,
Аны ийшан деп ким айтар»* («Ким айтар») дейді.

Диний элементлер Бердақтың «Ақмақ патша», «Хорезм», «Шежире» х.б. да дастанлық ылармаларында да көплен тездеседи. Буның барлығын киши бир мақалала қамтыу, таллау қыйын, албетте.

Солай етіп, Бердақ динге исенді, лекин әділсіз, халықты жылатқын молла, ийшан, ахунларды да аяп отырмашы. Бул — бизің бүтінгі күнгі сиясатымыздың бас бағдары.

Жуумақлап айтқанда, Бердақтың динге, билим-ипимге деген көзқарасы, дуньятанымы кең, унамлы, бүтінгі күнгі бизің көз-қарасымыз, дуньятаныммыз бенен тола тегіс сәйкес келеди. Соныңқатнда, жастары тәрбиялаула, билимлендіріу-ағартушылық ислерінде, халықмыздың руухый дуньясын байытуда шайырдың бул мәселелер туұры ой-пикир, жуумақларынан, көз-қарасларынан өңімлі пайдаланбағамыз зарұр.

1998-жыл

ГИГАНТ ЖАЗЫҒУШЫМЫЗ

(Жазығушы Т.Қайыпбергенның үлкен театрда өткерілген 70 жылдық юбилейінде оқылды. 1999 ж., декабрь)

Бизлер, халқымыз, соның ишинде бәрше дәретіушілер, зиялылар Сиди теберик инсан, қарақалпақ әдебиятының тири классиги, шолпан жұлдызы, сөзи төрелі көкүдасы, устазы, қарақалпақ әдебиятын, соған қоса халқын дуньяға танытқан атақлы сөз устасы сыпатында тнығамыз, қаірлеймиз.

Хәқыйқатын айтйу керек, Төлөпберген Қайыпбергеновиелли бүтінгі күнге шекем қарақалпақ прозасын жанрлық, тематикалық, стиллик жақтан байытқан, хәр тәрепиеме рауажландырыуға салмақты үлес қосқан сөз шебери болған жоқ десек қәтелеспеймиз. Бул басқа сөз зергерлерінің бақасын кемитйу де, Төлөпберген Қайыпбергеновты көтермелеуде емес, хәмме тән алатутын хәқыйқатлық деп ойлайман.

Өлериңиздің хабарыңыз бир, Төлөпберген ағаның хәр бир китабы томпақ, көпшиктеи, дастанып жата берсең, хәттеки, айырым жазушылардың барлық шығармаларын жыйнасан ол кисиниң бир китабына ғана тең келеди.

Әлбетте, доретпеннің кунын тек көлем белгілемейди. Лекин соны да айтып отыру керек. Т.Қайыпбергеновтың қайсы бір доретпесі басылып шықса да унамлы тәртіп, жаңалығы менен үлкең шайу-шууларға себеп болған, ақырысында үлкең-үлкең мәмлекеттік сыйлықтарға мүнәсіп табыған.

Төлепберген аға — басқаларға өрнек боларлық дәрежеде нағыз мийнеткеш. Қай уақ көрсек бір нәрсе жазып отырғаны. Оның қыл қалемінен дореген китәпнәрннің өзі бир текше боларлық. Бастырылмаған шығармаларының өзі қанша дейсіз? Күнделіклерінің өзі бүгіннен екі-үш жыл алдын 20 томнан асып кеткен еді. Буларға және бир нәрсені, ҳәр бир шығармасын 2-3, айырымдарын 7-8 рет қайта жазғанын, көшіргенінің қосып шытып, ойланып көрейік. Төлепберген ағаны жазыушылардың пилтабаны, нағыз қарбасары екен дейсіз? Көпшіліктің бундай құдіретлі творчестволық мийнетлерді доретіп түзе, қарап, көшіріп шығуының өзіне ерінетутыны хам сонша кило қараз алуға қыянлатутыны турған ғап.

Төлепберген Қайыпбергеновтың творчествосы ушып қанша томиңа қағазлар кетпеди дейсіз?!

Ареңтіңізгән ажайып жазыушысы Хорхе Луис Борхес деген адам: «Тууылыу сыяқты өлім де табиий. Сонлықтан олімді апат, қайғы сыпатында емес, қайта қуғанлы сыпатында хош кеуілік пенен қарсы алу керек» деген екен. Бұған қосымша айтатутын нәрсе, бұл дүниенің ашың-дұшшысын өден татып көрген, мийнет ісдеген даншпаңлар хам философлар да өлімді қайғы сыпатында қабыл етпейді екен. Мине, алдымызда турған, хаммесізге теберік азыйз Төлепберген аға да бұл нәрселен қорықпайды. «Қайта жетпеске келішк ғой, өдім хақ, қашан, қай жерде, қайтип өлер екенмен-эй. Былай өліп қалсам я», деп адынан бир нәрселерін, уақыяларды тоқып, ҳәзіл-дапкек етип отырады (Хәзіл). Хақыятында, Төлепберген ағамыз бир инсан халқында, еліне қолынан келетутын қаншелің хызметлер ісдейі керек болса, оннан да зыят ісдеді, жобасын асырып орындады. Әміри жемісті болды, еле де мийбе бере береди.

Өлімнен қорықпағаны, оны ойлап жүдікесін жуқартып жүрмегенін қайта ақсақалымызда пайда беріп жүртіп, денсаулығы, қудайға шүкір, мықты.

Со, Төлепберген ағамызға теген денсаулық, узақ жас бере бергей дейміз. Халқымыз бенен 100 жасқа шыққан юбилейін де ұсындай ортамызды отырғызып қойып көтерінкі руухта белгілетейміз.

Солай етип, сөзіме жуумақ жасайтутын болсам, Т.Қайыпбергенов: —Өзбекистан Қахарманы (мақаланы редакторлауда қостым — А.Ә.)

Т.Қ. —қайталанбас құдіретлі талант,

Т.Қ. —теңсіз, атақлы жазыушы,

Т.Қ. —белгілі жәмийетлік искер,

Т.Қ. —драматург,

Т.Қ. —шебер публицист,

Т.Қ. —мийнеткеш жазыушы,

Т.Қ. —ең көп оқылатутын қалем ийесі,

Т.Қ. —қарақалпақ әлебиятында ең көп китәп бастырып шығарған (87 китәп. Бұл 1999-жылы ғәп — А.Ә.) хам китәптарының тиражи миллионнан асқан сөз шебери.

Т.Қ. —халқымызды, әдебиятымызды әлемге танытыушы, бийік шығарға көтеріуші,

Т.Қ. —ең көп сөрт елдерде болған жазыушы,

Т.Қ. —ең көп китәптары басқа тиллерге аударылған сөз зергери,

Т.Қ. —ең көп мәмлекетлік сыйлықтарға, атақ хам орденлерге ийе болған жазыушы,

Т.Қ. —тирисиңше-ақ творчествосы илимий айланысқа түсіп, ҳәзірдің өзінде 6-7 илим кандидаттының илимий жұмысының объектине айналған бақытлы сөз устасы,

Т.Қ. —Жазыушылар аўқамына ең көп басшылық еткен басын: 28 жыл (кейін қосылды—А.Ә.),

Т.Қ. —Хәжы сапарына бирінші барып қайтқан жазыушы,

Т.Қ. —бахытлы, мөхрийбан әке, ғарры, ата, баба,

Т.Қ. —сүйікті устәз,

Т.Қ. —кишпелініл, әпиуайы, теберік инсан,

Т.Қ. —тетік, қуунақ, куда қалесе, сексен, тоқсанға шығыта да денсаулығы жететутын ақсақалымыз.

1999-жыл.

РУУХЫМЫЗДЫҢ ӘЗИМ ДӘРЬЯСЫ

Биз де хәмме сыяқты Әмиударья — қарақалпақ халқының тыныс-тиришлігінің дәрегі, «Әмиударья» журналы болса қарақалпақ халқының руухый дарьясы, деп есеплаймыз хәм екеуі де, қарақалпақ халқының тәғдірінде теңдей үлкен, уалы орын тутатутынын тән аламыз. Тән ала турып терең ой жууырмаыз да, бир жағынан қорқамыз, бир жағынан қуғанамыз: қорқыуымыздың мәнісі, соңғы жыллары Әмиударьяның суы тартылып емес, азайып қалғанының өзінде хылық қанша бүліп атыр: бирлі-ярымлар арқаланып, дорбаланып тум-

тусқа кетпекте, сол сыяқлы егер рухый дарымыз — «Әмиўдарья» журналы қурыса, шыдай қалса, қандай болар еді?! Бул албетте, биз билеміз, үлкен рухый апатшылық болады. Қуанышысы, халқымыз бар екен, материаллық байлықтан гөре, рухый дүнианы, милий байлықты, ар-намысты, жоқары қоятутын халқымыз бар екен, «Әмиўдарья» базар экономикасына өтіу қыяншылығы деген «кыл көпір» ден де, қудә қалессе, алдырмай-жулшармай өтпекте, жасал киятыр, жасай да береди. Мине, қудә қалеп 70 тин жүзин де көрип атыр.

Сол ушын да мен, бириншиден, журнал болып туруында өз үлеслерин қосып киятырған әдиўли халқымызды Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси ҳәм Жазыушылар Аўқамының органы, республикамыздың бирден-бир көркем әдебиет ҳәм жамийетлик ой-пикир журналы болған «Әмиўдарья» ның 70 жыллық торқалы тойы менен шын жүректен мубарекбад етемен. Ҳәр бириниздің шаңарағыңызға аман-есенлик, төгин-шашынлық, өзлеринизге тән ҳәм рухый тетиклик тилеймен.

Әлбетте, инсан ушын 70 кекселик жас болғаны менен журнал ушын баталаық яки жасдық дәуир менен теңдей нәрсе. Деген менен, аз да дәуир емес. Бул жыллар ишинде бир неше аўлақлар өзгереди: келеди, кетеди, көреді. Мине усы аўлақлардың барлығына «Әмиўдарья» журналы ылайықты хызметлер еткен. Журнал көркем әдебиет болғаншықтан да халықтың жасы-ғаррысына, қаныйгелигине карамай, сүйикли устазы, мундасы, жәрдемшиси болып келген.

Ол 70 жыллық тарихы дағамында озиниң дәретийүшлик тажирийбе мектебине ийе болды. Басылым көп санлы ықтасбенглериниң рухый талапларын қанағатландырып ғана қоймастан, қарақалпақ әдебиятының көркемдік сапасының жоқары басқышларға көтерилиўине де үлес қосып киятыр.

Бул қуды дәрғайда устаз жазыушы-шайырлар, журналистер, илимпазлар қамалға келди, ел менен, халық пенен тилессе алыу, оның, озиниң кеўлиндеги сөзлерин айтыу имканиятиға ийе болды. Халқымыздың рухый суўсының қандырын киятырған журналымыз көп жыллық тажирийбесинен келип шығып, әдебиятымыз, мәдениетимиз, көркем өнеримизди раўажландырыўда, халқымыздың ой-өрисин, санасын, дүниға көз-қарасын қалиплестиріў, бийбақа қадириятларды жарыққа шығарыўда өз имканиятлары шеңберинде ҳәрекет етип келмекте.

Рухый дүниаымызды жаңартыўда, байыттыўда көркем әдебияттын нешарлым аҳмийетке ийе екеиниңин ҳәммемиз жақсы билеміз. Көркем

әдебияты үгит-нәсиятлаўда 70 жылдан берли хызмет етип киятырған «Әмиўдарья» журналы — қарақалпақ миллий баспасөзинде орны тиреўли кексе басылым.

Халқымыздың бул көркем әдебиет журналын шалкәмлестиріўде, оны қалиплестиріўде Қ.Әуезов, Н.Дәуқараев, А.Бегимов, Ә.Шамурагов, Н.Жапақов сыяқты заятлыарымыз пидайлық таптыты, оны елимиздин рухый ийгелигине жаратыў жолында жәнсебил болған. Әлбетте, алардың мийнеттери, изги мийнеттери әмелге асты. 1932-жылдың июлине «Аўларыспақ жалыны» аты менен шығып, 1935-жылдан «Жеңис хабары» ҳәм 1939-жылдан «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» болып аталды. Урыс жылларында үзиліске түсип, 1955-жылы июль айынан баслап қайта шыға баслады. 1958-жылдан ҳәзирге шекем «Әмиўдарья» деген кийели ат пенен басылып киятыр.

Журналда дәслепки жыллары Қ.Әуезовтың, С.Мәжитовтың, И.Фанилоптың, Ж.Аймауысовтың, Д.Назбергеновтың, Т.Сейтамутовтың, Қ.Ермановтың қосықлары, поэмалары, драмалық шығармалары, Н.Дәуқараевтың, М.Дәрибасевтың, Р.Мәжитовтың гүрриндери, повесттери, И.Сағитовтың, Н.Жапақовтың, Қ.Айымбетовтың илмий сын макалалары, О.Кожуровтың, И.Майоровтың, С.Мәжитовтың, Ә.Шамураговтың х.т. басқалардың аўдармалары жерияланды. Екинши жер жүзинде урысқа дейин-ақ тууысқан халықлар әдебиятының үзкилеринен: Ә.Науайының, Низамийдың, Фердаўсийдың, Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың, Толстойдың, Горькийдин, Абайдың, Мақтымқулының, Токтағұлының даңқлы шығармаларын өз ана тилинде оқыў журнал оқыўшыларына несийп етті.

Биринши гезекте журнал бетлеринде классиклеримиз Жиен жырғау, Қуқожа, Әжинияз, Берлак, Оташ шайырлардың бийбақа мйраслары, халық ауызеки әдебиятының дурдалалары, олар жөниндеги кең изертлеў мийнеттери жарық көркемекте.

60-жыллардан баслап әдебиятымыз сан жағынан да, сапа жағынан да өсти. Өзинше дәретийүшлик усылаларына, тажирийбелерге ийе жазыушы-шайыр, драматурглер, сыншылар жетилисти. Халқымыздың рухый байлығына айланған А.Дабилловтың «Бахадыр», С.Нурымбетовтың «Бахтияр»ы менен басқа да дәстанлары, И.Юсуповтың ажайып лирикалары менен атақлы поэмалары, Т.Жумаураговтың «Мәкарәя суўы» ынан баслап талантлы шайырларымыз: Б.Қайыпназаровтың, Ж.Сейпазаровтың, Х.Турымбетовтың, Х.Сейтов, Ф.Сейпазаров, Ж.Аймауысов, Н.Жапақов, Т.Сейтжанов, Т.Мәтмуратов, У.Хожаназаров, Ж.Дилмуратов, Т.Қабудов, К.Рахманов, М.Қарабаев, Ә.Сәрсенбаев

лар, Н.Төрешова, Г.Матякубова, М.Қарабаев, Ж.Избасканов, И.Аймбетов, К.Каримов х.т. басқаларының ең жақсы лирикалары, дәстәндары, А.Бегимовтың «Балықшының қызы», Т.Қайыпбергеновтың дүниеге даңқы жеткен повесті-романларының бастап жазылушылар: Х.Сейтба, Ж.Аймурзаев, А.Бекимбетов, Ө.Хожаниязов, Ө.Айтжанов, К.Сұлтанов, О.Бекбаулов, И.Құрбанбаев, Ш.Сейтов, Қ.Жұманиязов, К.Мәмбетов, А.Әлиев, Г.Есемұратова, С.Бахдырова, А.Садықов, А.Халмуратов, С.Салиев, Ә.Атажанов, Ұ.Хамидов, Н.Леонтиев, К.Алтамбергенов, О.Әбдірахманов, Т.Халмуратов, А.Сұлтанов х.т. басқалардың қызықты гүррин, повесть, романдары, С.Хожаниязовтың «Сүйегенге сүйкенбе» енінен бастап, драматургтерден: Т.Алланазаров, Т.Сейтжанов, П.Тилеженов, Ж.Аймурзаев, Д.Айтмуратов, К.Рахманов х.т. басқалардың драмалары, сыншылар: Н.Дәукараев, Н.Жапақов, М.Нұрмұхаммедовтың, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Қ.Сұлтанов, К.Мәмбетов, Ә.Пахратдинов, С.Бахдырова, Қ.Байғиязов, Қ.Камалов, х.б. басқалардың әдеби критикалық фундаменталь, мийнетлерінің ең дәстелінен журналда баста жүзін көргенінің маңына етсек болары.

Сондай-ақ бұл дәуір ішінде көркем аударма саласында да табыстар болды. Дүние классикасының ең жарқын үлгілері: «Фауст», «Лайла хәм Мажнун», «Эйяизм», «Гулистан», «Отелло», «Шығарлардың бәт етілген Прометей», «Бассыз шабандоз»лар менен бірге Ш.Айтматовтың «Хол бол, Гүлсары», «Ерте келген тырналар», «Әсирге татырлық күн», «Шығарысханның ақ булығы» хәм басқа дерлік оның барлық шығармаларынан бастап, Ф.Вольтердің «Заңиғ хәм тәдбир», Дж.Лондонның «Ойын», А.К.Доилдың «Шерлок Холмс гүрриндери», «Боскомбе Вилей сырғы», М.Шолоховтың «Адамның тәдбири», Ж.Стемпновский «Меро хәм бала», Элар Понның «Алтын қойыз», Әзиз Несиннің «Футбол жұлдызы», Н.Думбазеннің «Мәңгілік ығызам», Г.Б.Стоудың «Том ағаның ылашығы», А.Твардовскийдің «Василий Теркин», Н.Сафаровтың «Басымнан кешіргенкерім», А.С.Пушкиннің О.Шестинскийдің, Х.Л.Борхес, А.Азимов, С.Айнилин, Ә.Межалитестин, Р.Казакованың, Р.Гамзатовтың, М.Каримның, Қ.Қулиев, С.Ахмад, М.Тәник, А.Арипов, Ә.Вахидов, х.б.д. көптеген сөз шеберлерінің сайлап дореттелері, Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийдің «Алтын орда хәм оның қулағы» мийнети, сондай-ақ Караматың «Құран» аударылып басылып, халқымыздың рухый суфесына айналды.

70 жылдық тарихыа ийініде журнал редакциясы кадрлар мәселесінде де айрықша әхмийет қыратып келген. Белгілі жазыушылардың қамалға келтірген бесік хызметін ынабатлы атқарды. Бүгінгі атақты

жазыушы-шайырлардың барлығының да доретіуішділігінің жетілісіп, таланттың шыңданыуында «Әміулар» ның орны өз алдына.

Журнал редакциясын хәр жыллары белгілі жәмийетлік ғайраткерлер, жазыушы-шайыр, илимпаздар басқарып, елге де көркем, сапалы шығарында аянбай іселеді. Журналдың бас редакторы ұазыйпасын ұрысқа ішекке жазыушылар: А.Бегимов, М.Дәрибаевлар ынабатлы атқарған болса, 1955-жылдың бергі жағында белгілі шайыр Б.Қайыпназаров, академик М.Нұрмұхаммедов, жазыушы Ж.Ташенов, Өзбекістан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И.Осүлов, Бердақ атындағы мәмлекеттік сыйлықтың лауреаты, шайыр М.Сейттиязов, Қарақалпақстан халық жазыушысы А.Әлиев, Қарақалпақстан халық жазыушысы И.Құрбанбаев, белгілі шайыр У.Хожаназаров, Қарақалпақстан халық шайырлары Т.Сейтжанов, Т.Қабұловлар, Бердақ атындағы мәмлекеттік сыйлықтың лауреаты, жазыушы К.Алтамбергенов, шайыр С.Ибргимов, шайыр Ә.Өтепбергеновлар іселеді. Сондай-ақ бір қатар көрнекі жазыушы-шайырлар, журналистлер редакцияның бәлімдерін басқарды, әдеби хызметкер сыпатында журналдың сапалы шығарында өзлерінің үлкен үлеслерін қосты. Мәселен, олардан: М.Сейттиязовты, Ә.Қажықбаевты, Т.Мәтмуратовты, Т.Төремұратовты, С.Пиржановты, У.Пиржановты, Ғ.Сейтназаровты, О.Әбдірахманов, Ғ.Есемұратова, К.Рахманов, С.Жумағұлов, Т.Қабұлов, Ш.Сейтов, Қ.Жұманиязов, К.Каримов, Г.Турсынова, Б.Генжемуратов, Я.Әжимов х.т.б. журналдың жансүйер хызметкерлерін мақтанып пенен тылға алсақ арызды.

Жас таланттарды өсіртіп, оларды жалпы жұртшылыққа танытында басылым бүгінгі күні де әдебиет процесінің орталығына айланып отыр.

Мәселен, 80-жылдардың бергі жағында әдебиетімізге күршіп келген бір топар жазыушы-шайырлардан: М.Нысанов, С.Жумағұлов, Ұ.Дүлетназаров, Ғ.Рахимова, Ә.Өтепбергенов, К.Реймов, Ш.Аппов, О.Сатбаев, С.Ембергенов, М.Жұманазарова, Г.Нурлесова, Б.Нурназарова, Б.Генжемуратов, Ш.Пахратдинова, П.Мырзабаева, Қ.Өтемурадова, А.Әбдиев, А.Өтениязова, х.б.лардың да бирінші қадамлері усы журишдан басланған. Олардың шыңданыуында, елге сөз унағытында бизің басылымыздың әхмийеті айрықша болды десек асыра айтқан болмаймыз. Бүгінгі күні де жас талант ийелерінің, қалемкешлерінің қалеткі идирады, тусауқесер шығармаларын журналда жәриялауды дауам етпектеміз.

Бүгінгі күніміздің хәр бір мүйритін баспасөзсіз қоз алдымызға келтіре алмаймыз. Себебі адамзат хәмийе жоқары рухыйлыққа

умтылып жасайды. Соның үшін оған күн сайын талап күшейіп барады. Республикамызда бір неше газет-журналдар шығады. Соның ишінде «Эмидарья» журналының орны бөлек, өз ұсылына, көзқарасына, ажайып дәстүрлеріне ийе басылым.

Президентіміз И.Ө.Қаримов хәр бир шығып сойлеген сөзинде баспасөздің жаңа қурылып атырған жәмийетимизде тутатутын орнына айрықша әхмийет берип келмекте. Бул дәретішпilik қауимнің алдына жаңа ұазыйпалар жүклейді. Себеби халқымыз да баспасөзді мұқалдас деп биледи, оған исеңдеді.

Шынында да жәмийетимиздегі рухый өзгерислер бизің алдымызға жаңаша ұазыйпалары белгилеп берді. Әстетикалық талам — мәмлекетлик шеғаралар киби қорғалығы хәм турақпы рәиште тәрбият етилип барылуы тиіс мұлк. Оны тәрбиялауда, албетте көркем әдебияттың орны гиреули. Бүгінгі күнде жазыушы-шайырларымыздың ең сайланды шығармалары «Эмидарья» арқалы халқымызға жетип бармақта. Халқымыздың рухый талинларынан келип шыға отырып редакция жәмәғи журналды еле де көркем, сапалы, мазмунлы шығаруға хәрәкет етип атыр.

Журналымыздың дерлик хәр бир санында ири сүйекли прозалық, драмалық дәретпелер жарияланып киятыр. Шындығы жолында көзге көринген бир қатар талантлы жас жазыушы-шайырлардың, драматурглердің, филолог-иллимпалардың, журналистлердің дәсіпски мийнетлери журналымызда дүнья жүзин көрмекте. Соның менен бирге хәзирги ұақытларда да жаҳан әдебияты гәзийнесиниң бийик басқышларына көтерилген Америка, Африка, Батыс хәм Шығыс еллери жазыушыларының түрли жанрларда жазылған шығармаларын көп санды оқырманларымызға өз ана тилимизде ұсылынуы дауам еттирмектеміз.

Соңғы ұақытлары әдебий сының рауажланыуы төмендеп кетти. Басылған шығармаларға өз ұақтында сын айтыу әдебияттың және де жетилисуіне, көркемлик дәрежесиниң өсугіне тәсир етеді: Үлкен әдебиет — үлкен пикирсіз тул. Сол үшін әдебий сынды жанландыруу зәрүрлиги пайда болды. Усы мәксетте сын үшін көрик таңлау жарияланды. Бул баслама әдебий сынымыздың қайта жанланыуына белгилі дәрежеде өзиниң унамды тәсирин тийгизбекте. Усылар менен қатар тарихы, мәдениет, көркем өнер мәселелерине бағышланған материалларға да көң орын берилип киятыр. Тарау басшылары, зиялылар, изертлеушілер бул мәселеде өзлериниң бағалы пикирлерин билдирип атыр. Себеби бир пүтин халықтың, миллеттиң кеулиндегі дәртине дәрман болуу — жуапкерли ұазыйпа. Усы көз-қараста журналымыз

бетлерінде оқырманларымыздың тилек хәм ұсынысларын инәбатқа алыу да дұққаттан іште қалмайды.

Гәрәсиз мәмлекетимизде күн сайын өзгерислер жүз бермекте. Халқымыздың миллий сана-сезими, мақтанышы қалипласип атыр. Бизің жетискендиклеримизге пүткил дүнья хәбес пенен қарамақта. Демек ұсылдай жаңалықлар ең әбел баспасөзде өз сәуленеуин табууы зәрүр. Бүгінгі күниміз қаҳарманларының образын жарататуғын үлкен шығармалар жазылуы тиіс ұақыт келді. Бизлер де өз гезегинде жобаластырып атырмыз хәм халық хожалығы тарауындағы исиблермен инсанлардың тәжірибелерин сәулендиріуші бир қанша мақалаларды берип атырмыз.

Республикамызда илимий басылымлар санауды ғана. Әлбетте, бул алымдардың, соның ишинде әдебиет, тил билими, тарих, көркем өнер, педагогика салалары бойынша шұғылланыушылардың илимий мийнетлерин жарыққа шығаруында белгиді дәрежеде машқаларды пайда етеді. Усыларды инәбатқа ала отырып редакция жәмәғи аспирантлар, докторантлар менен ислесуді жақсы жолға қойған. Сондай-ақ балалар әдебиятының ең жақсы үлгілерин турақлы түрде жариялап барылуы үрпке айландырган. «Балаларға сауға» рубрикасы астында келешекте дәретпелерді латын имласында жариялауды нәзерде тутып отырмыз.

Журналды өз оқырманларының дийлөндегідей етип шығаруының түрли қашырмалары, ұсыллары бар. Сондай-ақ журнал жас таланттары дәретішпilik ұсылларынан сабақ, бағдар да берип барыуы тиіс. Көркем шығармаларды жариялау менен бир қатарда өзимиздің, соның менен бирге дүнья жүзиниң атақлы жазыушы-шайырларының, драматурглериниң өмирлеринен, жеке лабораторияларынан паршелер, әдебиетші, дүняның басқа да тилсимли қурылыслары хаққында материаллар берип барылмақта.

Журналда рубрика исапалым бай болса, оның көркемлик дәрежеси, мазмуны да соншелли раң-барң болатуғындығы тәбийй. Сол ұшында журнал өзиниң келбетін, мазмунын күннен-күнге жетилистирип барыуы өз алдына мәксет етип қойған.

Өтиу дәуириниң бәзи бир қыйыншылыққарына қарамастан редакция жәмәғи журналдың өз ұақтында шығуына хәрәкет етип киятыр. Жылна 6 рет шыққаны менен өз оқырманларының талғамына жуап беретутын материалдарды қамтып, өзиниң бурынғы абыройын сақлап келуіге ериспекте. Коммерциялық ұсыл менен материаллар жариялап барыу — журналдың финансылық жағдайын аз да болса жақсылауға себин тийгизеде.

Жамийетимиздеги демократиялык жаңаланыулар уагында миллий идеологияны калыптестириу маселелерине кеңнен ахмийет берилип атыр. Журтбасшымыз өзинин шыгып сөйлөгөн сөзлөрүнөн биринде: «Рухый байлык материаллык байлыктан үстин туралы» деген даналык пикирин айткан еди. Адамлар рухый бай, сергек ел гана ражажлануу жолынан аластай жүрө алады. Көркөм әдебият бурынгыдай мазмуну бойынша социалисттик, формасы бойынша милеттик дегенге уксаган партиялык аныктамалардан уаз кешти. Әдебият енди сиясий шөлкемдерди пайкашиса бола алмайды. Еркин сөз, Еркин пикир, Еркин минбер болган жерде гана әдебияттың жамийеттеги туткан орын уллы болады. Ғарезсизлтимиздиң шарапаты менен әдебиятымызда жаңа багдарлағы, жаңа жөнелистеги шығармалар пайда болды. Усылдай шығармалардың журналымызда жарияланган атырғанлығы кимди болса да куандырады. Хәр бир доретиуипи инсан еркин пикирлей алады. Бул өз тегезиге халкымыздың әдебият талтамының жокарылауына алып келеди. Әсиресе, кейинги уақытлары совет баспасөзінде жориялауға рухат етилмеген сырт ел жазыушыларының гейпара шығармалары карақлап тилине аударылып, журналда жарық көрип атыр. Алдағы уақытларда да сырт ел жазыушыларының фантастикалык, детектив, сатиракоморлык доретпелерин үзиксиз берип барыулы жобаластырып койғанбыз.

Редакциямыз пикасына ай сайын белгели жазыушы-шайырларымыздан тартып тенже аулақ уакиллеринен жаңа доретпелер келип түседи. Олардың ең жақсы үлгилерин өз уақытында жарыққа шығару — бизиң әшиули миннетимиз. Абыржы лауирден соң бүгинги күни карақлап әдебиятында әдеуир жанланушылык пайда бола баслады. Көптеген шығармалар жазылды хам журналда жарияланбақта.

Журнал шын мәнисинде озиниң 70 жылдық өмири дауамында жылнамасын жаратты, халкымыз рухый өмириниң айнасы болып хызмет етип келди. Әмиуларья-ана жеримиздиң шолан қандырып келген болса, «Әмиуларья» журналы халкымыздың рухый суусынын қандырып киятыр. «Әмиуларья» бүгинги күнде де журтласларымыздың рухый дуньясына ағып турған азим дарыяға метзейди. Усы еки Дарья толып турса гана бырыс-несийбемиз де, рухый байлыгымыз да молкөл болатуғынына гүман жоқ.

Кейинги уақытлары мәмлекеттиң басшылығының рухый мәдениетке хам баспасөзге болған унамлы көз-қарасынан рухланған журналымыз жәмәәти заман талапаларына жуаап беретуғын көркөм, мазмунлы, қызықлы материалдарды таярлауа өзлериниң доретиуишлик им-

капийтларын иске қосып тынымсыз мийнет етпекте. Олардан бас редакторың орынбасары, Қарақлапқастан Республикасына мийнети сиңген мәдениет хызметкери, шайыр Нәбийра Торешова, жуаулы хаткер, тажирйибели журналист Ережел Есемуратов, болем баслығы, жас шайыр Бахамдулла Нурабуллаев, редакция қаныйгелеринен: Талғат Жамиев, Гулнара Турдышева, Зияда Сейтмуратовалар журналдың сапалы болып шығауына өзлериниң үлеслерин қосып киятыр. Бас есапшы Әлима Досымбетова журналдың финансылық жагдайын жақсылауа, коммерциялык ислерде, ишки хам сыртқы авторлар менен ислесіуде, авторлардың қалем ҳақыларын өз уақытында есаплап, жеткерип беріуде көп жыллардан берли милсиз хызмет етип келмекте. Бул жерде журналымыздың турақты авторларына да мийнетларшылык билдирин өтиу орынлы.

Бизиң шөлкемлестириуишлеримиз болған Қарақлапқастан Республикасы Министрлер Кеңеси хам Жазыушылар аўқамының журналға болтан итибарын айрықша қанаатланыушылык сезимлери менен айтқымыз келеди. Олар журналға жазылуы шөлкемлестириули, хошаметлеп барыулы итибардан тыс қалдырмай киятыр. «Нөкис полиграфкомбинаты» заманағөй техникалык базаға ийе болып, көптеген басылымдар қатарында бизиң журналымыздың да өз уақытында сапалы шығауына айрықша дыққат аудармақта. Журналымыздың бүгинги безелуи, мукабасы кимди болса да өзине тартады. Бунда полиграфкомбинаттың тажирйибели қаныйгелеринен: Сапарғияз Нурсейтов, Әсербай Қосмағамбетов, Захира Хабибуллаева, Жамийла Төлегенова, Полат Реймбаев, Айсанем Файзуллаева, Света Қурбанғиязова, Әмира Ешмуратова х.т. басқалардың мийнестлериниң көп екенлигин айтып өтиуимиз тиийсе.

«Әмиуларья» көп адамлардың сана-сезим дуньясына көркөм әдебият киби рухый муликте жеткерил беріуиш үлкен қарған уазыйпанын өтеп киятырғанына бүгин 70 жыл толып атыр. Биз, әлбетте кишигирим мақаламыз арқалы оның пүткил хызметлерин баянлай алмадық. Бул өз алдына үлкен тарийх.

Мен «минбер»ден турал гүлден халкымызды, журналдың көп саны оқармашыларын, турақты авторларын, редакция жәмәәтин шын кеуәлимен қызғын қутлықлайман.

«Әмиуларья» халкымыздың рухый суусынын қандырыу жолында ең қашан қалыспайды, қайыспайлы, майыспайды, мордана алға нық қалем ура береді деп исендиремен.

«Әмиуларья» журналы, 2002, 3/4.

•ӘДЕБИЯТ• ДЕСЕК •ӘМИҮДӘРЯ•НЫ, •ӘМИҮДӘРЯ• ДЕСЕК...

Усы жылдың шалында (2002-жыл) «Әмиүдәрә» журналының шалкөм-лестирілгеніне 70 жыл толды. Усы мүнәсібет пенен биз журналдың бас редакторы, жазушы, филология ылымлериниң кандидаты Әбдиев Алла-назар Идирейсовни пенен журнал, бүгінги әдебият машкалалары бағдарында сөзбәстестик.

—Алланазар Идирейсовни, «Әмиүдәрә» журналының шыға басла-ғанына быйыл 70 жыл толады.

—Аға, түсіндім: сәубет, журнал тарихы... Еңди менде бир усынны бар, қалай көрсеніз?... Журнал тарихына тоқтап отырмай-ақ қойсақ, себеби басқа газеталарда, радио-телевидениенден берилип атыр. Сон-дай-ақ журналдың жобилейге арналған арнаулы санында бизиң бас ма-қаламыз да жарық көркекте. Оларла журнал тарихына байланыс-лы қызық фактлер көп. Қызығушылар солардан қарай гойса, қалай болар екен?

—Жұда мақұл. Себеби көпшілик бизиң газетаның оқышысы «Ер-кин»нің де, «Әмиүдәрә» журналының да..., радио, телевидениенің де оқышысы, тыңлаушысы, тамашагөйи екенлигин білеміз.

Зериктирмейік, — ондай болса мен тек журналға байланыс-лы емес, ұлыма әдебиетқа, баспасөзге байланыс-лы гүрнәссек пе деп отыр-ман...

—Бир жағынан ол да дұрыс. Өйткені баспадан көркем кітап шығуы қыйын уақытта халықтың әдебиатының абыр жүгин тартуы бир «Әмиү-дәрә»ның мойнына түсіп қалды гой. Яғни «Әмиүдәрә» десек әде-биетты, әдебиат дегенде «Әмиүдәрә»ны түсінетуғын болып қалдық.

—Ұлыма қарақалмақ әдебиатының бүгінги рауажланыуы қалай? Сизди қанаатландыра ма?

—Орташа дей қояйын. Қанаатландырыларлық дәрежеде, не дегенде...

—Не ұшын бундай?

—Талантларға, жазыушы-шайырларға шараят, ғамхорлық жеткі-ліксіздей, меніңше. Олардың көпшілиги, хақыйқатынан келсек, өзлериндеги илахий талантты асырай, тағы да рауажландыра алмай-ды. Жазғанларын кітап етип шығаруы тууе газета-журналларға да бақтыра алмайды, басыла олар. Себеби газеталардың имканият-ы шекдеулі, журналдың саны да жеткіліксіз... Шығармаларын тез шығара алмаған соң қолы сууыды. Қалем хақының жеткілікті болмауы да бүгінги күни олардың ықпасын кемейтеди. Көпшілік та-

лантларда өз үстінде ізленіушілік аз. Басқа халықлар әдебиатын оқып, шеберлік топлау тууе күштеліктің газета-журналларды оқып барыуы нүгмән. Өйткені жазылмаған, дұрысында жазыла алмаған. Биразлары-ның уақты да жоқ, жазыға, оқып үйреніуге. Турмыстың басқа ғалма-ғалларынан қолы босамайды. Көпшілиги бүгінги дәуирге масласа да алмай атыр. Оның үстінде уақыттан орынлы пайдаланыу да жетіспейди. Откен дәуирде бизерге үйретіп келди, М.Горький, я Бердақ сондай қыйын шараятта да кітап оқыды, ізленди т.б. деп. Бизиң жазыушы-шайырларымыз да, хәттеки, халқымыздың да анау-мынау қыйыншы-лыққа моймайтуғынын хәмме жақсы биледи. Деген менен бәри бир шараят, ғамхорлық, уақыт биринши гезекте керек болады. Бұны бий-қаратп мүмкин емес. Бул жағдайлар болмаса әдебиет орташа халықтан — орташа шығармалар пайда бола беріулен бәри өте алмайды.

—Жазыушыларға айрықша ғамхорлық керек-ғой, сонда...

—Айрықша болмай-ақ азы-кем болса да жетип атыр. Мәселен, твор-честволық сапарларына қаржет берилсе, қалем хақысын көйбетсе... Ең басдысы, жылына хукімет тәрәпинен 5-6 жазыушы-шайырдың кіта-бын шығаруы жобастырылмаса, соған қарендерлер белгитилмесе, бюд-жеттен ажыратылмаса, кулласы, ұсы әмелге асырылмаса әдебиет хақый-қый әдебиет болмай қалады. Әсиресе, бул биринши гезекте өзимиздің жазыушы-шайырларымыз ұшын ізленіуі тиіс. Өйткені басқа ха-лықтардың жазыушы-шайырлары бир мың дана кітап шығарса саны-ның көпшиги себебін өтуі мүмкин, ал қарақалмақ тилинде жазылған кітап бул миллеттің саны аз болғанлықтан ба, арғы басы 200-300 и ғана өтеди. Сонлықтан хукіметиміз ғамхорлық жасап шығарса, биле-мендеширіу менен маленияттың кітапханаларына бир дарадан бергенде де ұшыап қалады, және кітапханаларымыз топысар еди, тууры не те болған болар еди. Себеби жазыушылар, хәтте, барлық доретіушілер өзери ұшын емес, халық ұшын, тийкаргы жұмысынан бос уақытлары «қозниң майын таммызы» мийнет ететугын, соның дәртін айтатуын, жазуғын, тарихын, әдебиатын, илимин, малениятын дәрететуғын жа-накеш жаңлар гой. Оның мийнети бастада басылғаннан соң халықтық мийрасқа айналады, тек өзіннің мүлкі емес, енди.

—Денсаулығың қалай? Үй ишлер аманба? дейди адамлар ұшырасса. Ал соңғы гезіери редакторлар ұшырасса «Тиражың жақсы ма, қалай? Қаншаға жеттиң?» дейтуғанынан хабарлымыз...

—Дұрыс. «Наң болса, қосық та болады» демекши, тираж болса жур-нал, газета да жақсы, сапалы шығады. Өзін де қыйнамайсаң? Тилек-ке қарсы, журналдың нұсқасы аз, қанаатландырырсыз дәрежеде.

— Баяғы бир уақытлармы...

— «Баяғылар бағда қалды», достым. Ол гезлери журналдың тиражи 30 мыңға ішекке барған. Деген менен, бул сол уақытта журналдың сапасы 20-30 есе жақсы еді дегенді де аяттайды, албетте.

Редакцияларда ісеген кексе журналист, жазыушылардан сорап көрсен, сол дәуірлерде редакция хызметкерлеринин, хәттеки, бас редакторлардың да жазылу мәселесине басы ауырмаған.

Өтү дәуіри хеш тарауға да аңсат болмайды. Болмаса халық газеталары оқымайын деп жүрген жоқ.

Хәзир бир басылымға жазылу үшін бир хызметкер бир айлығына шамалас қаржы сарыптауын қажет. Қанша әміиетли болганда да бәри бир газета-журналды жей алмайсаң ғой. Албетте, бул қиыншылықлар уақтынышалық.

— Бәри бир газета-журналлар шығып атыр. Қайта жауыннан сонғы замырқықардай көбейип кеткен жоқ па? Соларды халық алмаса, қалай шығып атыр дейсиз?

— Дұрыс. «Даракчи» қусалған мыш-мышларға, сенсацияға қурылған, анекдот, басқатырмалар, телевидение бағдарламасы басылған газеталар, журналлардың қарлары бүгінгі күнде аз емес. Себеби адам тәбиятынан усындай дейди-лейдиге қурылған, бөрттирілген «жайып хәлиссе, уақыяларға» өш, қызығыушын келеди. Және де булар роман, повесттей емес, анекдоттай қысқа келеди. Бул да бүгінгі «уақты жоқ» оқыушының дийдине мас түседі. Бірақ рухый азық болмайтуғынын, яғни, дән емес қауықлығын түсинип жетеди, бара-бара. Әпшүайы етип түсиндирер болсам, мәселен Мухаммед пайғамбардың яки Әйшштейннің неше хаял алғанын биліу пайдалы ма, ямаса оның хәдіслерин хам ашқан физикалық ызамаларын бітген бе? Бирден адамның «Хәу, билә, ұллы Мухаммед пайғамбар, я Әйшштейн неше хаял алды екен?» деп қызғатары сөзсиз. Бірақ бәри бир оның неше хаял алғаны түе, нешеге шығып өлгені, шашының узын-келте, қоқ-барлығы, қайсы жулдыз астында тууылғаны... бәринің бир пұл, оның қарамағы «Қураны», хәдіслері алыңда, ямаса ашқан бир физикалық ызамын биліудің алдыңда екенлигин түсинип жетемиз, түбигіте.

Екинши бир типтегі газеталар — кәсіплик газеталар. Буларды да керек емес деп айтып болмайды. Лекин газета шығарыушы тарау басыларын хәр бир хызметкерине бир данадан жаздырмай, орайлық, республикалық, қалалық, районлық газеталарға да қаржы ауыстырулары зәрур. Себеби тек өзіннің газетасын оқытып хызметкерін жаңақлама сағатлы, хабардар ете алмайды. Сондықтан олардың нуска-

сын министрлик көлемине қарай белгилеу, шеклеу керек деген пикирдемелер.

— Көпшілтик, егер көркем, қызықты шықса, газета-журналлар өз оқылушыларын табады хам сонен кейін оның тиражы көбейеди десең. Дұрыс, бірақ орайлық, республикалық, районлық газета-журналлар тек сапасыздығы, қызық болмағандығы үшін нұсқасы төмен болып атырған жоқ, менинше. Мәселен, дұныға белгилі Ш.Айтматовтың, А.Азимов, Х.Л.Борхес, Эдгар По, Ж.Оруэлл, С.Ахмад, У.Азим, ямаса өзимиздің атақты Ибраһым аға менен Төлеспберген ағалардың шығармаларының қызықты, көркем сапалы екенлигин хеш ким де бейқартай алмаса керек. Соғар «Әмиулеры»да басылып атыр ғой...

— Қызықты болса — өтімлі болады дегеннің мине бүгінгі күні оша дұрыссыққа келмейтуған жери. Хәттеки, сиз айтқан белгилі талант иелеринің китаптарын сатыуға шығарсаң да бирден толық өтүш шамалы. Буның мәніси, адамдар өзіндеті азғанға ақшасына оннан гөре бүгін кеште қазанға түсетуғын ақуатлық заттарды сатып алғанды абзал көреді. Болмаса оқығысы келеди. Оқыға өш. Халықтың арасында жүргенде көріп, биліп, еситіп жүрмиз. Жазыушы, деп үйіне келген тууысқанғын яки достың сеннен китап, журнал сорады, ақша алмайды, ақша алмайды, газеталар да оқыйды. Тек ала алмайды, шығарағы, оларды сатып алуға қаржы жетпейді ақшарата алмайды. Ал пұлың, табысы жақсы адамдардың басым көпшілигін әлебий журнал яки жәмийетлик-сиясий газеталардан гөре негелер бұхасы қымбат болса да «көңіл-желпі, кеуілшарға» характердегі, биз жоқорыда айтқан сенсацияға қурылған басылымдарды сатып алып оқыйды. Және бир нәрсеңи айтып кетейін, хакыйқатында көпшіликтің рухый дұныясы әсте-ақшын жарылашып, психологысы өзгерип те баратырма деймен, азы-кем болса да. Әсиресе, бул жасларда барайт. Китап, газета оқыға әстенбеген, биразы. Ямаса оқыса да «Даракчи»ны ямаса, хәттеки, Қазақстанның «Махаббат», «Лаззат», «Тамаша», «Қызықты оқиға» сықды айырым интимлик, порнографиялық газеталарын жоқ жерден тауып алып оқыйды, ал өзіннің санасының осеринде, тәрбиясында әміиеті ұллы материаллар басылған әлебий, жәмийетлик-сиясий газеталар-журналдарды кем оқыйды, гейпаралары ұлымға оқымайды. Бул да бир иллет болып баратырған сықды. Жасларды дұрыс жолға бағдарлауымыз тийис. Өзіннің келешегинде «Қарақалпақстан жаслары»нда басылған бир баланың өз әкесинен шопан таяғын алғанын биліу, сол шопан баланың бир қошқарының 4 шақы, 6 ағын барлығын биліуден абзал болатуғынына хәр бир жастың көзін жеткізүі лазым.

Буннан оңдай газеталар уялыма керек емес екен деген жуумақ шықпайды. Халық алып атырма, онда бир қажетине жарап атыр деген сөз Бұны бийқарлай алмайсаң, Лекин бизиң бул жердеги азыяппыз жаслардың сол газеталардан руухый азық ала алмайтуғынына өзиниң түсинип жетиуине, ондай материалларга саналы қитнас жасауына, бироталы ықпалында кетпеуине ерисиуден ибарат. Бүтинги күни бизиң республикалық басшылыктарымыз өзиниң тураклы оқыушыларына ийе емес дейжақ та емеспен. Ийе, Лекин, жетерли муғларда болмай турыпты.

Және бир мәртебе айтақшыман, тиражы аз басылмалардың тиражының азығына биринши себеп олардың тәсирсиз, қызықсыз шығыуы дей алмайман. «Еркин»-нің, «Вести»-дің, «Аму толги»-нің ба, «Қарақалпақстан» журналының ба, орайлықтардан «Шарқ юлдузи»-ның, «Узбекистон алабиети»-ның ба, район-қалалықтардан «Нөкие ҳақыйқаты», «Тахтақонир таңы», «Шымбай ҳауазы», «Давр кузги»-синиң өз алдыларына қойған мақсет-азыяппалары бар. Оқыушы қызықсын, қызықтасын Елликқалда өткериптен шопанлардың қурылтайын, ямаса Шоманайдың «Дидханабад»-ына зорға суу барып, егис басланғанын «Еркин»... жазбаса ким жазды?! Ямаса «Әмиўдарыя» журналы дәуир қаҳарманларын сүүретлеген, көлешекте халықтың руухый азығына айналатуғын роман, повесть, гуринцлер, мәдениет, әдебиет, илим пидайлыларының омирине байланыслы изертлеулерди, сәубетлесуиди, очерклерди баспаса, ол қаяқта жорияланады?! Жас әулад өрнек, тәрбия, руухый азық аларықтай материаллар жариялануы керек гои, ақыры.

Деген менен заман агымына, оқыушылар дидинге қарай ис тутууды, газета-журналлардың еле де сапалы шығыуын тәмийинлеуди бир минутта ядтан шығармауымыз тийис.

—Усылды фақытта коммерция менен шуғылланыу редакция мүшисин жеңилетпей ме, деген орынлы сауал туады. Деген менен, ҳаспанда бул бир илажсыздың күни гои, донғалайынан келгенде. Газеталарымыздың көпшилик бетлериниң коммерциялық материалларга берилиуи жула өкинйишли. Оқыушыларды алдан атырмақ. Себеби олар аукционның хабары, акционерлик жәмийеттиң дағазасы, яки бир бетти толық қамтыған бир лицейди мақтауға, мақтануына қурылған материаллардың орайна аузына дам берерлик бир нәрсени оқығасы келеди. Бирақ «заман сипан бақпақа, сен заманға бақ», ямаса «елге дәстүр болса, кемпир арқама мин» дегендей, коммерциялық материалларды излеп жүрпиди асып атырмақ. Ол да аңсатлық пенен таптыра бермейди, пиланыда...

—Дурме, бизлер де өткен, арғы жыллары журналдың бир санын бир районға арнап, коммерция менен шуғылланып азы-кем қаржет

түсирдик. Бирақ ишлей қыйналасан, себеби бир районның орта дармиян шайыры, журналистиниң дәретпесиниң орнына өмири, ислери өрнек тулаларымыздан Т.Мәмуратовты ма, К.Мәмбетовты ма еслеген шығарманы... жибергенимизде қандай ағла ис болар еди дейсен. Бизлерде илимий мақалаларды коммерция етсе болады. Өйткени қәммеге мамим, аспирант, докторант, хәттеки доцентлик, профессорлық ушпан да илимий мақала саны зәур. «Әмиўдарыя» журналында шығарылған мақала болса айырым қанйетеликлер ушпан Жоқары Атгестация Комиссиясы (ЖАК) тәрпинен есепке алынады. Усылы есепке алып илимий мақаланы төлемди етсек, бириншиден, болажақ жас илимпазларымызға жәбир еткен боламыз, екуншиден, илимий мақалаларды төлемди етпек пе, онда барлық илимий мийметлерди төлемди басыуымыз шәрт есапланады. Ол жағдайда, мәселен илимпазларымыз А.Пахратдинов яки К.Алламбергенов әдебиеттин, А.Дәулетов яки О.Доспанов тидиң мащқалаларын изертлеуди қояды. Себеби оларға ақша төлеп мақала бастыруы шәрт емес, не қалады хам жанын қыйнап, хам пулын жетгизип, Өне, гап қайда дейсиң!

—Нускасын көбейтүи ушпан не ислеу керек деген пикирдесиң?

—Бүтинги өтүи дәуиринде ҳүкиметимиз өзиниң сиясатын алып баруутын газета-журналларды хәр тәрәппеме қоллап-қууатлауы дәркар. Қоллап-қууатлағанда тек жетерли дәрежеде оқыушы топлауға, яғни қазылыуды дурыс шөлкемlestириуге жәрдем етсе болай атыр. Жеке пукара, хызметкерлерди қыйнамай, мәдениет пенен билимлендириудиң қитапханаларына, мәкемелерине хам барлық басқа мәкемелерге бир-бир данадан хәр бир газета-журналға жазылыуды уйымластыруу, қалауға тийис. Халық сол жерден оқыйды. Үйине жазылтаман деген қаләушлер болса ықтылары, жазыла берер. Яки хәр районға халық санына қарай газета-журналлар бөлип тасланып жүр гои, сол жоба орындалуы хам жыл дауамында сол нускадан кемейтпейди қитна қишалауға зәур. Болмаса 2-3 айға жазылып, жылдың кейинги жағында бир дана да газета-журнал алмайтуғын, хәттеки үлкен районлар (?) гезлеседи. Газета-журналлардың белгили бир нускасы сол районға таруы, халықтың ҳүкиметимиз алып баратырған сиясаты менен қушелик танысып баруы зәур емес пе, ақыры. Меншиң республикалық газета-журналлар тиражын жыл дауамында ең қапылганда, 3000 нан төмен түсирмей ушлап туруу даяым.

Буннан аз болса ҳүкиметимиздиң адил сиясаты халық арасына толық, кен тарауы қыйын.

Бир еки жылдықтағыдай қағазды тууры Россияның өзинен бартер жолы менен әкелгендей көмеклер берилип барылмаса редакциялар қыйын аўхалда қалып қоя береди.

—Журналдың бүзгүш машкалалары?

—Мынау «Эмилдария» журналының жайы. — лейтуундай жайы жок. Жазуучулар аукамы екеуине бир кишигирим имарат берилсе д. болар еди. Екеуи де киши, аз санлы мөкөмелер болганы менен аты белдй удлы дөргайлар гой. Далала отырган жоқпыз. Деген менен, бари бир кирейдин аты кирей жай. Сол мөкөмөннн аты менен аталады.

Ең жазыуы көп мөкөме, бирак сизлер сыякты биз де компьютерге ийе емеспиз.

Қаржы азлығынан штаттар азайған.

Қатты үскенелер тозған, жытты стол, стулдар, диванлар саусап тур. Ең баслысы, күни мененги гаптерлин барлығы да әдебиет, баспасөз, журналдың мағи гой, сондықтан құзімет тәрәпинен китан шығарыулы жолға қойлу қыйыншылық тулдыратуғын болса, жылын «Эмилдария»ның бурынғыдай 12 санын шығарыуды тиклеуимиз латым. Бутан арнаулы қаржы бөліп шығару шәрт емес, тек жазылу мапазында жәрдем берилсе болып атыр. Кейін әдебиеттар дослығы—халықтар дослығы, әдебиет—халықтар дослығын бекемлейди, демекши, Өзбекистанның бир қанша Ұалаят, қалаларында «Эмилдария»ның да оқығуындары барлығын есапқа алып келеси жылдан баслан Өзбекистан газета-журналларының каталогине киргизуі тийис.

Соңғы еки мәселе жоқарғы органларымыз тәрәпинен қоллап-қуатталайған. Сондықтан унамы шешиледи деген үміттеміз.

—Илайым, тек бир журналдың емес, ұлыұма әдебиеттың барлығы машкалалары тез шешилей!

—Рахмет, тилегиниз ушын. Әлбетте, бутан сөз жоқ. Еле барлығы жақсарды. Әдебиет та, Баспасөз, Ғалаба хабар кураллары да буылд қыйыншылықлардан өтисетуғынына лау жоқ. Себеби заман зайымы менен хазирше кериси болып турғаны менен де, бари бир рухый байлық материалдық байлықтан устин турады. Сондықтан бирден болмағаны менен әсте-ақырып машкалалар шешилип бара береді. Гапимнің соңында бутан бир мысалды айтайын: өткен жылы Хұрметли Президентимиз басламасы менен ҳәр бир мектептин он атамалағы газета-журналға жазылуы ушын бюджеттен қаржы ажыратылды. Минекен бул жәрдемнің басламасы, ыншаны, албетте.

—Мазмунды, ашық пикирлериниз, гүрриниңиз ушын Сизге миннетдарлылық билдиремиз. Сәубетимиздің бул соңы емес, деп ойлайман...

Гүрриндескен: Абдисамет АБДИМУРАТОВ
«Нөкис ҳақыйқаты» газ. 2002, 24-сан 23-июл

БЕРДАҚ ШАЙЫРДЫҢ «АЙДОС БИЙ» ДӘСТАНЫ ҲАҚҚЫНДА

(«Айдос бий» дәстанына алы сөз)

Бердақ шайырдың «Айдос бий» дәстаны қарақалпақ халқының миллий халық дәстанлары болған «Елиге», «Алпамыс», «Қырық қыз», «Мәспат-на» дәстанлары сыякты елде ең көп хам кең жырланған дәстанлардан болған. Ол өзиниң миллийлиги, көркемлиги, өмиршенлиги менен жырлауыр репертуарларынан кең орын алған. Бутан бир даһия, проф: Қ.Айымбетов озиниң «Халық даналығы» деген китабында 1934-жылы Өгиз жыраулан «Алпамыс» дәстанын жазып аларда, ол: «Айдос баба», деген дәстаным бар. Ол дәстан «Алпамыс»-тай еки есе шығады», деген. Оны жырлатып көрген, жақсы дәстан екенлигин жазды («Қарақалпақстан» баспасы, 1988-жылы, 370-371-беттер). Н.Жапақов «Қыяс жырау 70 жаста» деген мақаласында Қыяс жырау репертуарында «Айдос бий» дәстаны бар екенлигин жазды (Н.Жапақов. Шығармалары, 1990-жыл, 193-бет). Оннан соң «Хазирги адамлардың «Айдос баба», «Айдос бий» деп жүргенлери бир дәстан. Айдос бийди жырлап бер, деп халық көп талап ететугын еди. Буны жырлау урыс жылыларынан кейин қалаған едилди. Және де «Хийуа ханның мынау да бир сумлығы» деген оның үлкен бөлими өз алдына көлемли бир дәстан. Соны халық «жырлап бер» деп көп сораитутын еди» — дегенлерин бизлер Қыяс жыраудын аузынан көп еситкенбіз.

Бул бөлимде Хийуа ханның Айдос бийди жоқ етиу ушын Қыяс жырау айтқандай мың да бир хүйлесинин биреуи айтылған. Онда да тап барлығы ханның ойындай емес, ҳақыйқый болған уақыялардай болып жазылған. Бирақ тарихта Айдос бийдин халық батырлары Бегне, Мыржықларға қатнасы басқаша, және де еки батыр да ағасының қолынан қаза таплайды.

Оннан соң Айдос бийди халық хұрмет пенен тилге алады. Егер Айдос сатқын болғанда, «Айдос бий» дәстаны төмен дәстан болғанда ол жыраулар репертуарынан кең орын алмас, халық та оны тыңдамас хам тойларда айттырмас та еди.

Бизге, бизиң миллий мийрасымызға, соның ишинде Бердақ шайырдың «Айдос бий» дәстанының толық келип жетиуине кеңес құкөметиниң бир тәрәптелеме сийасаты көп зыян, кесент етти. Айдостың бий деген лақабы болғаны ушын да ол туурағы дәрәтте уақтында жыраулардың толық жазып алыныбай қалды. Сол себепди дәстанды мүмкиншилти болғанынша еле де кеш болып кетти деп ойламай, қайта тиклеуге ҳәрәкет етип көриу керек. Тек жанағы Қыяс жырау айтқан хан-

нын бир хийлесине байланышы уяқынын сөз ететутын бөлімні ган «Айдос баба» деген бөлімні менен биргелікте Бердақтың 1950-жылы сол гездеги «Таңдаулы шығармаларының толық жыйнағы»нда басылды. Бул жыйнақты, дастанды таярлауда И.Сагитов, Н.Жапаков, Ж.Аймурзаев, Э.Шамуратов, Қ.Айымбетов, С.Бекмуратов, О.Кожуров, Б.Қайыпназаров сыяқлы белгілі илимпаз, шайырлар көп мийнет еткен. Солай етип «Айдос бий» дастаны 1950-жылы жорыяланды да басқа баспа жүзін көрмеді.

Минне, кудайға шүкір, Ғарезсизлік шарапаты менен совет үкіметі уақытында қысқыта ұшыраған бийбаха мейрасларымызды қайта көтеріуге мүмкіншілік алып отырмыз. Усынан пайдалана отырып хал дастанның жүде бақталымын, әхмийетін, еліу жылдан асмам баспа жүзін көрмегенінін, шығарманың XIX әсирдегі халқымыз тағдырында үлкен роль ойынаған тулта Айдос бий туғұралы екенлігін, дастанның хал әдебиі, хам тарийхый жақтан құншылығын, жас ұрпақты Ғарезсизлік идеяларына салдықлық руўында тәрбиялаудағы әхмийетін есапқа ала отырып хам ізертлеушілерге қолайлылық туўдырмақсетінде, соның менен бирге Бердақ бабамыздың 175 жыллық тоққалы тойына сауға сыпатында «Айдос бий» дастанын дағазалап отырмыз.

Ескерту: Биз, дастанды баспаға қайта таярлаушылар, айырым, мәселен, «Сөз бенен кеўлинг», «ортангызға», «Қызыл», «тыңламай» х.т.б. сыяқлы бүгінгі күнги орфографиялық қағыйдаларға сай жазылмаған сөзлерди бүгінги жазуу қағыйдасына муабық «Сөз бенен кеўлинг», «ортангызға», «Қызыл», «тыңламай» деп өзгерту жасидық.

(Алғы сөз проф. Э.Нахратдинов пенен соавторлықта жазылды
«Әмбұдары» журналы, 2002-жыл)

ИЛИМ ХАЛЫҚ ИЙГИЛИГИНДЕ

(ӨзИА Қарақалпақстан филиалы Президиумы баслығы, мед.илим, докторы Т.Б.Ешанов пенен журналист А.Әбдиевтің сәубеті)

—Турсынбай Байжанович, бөлімдегі бүгінги илимий процесс туралы қысқаша мағлұмат берсеңіз?

—Хазір бөлімде 6 илимий мәкеме: Биозекология институты, Табиғат илимлерінің бирлескен институты, Тарийх, археология хам Этнография институты, Аралбойы социал-экономикалық машкалаларын ізертлеу институты, Н.Дәуқараев атындағы тил хам әдебиет институты хам Ботаника бағы бар. Буларға қосымша фундаменталь китапхана, «Хабаршы» журналының редакциясы ислеп тур. Биозекология инсти-

тутының Мойнақ халықаралық биостанциясы хам Үстірт шөл станциясы бар. Бөлімде барлығы болып 432 адам, соннан 171 илимий хызметкер, 5 академик, 17 илим докторы, 64 илим кандидаты ислейди.

Өткен жыл бөлім ушан үш жыллық темаларды жууақлаушы жыл болады. Бөлім бойынша 42 бюджетлик тема, 17 конкурслик темалар орынланды хам жууақлаушы сабаттары тийисли орындарға жибериледи.

—Бүгінги исленип атырган жұмыстардың ири басшыларына тоқтап өтсеңіз.

—Бөлім бүгінги күнде қарақалпақ тили хам әдебияты, оның тарийхы, Аралбойы жағалауларында жасаушы халықлардың тарийхы, этнографиясы, археологиясы бойынша, регионның табиғий ресурстарын ақылыға муабық пайдалануыдың илимий тийкарларын, осимлик хам хайуанат дүньясын ізертлеу, биоэкологиялық сақлау, антропогендик кризис жағдайында регионды турақты раўажландыру бойынша концепция ислеп шығуу сыяқлы мәселелерди шешиў үстінде ислеп атыр.

Илим ізертлеу тийкарынан үш бағдарлама—фундаменталь, мәмлекетлик, илимий-техникалық хам инновациялық бағдарламалар бойынша алып барылмақта.

—Хазір дерлик барлық тараулар есте-есте өзін қаржы менен тәмийинлеуге өтпекте. Бул илимде қандай болмақта хам шынында да илим көлесекте өзін-өзі қаржы менен тәмийинлей алама? Пикириниз?

—Дүрес айтасыз, хазір базар қатнасық, көпшілик тараулар өзін-өзі тәмийинлеуге өтип атыр. Соңғы уақытлары илим тарауында да ерт ел инвестицияларын киргизип, грантлар алып, хожалық шартнамалары тийкарында қаржылер алынып, өзін тәмийинлеуге өтип атыр.

Президентимиз И.К.Каримовтың 2002-жылы 20-февралыда «Илим ізертлеу жұмыстарын шөлкөмlestириўди жетилтистириў ҳаққында»ғы Парманы шығарылды хам Өзбекистан Министрлер Кабинети қасымнан Координациялық Кеңес дүзилди. Ол елимиздің илимий-техникалық жұмысы тарауынағы жоқары муапықластырыушы уйым болып, оған експертлик жууақларды тастыйықлау, илимий-ізертлеулердің хам технологиялық ислеп шығарулардың жыллық мәмлекетлик бағдарламасын тастыйықлау, инновациялық прогрессивлик идеяларды ұсынуының, дүньяжүзilik илимдеги жаңа перспективалы тенденцияларам турақлы бақтап барыушы хам оларды елимиздің машлерінде пайдалануға жәмlestириушн талантлы илимпазларды қоллап-қуатлау системасын дүзиў уазыйналары жүкленген.

Бул Ұзынпадарлы шешіуі үшін Координациялық Кеңес қасынан оның Атқарушы ұйымы сапытағыда Илим хам технологиялар бойынша Орай дүзиледи.

Усы жылдан баслап бюджетлик илимий мәкемелерди қаржыландыруы үшін бюджетлик ажыратыулар хәр бир айырым алынған илимий жәмәәттин Орай менен гранттық контракт ямаса оның бир изерлеу тапсырмасын орындау үшін таңдау (конкурс) нәтижелери бойынша тиіести бюджетлик структура менен дүзилген контракт тийкарында емелге асырылатуғын тәртип енгизилди. Енди темалардың артықмашлық берилген бағдарларға мууапық келетугынылар конкур арқалы таңдап өткерилетугын болды. Бизин болымымыздың илимпазлары да 30 ден аслам проектлерин таңдауға жиберди. Илим өзін-өзі тәминилеуі үшін бюджеттен тысқары қаржылар, сырт ел инвестицияларын киргизіуді турмысқа ендириуимиз керек. Тек сол жағдайда ғана илимий мәкемелер толық өзін-өзі қаржы менен тәминилеу алады.

—Қарақалпақ фольклорының 20 томлығы шықты. Бірақ еле 100 томнан зыят материал басымай жатырғанын еситип жүрмиз. Кн тап етип бастырылып шығарыла ғойса үлкен сауап ис болған болар еди-ау? Хәр жылы бюджеттен болса да 10-20 томны қаржы ажыратылып барғанда да 6-7 жылда толық бастырылып шығаралар еди. Бул бойынша не айтар едіңіз?

—Баспадан шығарылуы керек болған 100 томлық халық ауызекі дәретпелерин, әлбетте, келешек әуладқа жеткеріу тиіс. Деген менен хәзирги базар экономикасы шәрәятинда Сиз айтқандай хәр жылы 10-20 томын шығаруы үшін Болымымыз жетерлі қаржыға ийе емес. Биз бул туғралы хұкметтен, Академиядан жәрдем сорап Болымымыз қасынан Академияның «ФАН» баспасының филиалын шөлкестиріуді отиниш етип отырмыз. Қосымша қаржы дереклерин, спонсорлар табуы зүрү.

—Республикамыз жер асты қазылма байлықларына бай дейди...

—Дурыс, республикамыз жер асты хам жер үсти байлықларына зүр бай. Хәзир Үстірт кеңісизинен, Мойнақ районының территориясынан ашылып атырған газ кәндери оның айқын мысалы. Еле тереңгери бураулау нәтижесинде ашылажақ нефть кәндери — келешек байлығымыз. Тәбиййи ресурслардан мрамор, гранит басқа да хәсыл таслар Қаратауда көп (Султан Уайис баба тау дүзбегинде).

Қатырылуы қурылыс материалларын цемент, гипс алыуға жарамлы шийкизат кәндери, шыпабағыш минерал суулар жер астында

көп муқтарда жатыр. Газ конденсатын өзимизде қайта ислеуді жолға қойуы зәрур. Республикада цемент заводын қурыуы жолға алыу — дүір талабы. Аймағымызда бентонит ылайынын запасы жүдә көп, оны қурылыс материалы хам нефть-газ өндіріу системасында қолланыу мүмкин. Глауконитти калий тоғнын ретинде ауықхожалығы егинлерине кондицияға жеткерип қолланыуды илимпазларымыз усныис етти.

—Табият байлықларын сақтау, тоғай, көлдерди, қус, хайуандарды, өсімниклер дүнясын қорғау бойынша қандай ислер атқарыламақта?

—Табият байлықларын, тоғай, көлдерди, қус, хайуанат хам өсімниклер дүнясын абайтан сақтау, олардың хәртүрлигин қорғау бойынша алымларымыз өз усныисларын берип атыр. Аралдың қурап қалған ултанын дүзгә ышдамлы өсімниклер егип бекітеуі бойынша конкурсларға катнасып, илимий рекомендация берип атыр. Шылабағыш өсімниклердің аймағымызда кең тарқалған түрлери Республикамызда фармацевтиканы рауажландыруға мүмкиншилик береді.

Үстіртте газ хам басқа да қазылма байлықлар менен бирге шаруашылық үшін қолайлы жайлауларды рауажландыруы мүмкиншилиги бар: бул жерде жылқышылық, түйешилик, қойшылық хожалықтарын рауажландыруға болады.

—Ески қалалар, қорғанлар — бизин өтмишөміз. Өтмишөз — келешек жоқ. Буларды изертлеу, сақтау бойынша нелерди айтар едіңіз?

—Республикамыз территориясында ески қалалар, тарихый естеліктер жүдә көп. Хәзир аймағымызда 437 орында археологиялық изертлеулер алып барылған, 374 тарихый естелик есапқа алынған, ал көп ғана тарихый орындардағы естеліктер еле есапқа алынбаған. Республикамыздағы бул уникал жағдай кең масштабтағы халықаралық туризмди рауажландыруға мүмкиншилик жаратып, халқымыздың валюталық потенциалын бекемлеуге жәрдемлесер еди.

—Болим бойынша және қайсы мәселелердин басы ашылмады? Қосымша етсеніз?

—Қадрлар таирауы бойынша бираз жұмыслар ислеуимиз керек. Бул мәселеге үлкен дыққат-итибар қаратылып атыр. Өткен жылы 10 илим кандидаты таңраланды, 10 нан аслам адамның диссертациялары хәзир қаулауға таяр, былай илим докторлары да диссертацияларын жақлайды деген үмітөміз бар, хәзир аспирантурада хәр қылы илим тараулары бойынша 30 аспирант, 2 докторант (тарих; этнография) тәлим алмақта.

Сырт елдер менен байланыс күшейип атыр, жас илимпазларымыз сырт елдерде өз билімлерин жетилистирип келип атыр. Олардан:

Б.Нарымбетов, К.Бектемиров, М.Қарлыбаев, Л.Сарыбаев, А.Идрисов, В.Статов, И.Айымбетов, Ю.Камалов х.б.

Тарих, археология және этнография институтының қасынан Францияның Оралық Азияны ізертлеу институтының филиалы ашылды. Усы институт тәрізіннен шығарылатынын «Оралық Азия дәлгерлері» деп аталыуы журналдың 10-саны толығы менен Қарақалпақстанға арналлы ҳам тарихшы, археолог алымдарымыздың мақалалары киргизилди.

—Қаңдай машқалалар бар?

—Илим халыққа хызмет етйу керек. Жаналықлар ашылып, олардың нәтижелері халық ийгилиги үшін жумсалса, елимиздің абадан турмыста жасауына алымдарымыз өз үлеслерин қосса, алға қойылған айырым машқалалары орнылаған боламыз.

—Шөлкестіріушілік ҳам ишмий ислеріңизде әумет бола бергей. Рахмет.

«Әмиуларья» журналы, 2003-жыл 2-сан

ӨЗ СОҚПАҒЫНА ИЙЕ ЖАЗЫҒЫШЫ

Талантлар әдебиятқа ҳәр қыйлы болып келеди, базы жас жазыушы, шайырлар өзіннің дәстепки шығармалары менен-ақ бирден даурық салып, хәмменің дыққатын алуырып келсе, биреулері бирден хәммені өзине қаратпағы менен есте-есте бир шығармасынан екіншисине шеберлиги асып, өз соқпағын салып, өзіннің де әдебиятта орны бар екенлигин мойындайды. Яқылбай Әжимовты екінші толарлығы талантлар қатарына киргизсек болады.

Ол 1955-жылы Кегейли районның «Жалпақжап» ауылында туылған. 1982-2000-жыллар аралығында баспасөзде, атап айтқанда, «Жеткиншек» газетасында, «Арал», «Гүмша», «Әмиуларья» ҳам «Қарақалпақстан» журналларында бөлим баслығы, жууапты хаткер ҳам редактордың орынбасары лауазымларында минсиз хызмет атқарса, 2001-жылдан берли Қарақалпақстан Республикасы «Рухыйлық ҳам ағартыу» орайы баслығының орынбасары болып, республикамызда бул таралдың рауажланыуына салмақлы үлес қосып келмекте.

Я.Әжимов дәстепки қосығына «Ауылым» деп ат қойып, балалық сезимдері менен өз ауылының сулулығын тәрізлеген. Минсе, усында болсанған дәретіушілік жоң өз салмағына ийе, бүгінги күни балаларға арналған «Қуяш сөнбейди», «Мен сүйемен гүлдерди», «Аққулар атауы», «Бар екен де, жоқ екен» атлы гүрриң, ертең, қосық китаптарына, бир қатар газета-журналларда жарық көрген «Жазмыштың жазасы», «Құпия сақланған сыр», «Әх, ғүнакар бөндерлер» атлы

повестьерге, әсеге, «Робинзон Крузо», «Алтын гилт ямаса Буратиноның басынан кеширгендері», «Африка халық ертеклері», «Насретдин айтқан екен» атлы көркем, шебер аудармаларға, «Беташар» китаптарына уласты. Буннан көринип турғанындай, Яқылбай — жазыушы, шайыр, аудармашы.

Үлкенлерге арналған қосымшаларының тематикасы да рәңберен. Яқылбай шайыр тууралы ойларын ақ қағазға түсіреді («Шайыр» қосығы). Шайыр илхам перисине ерип, бул дүняның қызық, уақтықхошпағынан, мазалы тун уйқысынан безип, жазыу столында танды атыратуғынан айта келип, бул мийнетлердің босқа кетпейтуғынына ишара етеди. Ғә «Гүресейтк, тынышлық үшін!» деп жар салады. Терроршты, экстремистлердің ислеген жауызлықтарын, зулымлықтарын қаралайды. Олар қанша урынса да халқымызды ғаресизлик — парәуан жолынан қайтара алмайтуғынын, оның басты себеби, олардың ислери нахақ, халыққа қарсы, сол үшін да халықтан қоллау таппайды, жеңиледи дегени уғындыралы. Олардың жауыз ҳәрекетлеринің алдын алыуға, оақ болыуға шақырық тастайды.

«Балалықты күсеу» атлы философиялық қосығында балалық дәуірде үлкеніуі күсеген кеуіп, үлкейгеннен соң балалыққа қайтыуы қалайлы. Бала болып гирбинсиз, ақкөкірек, сала болып, хешқимның кеуіліне тиймей, өзін де рухый жәбірленбей жасаудың тәштин сүріуге не жетсін? Лекин, қайтыуға жол жоқ. Сол үшін да, еки жасамақ, маңги жасамақты қалайди екенсөң, ел деп жанау керек, жанды халық үшін нидә етйу зәур деген тоқтама келеди.

Шайыр ға мухаббатты жырлайды:

Теңиздің туулаған толқыны яғлы,
Құдиретли вулкандай қақ жарған тауды,
Илаһий бир куш мени еркиме қоймай,
Қалбимди қурағсыз қамалға алды.

Мухаббат усындай теңиздин ғайбар, асау толқыны, бийик тауды тас-талқан еткен құдиретли вулкан болса, оның алдында шайыр да бис ийип, тәслим болады. Жүрегін де мухаббаттын тәслим сезими урлап алады. Лап қрып, дәрбедей ақылдан азыралы. Мухаббатқа «Нәпәжик, опасызлық ҳарамдур...» дейди. Себеби, ол тып-тынақ, аптақ нұрдан жаралған илаһий туйғы. Мухаббат ҳаққында ҳәме де жазған, жаза береді. Лекин, ҳәқким өзінше түсінеди, өзінше түсинікке, пикирге ийе болғаны сыяқты Яқылбайдың тәрипий де өзіншелікке ийе.

Ол бир қанда «Төртликлер» жазып, оларда өзіннің турмыстан түйгендерин, жуумақтарын төрт қатарға сыйғылған:

*Ер жигиттик қысса намыс пенен ар,
Тышқантың тесісі мың тилла бар,
Дүнья-мал шашылса шашылар, бірақ,
Уятты бөрінен жоқары қояр.*

Бұл төртлігінде ер жигит намыстан олетуғынын, арға шабатутынын, ол ұшын дүнья-байлықтан да ғаз кешетугынын айта келіп, хәр бір азаматтың ұсындай мәрттік пазыйлеттерге ийе болуғын тиелді. Я. Әжімовтың буннан басқа да қосықтары баршылық. Бөрінде де ол айтар пикири, идеясы бар, сонықтаңда өз оқылушысы бар.

Қәтемі тоселген жазыушы сыпаттыңда да тахқымызға жақсы танық оның көптеген гүррің, ертеклери дореліуі менен бирге, «Жазмыш жазасы», «Құпия сақланған сыр» атлы повестелери де шықты.

«Құпия сақланған сыр» шығармасы «Әмілдарыя» журналының 2000-жылғы №4 санында жарияланды. Бұл повесть алдыңғыға қарағанда көлемді, уақыяларының, қахарманларының көптігі, кеңітігі жағынан да парызданып, автордың үлкен прозадағы шеберлігінің өсуі-шілігін де көрсетеді. Повестьке турмыслық, трагедиялық, көркем тилде жазылған уақыялы қосық — проза ден сыпатлама берсек болды. Бундағы тийкарғы идеялық мазмун — адамларға жөбір-жапа етіп, жауыздық іслеу ақыбетінің жамалтық пенен тамаланатуғынын, халал, өз мийнети менен; қаммеге жақсы қатнаста жасау нәтижесін бахал, шалдық екенлігін уқтырып, көрсетіу. Дореттеде писип-жетіліскен бір қана образлар жасалған.

Яқыпбайдың екі мыңшышы жалтықтың босағасында тұрып заман, келешек, жәмийет, инсан... туұралы толғаныс, тәшүиш, ой-пикирлери, қозқараслары жәмелген, айырымлардың адамға тән емес жаманлық, буықшылықтарды іслеуге дейін барғанына күйінгенинен шыққан «күйі» — «Гунакар беңделер ямаса ұллы руұхлар тәшүиш» («Устаз» газетасы) памфлети де дыққатқа ылайық.

Жаирына келсек, бұл шығарманы бизиңше фантастикалық памфлет гүррің деп атау керек. Себебі, дореттеде түс көріу мотивинен пайдаланып, фантастикалық образлары (руұхлар, Қазирети Қызыр, Адам ата, Жауа Ана) жасаған. Усының өзі шығарманың фантастикалығынан дәрек берсе, көлемі, бір уақыяға арналғаны түррің екенлігін, ал жәмийеттегі айырым илпастықтарды ыпқаралауы памфлет шығарма екенлігін көрсетеді.

Жазыушы бұл дореттеде жәмийетте орын алған жағ ілпетлерін ыпқаралау менен бирге, өз тилек-усынысларын берелі. Адамлар ишинен Шайтанды шытарып, кеңілеріне ала нұр қуйыуды ниет еткен.

Минесей, ұсындай бір қанша доретіушілік жұмысларды атқарған жазыушы, шайыр Яқыпбай Әжімов 50 жасқа шығып қалған болса да, бүгінгі күнге шекем оның доретіушілігін ізертленбелі, өз бақасын алмай қиятыр десек жалған емес.

Яқыпбайдың талант-йөші, илхамы күшлі. Ол жаза берелі. Оннан өле де сүйкілі, мазмунлы көркем шығармалар күтеміз.

**«Еркін Қарақалпақстан» газетасы 2005-жыл 1-март
ДЕТЕКТИВ ЖАЗЫҰ АҢСАТ ПА?**

(«Тынышлық сақшысы» газетасының «Тынышлық—2004» таңлауына байланыс сай газетанда басылған шығармаларға шолу)

Газета бетлерінде жарияланған бұл материаллар менен жыл дауыманда танысып барсамда, пикир жазыу алдыңнан және бір мәртебе барымын жынап, дыққатты оқып шықтым.

Бириншіден конкурстың адабиятымызда детектив жанрының және де рауажланыуына үлкен тәсір, түрткі болғандығын айтып өткім келеді. Сапасы жағынан жақсы болсын, орташа болсын көп шығармалар жазылып қалды.

Таңлау үш бағдардағы доретпелер ұшын жарияланған болса, мен екі бағдары: публицистикалық хәм көркем әдеби бағдардағы шығармалар жөнінде өз пикирімді билдірмекшімен. Улыұма бұл бағдарда 17 автордың 22 шығармасы басылған.

Көпшілігін түррін деп айдар тағылғаны менен бір жынап ашылуы туұралы орган хызметкерлеринен еситкен уақыялар дәрежесіндегі публицистикалық стильде, тилде жазылған мақалалар десекте болады. Яғны, көркем шығарма дәрежесіне жетпеген. Көркем шығарма менен публицистикалық шығарманың үлкен паркы бар. Себебі көркем доретте (гүррің, повесть) турмыслық болғаны менен де ядтан шығарылады. Бұл тек жазыушының қолынан келеді. Ал публицистикалық шығармалар (уақыялар) өмірде болған халтийесін қараға түскен формасы ғана. Яғны турмыста болған уақыяны еситкен азғана жамауға уақыбы бар адам да бундай мақалаларды жаза беріуі мүмкін. Яғны доретіушіліктің жемісі болған көркем шығармаға публицистикалық шығарманы теңгере алмайсаң.

Менің буны айтып отырғанымның мәнісі, адабиятта шығармалар бақаланғанда, мине усы критерийдан келіп шығып бақланады. Соның менен бирге конкурстың алдына қойған мақсетіне сай келеме, келмейме, бас дыққатты соған қаратамыз. Және де авторлардың бурыңғы

шығармаларын, әбройын есапқа алмай конкурске түскен дәреттесі жөнінде ғана атп, реаль пикир жүртемиз.

М. Бийсеналиевтың «Жетім қалған бузалары» үгіт-нәсият формасындағы мақала. Бір нәрсені айтып, және бір нәрсеге кетеді. Басы-аяғы бар, толық піткен шығарма емес. Ә. Құрбанжановтың «Өмір бұрылыстары» гүрріні бұрын баспасөзде шықты. Сондықтан конкурс шартына туура келмейді. «Ел хызметінде» шығармасы публицистикалық мақала. Ондағы Генжебек деген профилатика инспекторының ісеген әрекеттері сөз болады. Ұақыялар ісенімсіз. Жақсылап дыққат пенен, түсініп оққсан милиционер Генжебектің хәм басқа орган хызметкерлерінің хәрекеті күлкіли. Мәселен, милиционерлер тауық сойған қанлы пышақты корип Генжебекті өлтирген деп ойлап Атабай бадыраққа оқ уәдлі. Кейін және бир жынайтшыларды ұстауы да (ресторанда) ісенімсіз хәм күлкіли. Ал усы автордың «Юртошлар» деген қысқасыда (қысса, яғный повесть емес. Автордың тилинен ұзақ байылау шығарма) ісенімсіз ұақыяларға толы. Әскерий хызметте он күн болған жас әскерлер ант қабыл стлей турып гауттвахтаға қамалмайды. Армия генералы Нурабуланың фамилиясын (Мәмбетов) биле сала сенің әкең урыста менің әкемнің қолында қаза болған, деп оған жүдә хұрмет көрсетеді. Гауттвахталан сол ұақытта шығарылы. Бүтпай болмайды ғой, әскерий тәртіпте. Он күн үйлерине отпусқа бериледи (не хызметі, ерліктері ушып, айтылмайды) бірақ олар «бармаймыз, Афғанстанға урысқа барамыз», дейди. Құлдасы, ісенімсіз ұақыялар, барлығы. Және бул да аұқам дәуіріндегі шығарма дәретіуі стилинде жазылған. Еситкен ерлігін сүбетлеп айтпай турып, қуры гәп пенен үш айдан соң олардың (яғный үш жерлес) «Хұрмет грамота»сын, «Алғыс алғанды айтады. Бундай идеал қахарман образын жасау бүгінгі әлемиятта гонеран. Аұқамның сиясаты еді, ол. Және де дәретпе авторлық баянлауы менен бериледи, өйтти, бүйтті, деп. Құлдасы, сайыз шығарма. Соның менен бирге шығарма ишки іслер хызметі темасын сөз етпеген. Яғный конкурс шартына тууры келмейди.

3. Сәтбаевның «Дүзде қалған өліт» де дым ісенімсіз. Адам өлтирген жынайтшы әйтеуір биреге (машинасына минген әйтеуір бир жолаушыға) адам өлтиргенін айтама саған? Оның устине өзі өлтирген адамның инисине айтыуы да (басқа жолаушы болса да бир гәп) ісенімсіз. Бул жынайтты орган аша алмаған. Бул деген, орган жақсы іселеген, адам өлтирген жынайтты да аша алмаған деген сөз. Яғный конкурс шартына пүткіллей қарама-қарсы келеді.

С. Ембергеновтың «Сырлы жумбақ» бир жынайт ұақысына қурылған мақала.

Т. Ерленесованың «Кешпір мени, анажаным» конкурс талабына жуап бермейді. Ұақыя, мораль темасындағы.

Е. Өтепбертелиннің «Танысу»-ы да конкурс шартына тууры келмейді. Милиционерди ұлылау, оның хызметін көрсетиу жоқ. Ал, «Естелик» шығармасы да конкурс талабына қайты келеди, қайта қарама-қарсы. Яғный милиционер ұғанда, төбелескенди ұстамайды, қайта жынайт жүз берди деп хабарлағандарды тергейди. Зорға қутылады, хабарлағанлар.

М. Нысановтың «Туттырмайтуғын уры»-сы дым қысқа. Милиционер образы ұлыға жоқ. Конкурс шартына жуап бермейди. Бул да қайта орган хызметкерлерінің хызметін жерге урады. Себеби туттырмайтуғын уры хәққында айтылады. Яғный ол паракор (ямаса бузық нашар) әкемелерди жеп, банкрот етеди. Ал сонда да ишки іслер министрлігін шара көре алмайды, көрмейди.

П. Жиемуратовтың «Чимидикқан четламан»-ы қызларға үгіт-нәсият сыпатындағы (мораль темасындағы) мақала.

Х. Уббиниязовтың «Жеке патруль»-ы еле хәм хәм қысқа. Бурыннан жазылып-жазылып сыйқағы шыққан тема. «Нағыз адам»-ы гүррің емес. Бир-еки эпизодты, нәсият формасындағы шығарма.

Г. Зайтованың «Әжел ойыны» да гүррің талабына жуап бермейди. Пикен образ жоқ.

М. Махмудовтың «Обыкновенная командировка» гүррің қайталау. Яғный көп гүрріңдерде сөз етилип жүрген стиль. Командировкаға барыш, ұсталып қалады. Тосатқан қутылады. Жынайтшыны кінесен алып әкеледи. Ал бунда Полаттың еки бандиттен аңсат қутылыуы ісенімсіз. Көмингилери де хинд фильмдериндегідей. Дәсілеп ұсталып, кейін хәммесін урып, жеңіп кете береди. Солай етип салыстырманы түрде бақаласам, төмендегилерди таңдау сыйлықтарына ылайық деп ойлайман:

Егер хошаметтеу сыйлығы үшеуге көбейтилсе хошаметтеу сыйлықтары:

Х. Сапаровтың «Қолың таза, жүрегің пәк» қосығына;

Д. Худойшукуровтың «Итлар исқанжасида»;

Ж. Базарбаевтың «Хуқық хәм ызам — тынышлық таянышы» шығармаларына берсе болады.

Егер екеу болап қалдырылса Х. Сапаровтың хәм М. Махмудовтың шығармаларына берилуін ұсыныс етмен.

Ж. Өтениязовтың «Үш тәгдір» болған ұақыялар тийкарында жазылып, онда милиция хызметкерлерінің мәртліклері көркем

сүзретіледі. «Арақтың қаспааты»нда арақтың зыяны, оның ақыбетінің жаңалтқа алып келуі сөз етіледі.

«Сайын сыйыр» атлы (толық жарияланған болыпбыз. Конкурста келген басқа шығармаларды да басыу үшін редакция ұсылай келген. Редакция алдағы уақытта қалған жағын да жариялайтуғынын айтпақта) өзімнің повестім хақында пикир айтыу нақолай. Басқалар оқыушылар баға береді. Лекин илимпаз сыпатында тек конкурсе емес, ұлымға әдебиетімізде детектив жанрының талаптары тийкарында доретілген жақсы көркем әдебиі шығармалардың бири болды деген ойдаман. Детективдегіде ұақылардың қалай бағдаралатуғыны, қалай тамамланатуғыны оқыушыға ізине ішекке белгисіз болуы керек.

М.Бердибаевтың «Зло наказуемо»сы түррррр емес, ұақы тийкарында жазылған болса да, көркемлігі жақсы. «Не ставте крест»те жа балалардың арақ кейті менен жаман нийеттің нашар, хаяллардың қармағына иіліпті, милиция қызметкері. Иззеттің арқасында қутылуы, олардың пұшайман болуы сауленген.

Міне усы үш автордың шығармалары конкурстың үш сыйлығын алуға толық ылайық деген пикирлемен.

2005-жыл, феврал

ЖАЗЫҒУШЫ ХӘМ ШАЙЫР

Талантлар әдебиетқа хәр қыйлы болып кирип келеді: bazı жазыушы, шайырлар өзінің дәслепкі шығармалары менен-ақ бирден «дарқы» салып, хәмменің дыққағын бирден аударып кирил келсе, биреулері бирден хәммені озине қаратпағаны менен, әсте-әсте бир шығармасынан екіншісіне шеберлігі асып, өз соқпағын салып, ізін суудай алып, көпке бармай-ақ бәріше өзінің де әдебиетқа орны бар екенлігін мойынатады. Ақылбай Әжімовты екінші тоңардағы талантлар қатарына киргізсек болады.

Ол 1955-жылы Кегейлі районның «Жалпақстан» ауылында туылған. Орта мектептен сон 1984-жылы Нөкіс мәмлекетлік университетінің филология факультетін шіткерді. 1982-2001-жылдар аралығында баспа сөзге, атып айтқанда «Жеткіншек» газетасында хабаршы, «Арал», «Гумна», «Әміулеры» хәм «Қарақалпақстан» атлы республикалық журналдарда бөлім баспағы, жуауалы хаткер хәм редактордың орынбасары лауазымдарында мінсіз хызмет атқарса, 2001-жылдан берлі Қарақалпақстан Республикасы «Руухыйлық хәм ағарту» орайы баспағының орынбасары болып, республикамызда бұл тараудың рауажланыуына салмақлы үлес қосып келмекте.

Ақылбай өз жұмысына жууапкершілік пенен қарайтуғын, пұхта іслейтуғын, алдына қойған мақсетін орындамай тыншымайтуғын, өз принципінде туратуғын сыяқлы хызметтік ағла пазыйлеттер ийесі болуы менен бирге инсан сыпатында да жақсы қасиетлерге ийе: сауыраған ақкөкірек, кишіпейіл, жұмсақ сөзлі, жөнсіз хеш киімнің келіне тиймейтуғын, салдамалы, салмақлы, хәр тәрелпеш мәдениеті, соның менен бирге биреудің жөнсіз озін мінеп-сынау, қый-айтыу сыяқлы жанына хазар беретугын сөз-хәркеттеріне ішлмайтуғын, лекин оған да мәдениетлі түрде ылайықлы жууап қайтаратуғын инсанлар тыйпасынан. Оған қызғаншақлық, қопалық, тәкәббирлік, ретсіз өжетлік, тұрпайылық сыяқлы унамсыз қасиеттер жат. Сол үшін да Ақылбай менен іслескен басшылар, жалпақ тілде айтар болсақ, хаз еткен десек қәтелеспейміз.

А.Әжімовтың доретілушілігін таллаудан алдың оның адамгершілік тәреліне тоқтауымыздың да өз алдына себебі бар.

Хәме адамлар да, әсіресе, бирінші гезекте жазыушы, шайыр, қәлең талант халықтың мұғын мұңлап, жырын жырлап, руухый байлығын жаратады екен, ози де соған мүнәсіп, үлгі болуы тийіс. Жазғаны өзін сай болмайды екен, халық жазғанын алтын болса да гүмсі, гүмсі болса қала деп қыбал етеді: гәпіннің пәтиұасы азлау болады.

Ақылбай Әжімов дәслепкі қосығына «Ауылым» деп ат қойып, өзінің балалық сезімлері менен өз ауылының суылуына гәрийткен. Бұл да орында: қиыдық қаның тамған, ойнап-өскен жерін ким сүймейші дейсіз?!

Міне ұсынған басланған доретілушілік жол өз салмағына ийе бүгінгі күн балаларға арналған «Қуш сөнбейді» (1990-ж), «Мен сүймен күлерді» (1993-ж), «Аққулар ағуы» (1994 ж), «Бар екен де, жоқ екен» 1996 ж) атлы түррррр еркек, қосық кітапларға, «Жазмышттың жазасы» (1997. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы), «Құпш сақланған сыр» (1999 ж. «Әміулеры» журн. 4), «Әх, гүнәжар бенделер» (2003 ж. «Устаз» газетасы) атлы повестлерге, әсеге, «Робинзон Крузо» (1996), «Алтын тілп ямаса Буратиноның басынан кешіргенлері» (1994 ж) «Африка халық еркектері» (1993 ж), «Насратдин айтқан екен» (1997) атлы «Қарақалпаққа көркем, шебер аударма, фольклорлық» «Беташар» (1991 ж) кітапшасына уласты.

Бұнан көрініп турғандай, Ақылбай-жазыушы, шайыр, аудармашы.

А.Әжімов бирінші гезекте балалар шайыры хәм жазыушысы сыпатында танымал. Оның хәр қыйлы тематикадағы көптеген түрррр,

ерткелери, пьесалары бар: қызықты, мазмунды, көркем, балалар тилинде жазылған. Мәселен, «Әке алақаны» деп аталған гүрриниң алып қарайық. Бунда Мурат деген баланың туылымдай атырып әкесін өлген болады. Муратты үлкейе келе басқалардың ағасы барлығы, өзінде жоқлығы қызықтырады. Қапаланады. Бир нәрсеи кемистей бала жүрегінде бир муи пайда болады. Оны ойлап көп ауырады да. Оның үстине Жаңабай деген қатар бала «жетимек» деп намысына тиеди. Бул сөз оның жети жүйресинен өтеди.

Анасының «мынау сенің әкең» деп көрсеткен портретине тигишип қарайды. Көз алдына елеслетіуге қарекет етеди.

Ауырып, ойланп көзі илинген Мурат түсінде портреттеги ири денели, қара парен, жүзі күлмшен туратуғын қыр мурылы кисини көреді. Ол өзін «әкен Жалменмен» деп таныстырып, балаға әкелік меңір менен бағып, маңдайынан сыйпап, жақсы сөзлер, ақыл-нәсият айтады.

Мурат «—Ағалап» оянып кетеди. Буннан баласының қапалығының себебин сезген анасы әкесиниң тири уақтында қандай азамат болғанын, мийнеткеш, мийирманлығын айтып, оның менен қаншелли мақтаһан да болатуғынын айтады. Ауылындағы Жуман бригад та әкесиниң жақсы мийнет еткендігін сөйлеп береді. Әкеси ҳақында бундай жақсы сөзлерди еситкен Муратта жигер, рух пайда болады. Кеули көтеринки жүреді. Әлбетте, биз қысқа мазмунын баянладық. Лекин гүрринди оқыған адам тәсірленбей, Мураттың жағдайына ашынбай оқып алмайды. Солай етип жазыушы балаларға ата-ананың қадир-қымбатын терең сезиндирип берсе, екениннен атасыз балалардың жүрегине дүз себиуге болмайтуғынын да баска балаларға түсиндирип, оларды бир-биреуге хурметлеу, сыйласық сезиминде тарбиялауға ийтермелейди. «Хәр кимниң өз орны бар» да көринип турғанындай, әкениң орнының бала турмысында айрықшалығы исенимди, тәсирли сәуленген.

«Қос терек» қысқа гүррини де тәсирли. Урыска кетип, қайтып келмеген Ғайбуланың етип кеткен еки нали — бүтиниги нәруан болып жетиліскен қос терегі туураы гәп болады. Айбаты, жуанлығы хам узынлығы ауыл балаларын бул қос теректиң тарийхы биліуге ийтермелейди. Тарийхыи есетеди.

Урыс Ғайбулда ажағасының жанын қыршынан қыйса да, қос терек етип, өзине салмақсы ескерткиш қалдырып үлгергенлігін есетеди. Шақаларына минип ойнаған балалар да, саясында дем алған жолаушылар да енди жас кеткен Ғайбуланы яд етер еди. Рууқларына

дуға етиседи. Яғный аяғана болса да мийнет етсең (мәселен, бул жерде нәз ексең) сени адамлар бәрқулла есте сақлап жүреді, мийнетиң зая кетпейди, деген жуумақ жасалынады.

«Отыз жыл өткен соң» гүрриниңде урыс зардабы, жер сыйпалап қалған Ана образы сүүретленген. Оның баласы Орынбай қайтып келмейди, баласының тири, өлсинен хабарсыз Әниппа апа қанша дәрт, муи шегеди дейсең?!

Ленинградлы из кесипши пионерлер қабирин хабарлайды.

Ана менен әке баланың қабирин барып көрип, кеуиллерине азы-кем болса да тәсир берип қайтады. Буны оқыған балалар урыс дегениң нешше жыллар бойы адамларды қаншелли рууқхы есетуғынын, ата-ананың балаға деген меңир-мұхаббатының күшлілигін уғынады.

Буннан басқа «Еркебайды ким ерке деген?», «Айгүлдің бузауы неге өкпеледи?» гүрриндеринде бала тилинен балалыққа тән қарекет, уақыя, өңлер қызықты берилген, табиятка меңир-мұхаббат, хайуан, қуларға сүйспеншилтик, ысықтық рууқхында өскен бала, қыз сәуленген.

«Нағның ийиси» ақыл-нәсият сыпатында болса, «Сумка неге жырылды?», «Кулып неге бузылды?», «Музда қалған етик»лерде айырым балалардың балалық көте-кемпшиликсери сыға алынады.

«Лайқа қайтып келди» (болған уақыя) де ийти келмейди, бала оны ойлап қайғырады. Қақпанға түсип қалған ийти бир ҳәптеден қайтып келгенде баланың қуанышы қойнына сыймайды.

Буннан басқа да гүрриндеринде жазыушы балалар тилинен, пикирлеу дүниәсынан келип шыға отырып, үлкен адамгершилтикли мазмунды, идеяларды бере алған.

Ақжылбайдың қалеминен көплеген ерткелер дореди. «Аққулар атауы имаса қулар патшасы ҳақында ертегинде» Аққулар қараматлы хам адалатлықтың тымсалы етип сүүретленеди. Олардың атауында теңиз қаракшлары болып, олар Аққуларға күн бермепти. Патшаның баласы Султан — дәу жүрек, батыр. Ол қуларға жардем берип, душпандарды қырып-жоюды. Яғный бул жерде автор оқыушыларда табиятка деген меңир-мұхаббат оятуы менен бирге, адалтик ушын гүресіу рууқхыи пайда етиуге қарекет етеди.

«Тенизди толтырған егиз батырлар» да халықтың қуи корисине жарнап турған тениз сууы қайтады. Халық ашырқал, қыйналады. Оны қайта қалпине келтириу ушын Айдарқа, Дәу хам жалмауыз кемпирлерди жетип отип бутлар хам дарыялар патшалығына жетиу керек болады. Бундай қорқынышлы жауларға жүрексенип қарсы барыуға еш ким батына алмайды. Сонда Алат хам Арыслан атлы егиз балалар

халкы ушын мәрттип етип бас тигип, сапарга шыгады. Өзлеринин батырлығы, ақыллылығы, даналығы, күшшлilиги, палуанлығы менен олар душманларды жеңип, өзлериниң теңислерин қайта толтырып, халқың кууанышка бөлейди. Бул шығарма аркалы Арал теңизи маңқаласына балалардың да бийпарық емеслиги көрсетиледи. Балаларды жасынан тек өзи ушын емес, халық ушын жасауға тәрбиялауда ертеректин аҳмийети үлкен.

Тәбиятка сүйиспеншилiк сезиминде тәрбиялауға бағдарланған және бир ертек «Тимур атлы жетим бала хәм бирказан» шығармасы болып, онда Тимур жауыз әкесиниң жолына түсип, қусларды, хайуанларды атыуға шайланады. Бирказан күс балаға ақыл-нәсиет берип, бундай нәпәк жолдан қайтарады. Қуслар, хайуанлар, улыўма тәбият пенен Тимурды досластырады. Сол себепли Тимур да кейиншелли жақсы жасап кетеди.

Ал «Аңшы қалай перзентли болды?» ертегинде жауыз болғандығы себепли де аңшы перзентли бола алмайды. Тек хайымың зар сңиреуиниң нәтижесинде ғана олар соқыр балалы болады. Аңшы бир күни суўын баласына жәрдем береді. Бундың есесине өзиниң баласының да кози ашылады. Жуўмақта биреуге жәбир беру, улыўма тәбиятка жәбир етиў өзине қыянет етиў, өзгеге жақсылық, өзине жақсылық, деген шешим келип шығады.

«Ешқиниң неге сақалы бар?» шығармасында болса үй хайуанлары менен дүз хайуанлары арасындағы келисим шәртин өз мәлиери ушын бузған адамлар (айырым) сүрбетлеў арқалы, автор бундай етиў, яғнай басқаға жәбир етиў керек емес дегенди айтпақшы болады.

«Бағды ким жаратты?» ертегинде оны етип, тәрбиялап, үлкен саўап ис ислеген Инсан, оның доретиўшилiк улык хызметлери утылғанады.

Жылбай шайыр да. Балаларға арналған қосықлары «Мен сүйем гүллерди» деген ат пенен китап болып басылып шыққан.

Ана туўралы қосық жазбаған шайыр жоқ, болмайлы десек қателеспеймиз. Өйткени шайырды да ана туўған, дүньяда анадан әйиз инсан болмайлы. Әсиресе, балалар ушын Ана — мейхан, ең жақын ғамқоршы, дос, баўырман... Оның мейхине, жылы сөзине, ыссы, ысық алақанына хеш нәрсе жетпейди. Сол ушын да:

*Алақаның қандай ысық,
Баўырыңа бастың қысып,
Еркелеткен жылы сөзің,
Жүрегіңнен шықты «ушып»,*

Аналарға «Узақ жаса, бахтымызға» деген жақсы тілек тилейди.

Ойыншық, куўыршақлар — балалардың ең жақсы досты, сырласы. Олар менен ойынамаған баланың өзи жоқты. Балалар куўыршақ пенен ойынағанда кишкене үкесине қатнас жасаған сыпатында ғамқорлық пенен қарайды. Оны ауқатландырады, суў береді, шомылдырады, кийинширеді, шапшып тарайлы, үй соғып береді, жататутынға көрпке, дасығына шекем таярлайды. Оның менен «сөйлесип» отырады. Бундай қылықтар, албетте, ҳар бир балаға тән, соның менен бирге жарасықлы да. Мине усындай нәрестелерге тән әдетлерди шайыр балалар тилинде жүдә шырайлы етип жеткерип бере алған. Соның менен бирге балалардың оқыўына да, аялап алыўына да жеңип, түсиникли етип көркем китарлар менен сүрбетленген:

*Бир қалемда куўыршақ,
Бир қалемда баўырсақ,
Баўырсақты берсем де,
Жемес биизің куўыршақ.*

*Жемесен хеш баўырсақ,
Жемесен хеш куўырсақ,
Тез уйқыға жата ғой,
Хайиў-хайиў, куўыршақ!* («Куўыршақ-ау, куўыршақ»

қысқылған)

Балаларды тәрбиялау, оларды жаман ишлет, әдетлерден сақландырыу да жүдә зәрур. Соның ушын да шайыр айырым ериншек, хош-жипас, тәртипсиз, патас балаларды да қалем менен түгиреп, оларды жақсы жолға ийтермелеу менен бирге басқалардың да ондай жаман әдетлер-ни қышық жүриўин үгитлейди. Мәселен, «Патасбайдай әдетин»де Патасбай деген баланың салақылығы себепли ружка, дәптер, кигатиларының сыяға былғанып келетутынын, жүрген жери патырат екенлигин, сол себепли Патасбай деп аталып кеткенлигин айтады. Ең изинде:

*Бет-қолың да кир басқан,
Классқа келер жуўмастан,
Кешиң таза жүрейик,
Патасбайдай болмастан,* деп жуўмақлайды.

«Марат мерген» де баланың жаман қылығын нышанаға алады. Ол рожатка менен көринген қусты атып, азап береді, өлтиреді. Дослары айтса да қоймайлы, жыйналысқа салса, «қойдым» деп қутылады да, кейин және әдетин дауам ете береді. Соңында хәмме қарсы болады. «Шаншық» дийуалы газетасына сүбreti салынады, ашқараланады. Соннан соң ғана рожатқасын темир ошаққа атыуға мәжбүр болады.

Усындый жаман қылуларды ислеп жүргендерге ғақстында дослары жәрдемге келіп, жаман жолдан қайтара, тәрбиеласа екен, деген пикирді билдиреді, автор.

Бұларға қарама-қарсы мазмұндағы «Ертилеу» қосығында Ертилеу деген баланың гүлдерге суу құйып, ылағын жетелеп, отлатып, қуыршақ пенен ойнауға да уақыт тауып, атасынан биліу ұшын көп нәрселерді сарайтуғынын, ұлыға шаққан, мийнеткешілігін мақтап, оның өрнек алуға шақырады.

Бұнан басқа да көптеген қосымшаларында шайыр Уатанды, туған жерді, тәбиғатты, балалықты, кітапты, т.б.ларды ұлығтайды, жырлайды, сәлақтарды ашқаралайды.

Солай етип «Ауылым»-нан басланған соқпақ гүзарға айналмақта.

Я.Әжимов үлкенлерге арналған қосымқар да жазды. Олардың да тематикасы рәң-бөрең. Шайыр адам туғралы ойларын ақ қағазға былайынша түсіреді («Шайыр» қосығында): Шайыр илдам перисенге еріп, бұл дүнианың қызық, ғақышошығынан, мазалы түн уйқысынан безін, жазыу столында таңды атқаратуғынын айта келіп, бұл мийнетлердің босқа кетпейтуғынына ишара етеді. Ға «Гүресейік, тынышлық ұшын!» деп жар салады. Терроршы экстремисттердің ислеген жауыздықтарын, зулымылдарын қаралайды. Олар қанша урынса да халқымызды гөресізілтік — парауан жолынан қайтара алмайтуғынын, оның басты себебі, олардың ислери нахақ, халыққа қарсы, сол ұшын да халықтан қолдау ташпайды, жекпеледі, дегенді уындырады. Олардың жауыз әрекеттерінің алдан алуға, сақ болуға шақырық таспайды.

«Балалық күсеу» атты философиялық қосығында балалық дәуірге үлкенділді күсеген кеуіл, үлкейгеннен соң балалыққа қайтыды қалейді. Бала болып гирбинсіз хақ, аккөкірек, сада болып, хеш кимини кеуіне тиймей, өзін де рухый жәбірленбей жасаудың тәштіні сүрікте не жетсін?! Деген қайтыуға жол жоқ. Сол ұшын да екі жасамак, мәңгі жасамакты қалейді екенсең, ел деп жану керек, жаңды халық ұшын пидә етіу зөрүр деген тоқтамаға келеді. Ға шайыр «Мұхаббат»-ты жырлайды:

«Теңіздің туулаған толқыны аяғы,

Қудиретли вулкандай қақ жарған тауды,

Илхий бир күш мени еркиме қоймай,

Қабымди курағыз қалағ а ады».

Мұхаббат ұсындай теңіздің гайбар, асау толқыны, бийік тауды тасталқан еткен қудиретли вулкан болса, оның алдында шайыр да бас ийіп, тәсім болады. Жүрегі де мұхаббаттың тілсім сезімі ұрлап алады. Лал қылып, делбе етип ақылдан алдырады.

Мұхаббатқа «Напәклік, опасызлық қарамдур» дейді. Себебі ол — тып-тынық, аптақ нұрдан жаралған иләхый туйғы.

Міне шайыр Яқыпбайдың мұхаббат туғралы кеуіл-кеширме, сынтламасы. Мұхаббат хаққында хәмме де жазған, жаза да береді. Лекин хәр ким өзінше түсінеді, өзінше түсиникке, пикирге ийе болған секілді, Яқыпбайдың тәрияті де өзіншелікке ийе.

Бир қанша «Тортлуклер» жазып, оларда өзіннің турмыстан түйгендерін, жуумақларын төрт қатарға сыйғызған:

«Ер жигитти қысса намыс менен ар,

Тышқанның тесиги мың тилла бар,

Дүнья-мал шашылса шашылар, бирак,

Уятты бәрінен жоқары қояр» төртлігінде ер жигит намыстан өлетуғынын, арға шағұатуғынын, ол ұшын дұния-байлықтан да ғаз кешетуғынын айта келіп, хәр бир азаматтың ұсындай мәртлік нәзілеттерге ийе болуғын тилейді.

Я.Әжимовтан бұнан басқа да қосымқары баршылық. Бәрінде де өз айтар пикири бар, идеясы бар, сонлықтан өз оқыушасы да бар.

Ол — биринші гезекте, шайырлығын бийкарламаған халда айтамыз, жазыушы. Қалемінен көптеген гүррин, ертеклер дәреу менен бирге «Жазмыш жазасы», «Құпия сақланған сыр» атлы повестлер де шықты.

Дәслепки повести «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 1997-жылғы октябрь, ноябрь сандары арқалы өз оқынуларына жетіп барды. Бұндағы Танатар «танки»-нің образы кигде болса да хәм жеркениш, хәм аныш ойтқаны анық. Ол бардамлы хожалықтан шығып, жасалын жекпешті асты, ауырдың үсті менен жүріуте әдетленеді. Хәр кимнің жөремі, өзіннің жалпылдақ, ымтал-жаппыллығы арқасында Рес-Поның склад менгериушиси болып гүрлейді. Дүнья, мал, сарай иши нил-гилем, шет ел мебеллери. Козине тек пул коринген Танатар жора-жолдасыарын да мисе тутпайды. Оларға адамгершилик не етпегенликтен олар да Танатардан жүз буралы. Дүнианы көтере алмаған ол хаялан болмаған гап ұшын урып, қуып жибереді. Күнлердің күнінде қабендері — Рес-ПО баслығы жұмысынан түсіп, КРУ тәрәпинен Танатардың сқалды, жұмысы тексерилин, бир млн. сумлық зат кемие келеді: он жылға сотланады.

Түрмеден қайтып келген ол хеш кимге керек емес болып қалады. Себебі өзі де гүрленген дәуірінде хеш кимге қайрылып қарамаған, көп ұшын бермеген еді. Ақырында «танки» Танатар, тиленши Танатарға айналды.

Напәк жол менен тапкан байлык жутымсыз. Дуньяның изин кууган, дос-яран, агайын-тууганнан ақшаны артык көрген адам соңғы лыгында усындай күйге түсегуынын автор және бир мәртебе еске алган болады.

«Кутып сақтанган сыр» «Эмиулар» журналының 2000-жылы №1 санында жарияланды. Бул повесть алдыңғыга қарағанда көлемін ұақыларының, образларының көптігі, кеңтігі жағынан да парыланып, автордың үлкен прозалық шеберлігінің өсиушілігін де көрсетеді. Повестке турмыстық, трагедиялық көркем тидіе жазылған ұақылы қосық-проза (новелла) деп сыпатлама берсек болады.

Бундайғы тийкаргы идеялық мазмун — адамларға жәбір-жапа етіп жағушылық іслеу ақабетінің жамандық пенен тамаланатуының, адам өз мийнети менен, хаммеге жақсы қатнаста жасау нәтижесі бахал шалдық екендігінің уқтыруы, көрсетуі. Дәретпеле писип-жетіліске бир қанша образлар салған. Айтар болсақ, Жұлдыз Жолдасова, Ала машлар, Жалик.

Жұлдыз — хадал, сулы, мийнеткеш, өз ісине жуаңкершілік пенен қайратуын ауыл мелестрасы. Өз хызметінен тысқары шаларығын да жақсы тербетіп отырады. Күйеуі жоқ болса да хеш қимын кем емес. Оның бундай тыныш, татлы өмірине Жалик деген биізары тюремшиқ сая салмақшы болады. Оған үйінде қол салуға хәрекет етеді. Лекін Жұлдыз қоранып, оның пасық ойының іске асыуын жол қоймайды. Лекін «аңуған жау алмай қоймайды» дегендей, бир күні қой-сүкі, буздарын тоғайда бағып жүргенде Жұлдызға Жалик тошылып, айқас пенен ақыры харам ойын іске асырады. Жұлдыз айқаста хууштан кетеді. Бир ұақытта өзіне келіп ойнас жанынан Жалик те ұйқыдан атырған екен. Намысқа, хуждан отына күйген Жұлдыз ашыу, кең пенен темир қазықты суырып алып, Жаликтің жүрегі тусына күш пенен урып өлтіріп тынады, көміп таспайды.

Бул жаңаятты ашыу менен іслеп қойса да қорыққан Жұлдыз іслерін білмей досары Райхан менен Дәулетбайға айтып, мәсала сорайды. Олар дұрыс іслегенін, жамийеттің қара шүйелініп, қула биізардың өзіміңе хеш қим де қайтырмай, қайта қуанатутының, хеш қимге тис жармау керектігін айтып, соған келіседі. Уақыт өтп Жұлдыздың Жаликтен хәмелдарлығы анықланады. Жалатай, жалудан тырық көріуден, оның үстіне некесіз бала туыуыдан арланып, алдарың тасламақшы болғанға Райхан мәрттік етіп құрдасына жәрдем қолын созады: күйеуі Дәулетбайға некесін қылдырады. Бала Дәулетбайдан болғанға алып келеді.

Олар үшеуі туыуыған нәрестеге Тілеуқабал деп ат қойып, жақсы қабил береді. Соның нәтижесінде Тілеуқабал да жақсы жаңит болан шығып, үйелініп, ата-аналарының естегіне ақыл салды, бахылты, нақты өмір инам етеді. Солай етіп Жұлдыз өмірінің өзінші арынын жуа шалықорамықта өткереди. Бундай бахылты турмысқа өзінің махшылығы, сабырлылығы, мийнеткешлігі арқасында жетіседі.

Яқылбайдың екі мыңыншы жыллықтың босағасында туып заман, көшек, жамийет, інсаң, ... тууралы тоғаныс, тәшүіш, ой-пикирлері, ашкаралары жамелтен, айырым адамлардың (адамға тән емес жаманлық, буздышылықтарлы іслеуге дейін барғаннан күйінгенінен шыққан «күйі» — «Гүнарк бешелер ямаса ұлы руқлар тәшүіші» («Уста» нежасы, 2003-жыл, 30-октябрь) памфлеті де даққатқа ылайық.

Жаңыра келсек, бул шығарманы бизіңше «фантастикалық памфлет түрін» деп атау керек. Себебі дәретпеле түс көріу мотивінен пайдаланып, фантастикалық образларлы (руқлар, Хазиреті Қызыр, Адам ата, Қуа Ана) жасаған. Усының өзі шығарманың фантастикалықтынан дәрек берсе, көлемін, бир ұақыға арналғанлығы түрін екендігін, ал жамийет ішпәспәктерін ашкаралауы памфлет шығарма екендігін көрсетеді.

Тутас алып қарағанда «Ашпақтан-ашық дәртлесіу» басқоспа мәжілісінің кеңейтілген протоколы десек болады. Яғный, әдеби қажарман (автор) түс көреді. Түсінде мәжіліс басланайын деп турған, ол да қатпасып отырған болады. Айдо баба мәжілісті ашады: Хазиреті Қызырға баянат ушын сөз беріледі. Ол айырым адамлардың бүгінгі күнге келіп жуа жермен, қанзәтсіз, нәмәрт, ... болып кеткендігін күйін айтады. Ері хаялманың, хаялы еріннің көзіне шоп салуға дейін кеткенін қалай түсіндірерін білмейді. Төмендегі ұақымын өз көзі менен көргенін айтады: Бир келіншек күбіуінен қалтасына наркотик салдырып сотпаттырып, өзі бурыштан ойнас болып жүрген хәмелдарға тидіеді. Хәмелдар бата-шағасың таслап, жалпай келіншектегі перзенті менен алады. Өгей әке он алтыға шыққан қызына қол салмақшы болады. Сонда келіншек: «Бир жыл шыда, 17 ге шықсын... Жоқ, жоқ... бәрі бир мен сені хеш қимге қыймайман» дейді. Не деген ипласлық! Оның қызын өгей әкенің зорлағанына қыйналмайды, арланбайды, қайта херіспіше қызынан да күйеуін қызғанады. Адам тили айтыуға ма уқалутын жекуршылық, арсылық, Сойтып ол хаял қызына асылып атырған хәмелдар күйеу-ойнасын ыпшақайды, түрмеге кетеді. Бул не менен харамлық, деп Қызыр ата Адам атаға, дүридардың сондай дәрежеге жеткені қалай, деген мәністе айтып шағынады.

Қаңаат, шүкіршілік жоқтығы, жала, парохоршылықтың хәлден тис күйлетінін мысаллар менен келтіріп өтеді. Сондай-ақ баяна-

тында Адам Ата, Хауа Анаға әуладларының құрм сөзге, өтірікшілік, жалатайшылық, нағисқаушылыққа беріліп кеткендігін есептеді.

Бундан соң жарыс сөзге Қумар ана руұхы шығады. Ол қарақатпаң халқының тууымысынан март, ғайбәр, сөзінен қайтпайтуғын бір хам туұры сөзді, соның менен бірге ақ көкірек, саудыраған халық екенін айта келіп, бүгінгі 21-әсірге жетіп, олар ишінде де негедур ипастық илеттердің ең жая баспағанынан қауестерде екендігін сойлейді. Жамийеттегі қарамшылықтар тамырын излестіреді.

Нәрестесін (қызын) өлтірген ананы Ана деуге тиял бара ма?! Шайтан уасуасасына кирмеуге шақырады.

Теніздің құрып, халыққа руұхый, материаллық зыян тийтүзіп атырғанынан ташуышпенеді. Соның себебинен балалар өліп, майнап болып тууылып атыр. Басқа жамийетте орын алған нұқсанларға қысқа болса да таллау жасалады. Я.Әжимов доретіушілігін жән-жақлама изертлеуге турарлық.

Қайсы бір жазыушы тәрепинен дыққатқа ылайық қандай да бір шығарма дорей ме, дәрхал жақсы-жаманы айтылып, баспасөзде бақа берілеткен, бұл — әдебияттың өсиюіне де, илимнің раудажланыуына да үлкен тәсір жасау менен бірге автор ұшын да хәр тәрәплеме пайдалы, мораллық қоллап-қуатлау болған болар еді.

Жазылмаған бір ыызам бар, яғный юбилейің емес пе, сенің шығарманды таллап жазылған илимий мақала, мийнет газета-журналға басылда бермейді. Бундай иллеттен қутылатуғын уақыт әлде қашан жетті, менің ойымша.

Әлбетте, Яқыпбай менің шығармаларым изертленбей атыр деп өкпелеп, жазбап қалатуыңдар қыйылан емес. Талант, йошпа, илхамы күшлі, ол жаза береді. Оннан еле де сүйекші, мазмунлы көркем шығармалар күтіуге ҳақылмыз.

«Әмқұарыя» журналы, 2005-жыл, №5/6. 99-104-бб.

ТӘБИЯТ КӨРИНИСИ БАСҚАША БОЛМАЙ МА?

(Әреп Халмуратовтың «ХІХ ғүср қарақалпақ әдебиятында тәбият көриніс(и) хам қуылыслары» деген темадағы диссертация жұмысына ПИКІР)

Диссертацияны оқып шықтым. Пайдаланылған әдебиятлар дизими жоқ. Диссертацияның өзі — 145 бет.

Бүгінгі күні, хәр заманда да, илим ислеу аңсат емес. Сонлықтан ауылда жүріп илим жолында жүрген Ә.Халмуратовқа менің көзқарасым унамлы. Өзінше ислеген, изленген. Диссертацияның табыс жағы

өзіннің пайдасы. Лекин мей еле жұмыс көп басқышлардан өтпегенін есепке алып, алдағы илимий орайлардың тауқасынан мүттиксиз өтіп кетіуін тәмийинлейтуғын өзім сезген бір қанша қәте-жемішлігін көрсетіп, усынысларымы билдиріп өтпекшімен:

1. 3-бетте мәллий ғәрәсизлік шарапаты менен «Қарақалпақлар XV—XVI ғүсрлерден баслап халық болып қалыплесе баслады» деген батыл пикирлер айтылып атырғанын биз де қуаттаймыз» деген. Ғақыйқатында қарақалпақтар, олардың негізін қураған қауимдерін шығысы бурын да, хәзір де илимде аййемнен басланып жүріпті. Жақылда шыққан «Қарақалпақстан тарийхы»нда «11-12-ғүсрлерде халық болып қалыпте» деп көрсетилген.

2. 3-беттегі мийнетинен алынған Президентимиз туурапы цитатаның орнына Президентимиздің қарақалпақтар ҳақылда айтқан бахалы пикирив келтиріу орынлы.

3. «Қарақалпақтар Шығыс классиклериниң өлмес дореттелерин өзбек, түркмен, қазақ, орыс халықтарынан, әсіресе өзбек халқы арқалы болса да уйренди» деген пикири оннелли туурылыққа келмейді. Қарақалпақ уламалары Шығыс классиклериниң мийрасларын өлтеринше де уйренгенлигін, ол халықтардың да айырым мийрасларды қарақалпақтар арқалы уйренгенлигін де уымтлауымыз тиийс.

4. Бақсышылық, саз өнери (шайыршылық) ХІХ ғүсрде қалыплесе баслады дегенине де (5-бет) хәл бир илимпаз келіспесе керек.

5. Теманың изертлешүіндегі илимпазлар арасында Бердақты, Омар, х.б. усы ХІХ ғүсрдегі көп шайырларды изертлеп, көплеген монографиялар, мийнетлер жазған профессор Ә.Пахратдиновтың атынан көрсетилмеген диссертанттың тийкары әдебиятлардың бири — Ә.Пахратдиновтың мийнетлери менен танымпағанылып билдирелі (6-7-бетлер).

6. 8-9-бетлердегі Қ.Султановтың Т.Жумамуратовтың қосыты ҳақылдағы пикирине диссертант қосылмайтуғынын билдиреди де, бирәк илимий дәлиппе бере алмайды. 32-33-бетлерде бұл қосықтағы «Асау толқын ақырады ешектей» деген тенефди «ерси, турпайы, исе-нимсиз, аңсат уйқасқа қурылған, жолбарыстай ақырып, деген гап бар, ешектей ақырып тур, дегенди еситпедик» деп қуры жадағай, пикирлер менен өзінше қосықты жоққа шығарады. Илимий тийбарлап, қәтели айтып бере алмаған. «Ешектей ақырып» деген турақлы саз дизебин (аңқырып, ақырып сөзлери дублет, яғный бир мәнидегі сөзлер) билмеуи де хайран қалдырлық.

7. 10-бетте инымпазларды атауда да хроникалық избе-из сақланбаған.

8. Орфографиялық, стилистикалық қәтелер бар: «Көринис-коринис», «Айырма»—«Айырша», «киргизилинилип—киргизилип» т.б.

9. Бағдарда тенталмақшылық жоқ. 1-бап — 47-бет, 2-бап — 71-бет.
10. Қосықтардан мысаллар жуда көп алынған. Бір-еки күлдет, китп алып таллауға да болады. Қысқарту керек, қосық текстлерин, илаж болған орынларда.

11. II бапта негедур Бердақты XIX әсир шайырларынан бөтил алып оз алдына қарастыралы.

12. XIX әсирдеги шайырлардан тек Құнхожа, Бердақ, Өтеш, Гүлмурат, Омар, Әжиниязларды изертлеу жұмысына киргизген. Басқалары қайда? Сарыбай, Әбдикаалир, Аннакул, Сыдық, Құлмурат, Бегжан, Қоразбек х.б.ларды негедур изертлемеген.

13. XIX әсирдеги шайырлардың шығармаларында табиғат көринисин, қубылысларын сүзретлеуиниң миллий дереклери — фольклорлық, әдебиятымыз сағалары — алдыңғы әсирлердеги қарақалпақ сөз шеберлерин доретелеринен (Сыпыра жырау, Доспамбет, Асан қайғы, Мүйтен жырау, Қазтуған жырау, Жийен жырау х.б.лардан), Шығыс әдебиятынан ибаратлығы айтылмаған ҳам олардың тәсири изертленбеген.

14. Өтеш, Гүлмурат, Омарларды изертлеуди XX әсирдеги шайырлардан кейинги бөлимде қарастырған.

15. XX әсирдеги шайырларда бул теманы сөз етиуи диссертация темасына кирмейди. Және де XX әсирдеги шайырларды да толық қамтымаған. XX әсирдеги шайырларды айтатуғын болса, салыстырып, сол бағдарда айтуы керек еди, оз алдына бөлим ажыратпай.

16. Ең тийкаргысы 1-бап диссертация темасы менен бирдей болып кеткен. Диссертация темасын 2 бөлимге бөлип, 2 бап етиуи керек еди. Еки бап та бир бағтай. Тек Бердақты, Гүлмурат, Өтеш, Омар, XX әсир шайырларын ажыратып таллаған.

17. 2-бап темасы «Бердақ ҳам табиғат» деп аталғаны менен бир бөлим Бердаққа арналды да, қалғы екипши бөлимге басқи шайырларға арналған.
18. Илимий мийнетлерден пайдаланыу (Ж.Есенов мийнеттен басқа) жоқ есабы. Минне усындай кемшилликлерди игапатқа алып қайта ислесе диссертация алдына қойған уазыйпасын толық орындайды деп ойлаймыз.

2006-жыл

ЖАЗЫҰШЫ ЖЕМИСИ

—Доретиушликниңиздеги сонғы жаңалықлар тууралы айтып берсениң!

—Жазыушылық деген талант, бул талант ҳаммеге берилмейди дейди ғой. Жазыушылық да аңсап емес. Жұмыстан сауа бағида, кеште, түнде дем алыстан уаз кешип жазасан, жазғын келеди. Бир жазғаным

аы он оқып, дүзетиуге туура келетутын уақытлар көп болады. Писик шықсын дейсең-да.

Доретиушлик менен шуғылланып атырмыз. Ислегин, жазғын келеди, ҳәр бир дореткен шығармадан кейин дәзетленесен, қуанасан. Өткен жылы «Жин-жыпырлар уясы» романым өзбек тилинде «Шарқ илтипузи» журналында басылды.

Кейинги уақытлары көп бос уақтым бурыннан жазған шығармаларымды жанрлық, тематикалық жақтан топластырып, қайта көрип шығып, китап ҳалына әкелип, китап шығаруға кетип атыр. Мәселен, сонғы жылларды айтар болсам, 2006-жылы балаларға арналған гүррин, ертек, аңыз, рәуият, анекдот, жумбақларымды жыйнастырып, «Алтын балық» деген атамала китапша шығардым. Балалар қызығып сатып алып оқымақта. Өткен жылы белгилн илимпоз, халық аралық академияның академиги устазымыз Әбдисайит Пахратшиновтың өмири, илимий, доретиушлик жоллары тууралы китапша шығардым.

Мениң озим ҳазир «Мәдениет ҳам спорт» газетасында ислеймен. Газета жұмысына байланыссы белгилн спортшы, спорт жанкуйери, қауендери Зорип Алланиязов ҳаққында көлемли очерк жазып, оны да китап етип шығардым. Зорип Алланиязов, өзиниң есабынан балалар спорт мектебин салып, ашты. Ҳазир мектепте спортшылар таярланбақта. Ядыңызда болса «Қурлысың», «Қырық қыз» деген футбол командалар бар еди, соларды шөлкемлестирди, басшылық еткен. Буннан басқа да қайырлы ислери баршылық инсан.

Усы жазы «Беканиян автомашиналары» деген атамала юмор, сатиралық гүрринлеримди, интермедия, анекдотларды топластырып китап етип шығардым.

Сондай-ақ және «Эльза ханым» деген 8 баспа табақ көлеминдеги китабым да «Қарақалпақстан» баспасынан басылып шықты. Усы уақытқа шексем 9 китабым шықса, көпшилиги «Қарақалпақстан» баспасынан шыққан. Бул ушын баспа хызметкерлерине алғысым шексиз.

—«Эльза ханым» деп неге атадыңыз?

—Китапқа повестлер, гүрринлер дүркини, гүрринлер, фантастика, комедиям киргизилген. Оның ипинде әдебиятшылар, оқыушы қауым тәрепинен жақсы баға алған, мени жазушыны сыпаттап танытқан «Эрен сақия» повестим де бар. Қызықлы уақықларға қурылған «Сауын сыйыр» детектив повестим бар, басқа да қызықлы, көркем жазылған шығармаларым киргизилген. Деген менен «Өмирде не болмайды дейсең!» деген гүрринлер дүркинидеги «Эльза ханым» гүррини менен китап атын атауымын мәниси, бул дореткем қысқа болғаны менен кеулим-

нен жылы жай алған шығармаларымынан бири. Гүррин инсан басындағы өмір менен өлім арасындағы қас-қағым мәзүріт туралы. Өмір адамзат, барлық жанзат үшін да шийрін хәм қадирли. Аңсатлық пен өлімге хеш ким де жаңын қыйғысы келмейди.

Бул гүрриндегі Эльза деген немес кызы да усындай қыйын халатқа түсіп қалады. Лекин өзиниң ақылшылығы менен өзин атайын деп турған душпанынан қутылады. Тек өзі өлімнен қутылып қоймай «жазаскерине» өлім дегеннің, урыс дегеннің инсан үшін апатшылық екенлигин, өмір дегеннің мазасан, рахатин, қуанышын сессиз түсіндирип бере алады.

Бул гүррин сөзімге қурылған лирикалық проза. Бұны айтып беруден төре оқышшылардың өзі оқыса Эльзаның гөззаллығына тән берип, урысқа налеттер айтады.

—Кітап шығару жағдайлары қандай болмақта?

—Кітап бул — руўхый гәзизіне ғой. Кітап, журнал, газетаны хәр бир алам оқыл туруы керек. Адамның ой-орисі рияжағалады, өзиниң инсан екенлигин сезинеди. Оқымаған адам, турпайы айтсам кеширгейсизлер, жабайыласып кетеди.

Соңғы Ұақытлары Президентимиз халқымыздың руўхый дүниасын осиріуге айрықша дыққат аудармақта. «Жоқары руўхыйлық — жәнимес күш» атлы кітабы бул сөзimizге дәлил.

Жазыушылық — ауыр талап. Қанша тер тоғип мийнет етесен. Бир шығарма жазған бир гектар жерди аударған менен бара бар, хәтте оннан да көп күш, Ұақыт сарплайсан. Қанша Ұақыт басында писиріп жүресен. Толғағы келген Ұағытда оны қағазға түсіресен. Ал сондай мийнет еткен шығарманды кітап халында халыққа жеткергид келеди. Хәзир базар экономикасы. Барлығын қаржы шешеди. Өлтип-талып шығарғанды сатыу мәселеси оннан да қыйын. Кітап дүканлары жоқ. Хәр ким өзі сатады. Және бир мәселе, хәзирлері шыққан кітаптардың келесіккө жетип барыуы, көп Ұақыт сақлануы гүман. Себеби мәтимлеме-ресурс орайлары Қарақалпақстандағы баспалардан шығарылған кітаптардың көпшилигин ала алмайды. Жоқарыдан берілген дүнемдегі кітаптарды, сөбақшықтарды алашы да, қарақалпаққа көркем шығармаларды алыуға келгенде қаржысы жетпей қалады. Менің ойымша, республикамыздағы колледж, лицей, мектептерге қарасты хәр бир мәтимлеме-ресурс орайы хәр бир таза көркем кітаптан 10-20 даналық алғанды кітаптарымызды халқымыз көп Ұақытлар оқыр, пайдаланар еди. Хәзир сатып атырмыз, кітап оқышысы үйіне барғаннан соң оқыйды, бірақ хәммеси қадирлеп узақ Ұақытлар сақламауы мүмкин.

Бүгінки күни жас хәуескерлер көп. «Зульфия», «Келешек хәуазы» таңауларына қатнасыу үшін шайырлардан жәрдем сорап, қарағандарын дүзеттирип, кітап шығарады.

Бизлердің дәуирдегілер азы-кем әдебий жәмийетшиликке таныма болмай турып кітап шығаруға қысынар еди. Ал хәзирги бир аз хәуескерлер уқмай жарыспаққа, кимозарлыққа кітапшадан шығара береді. Бұндай төмен шығармалар кітап қадирин кетиреди.

—Кітаптан дәретіушілигиниң қуны қайта ма?

—Қайда саған? Себеби қағаз, полиграфиялық шығынлар қымбатлап баратыр. Сонлықтан кітаптың өзіне түсер бахасы да қымбат. Отың үстіне өзиниң жазған мийнетиниң қунын, яғный қалем хәқинды қосатуын болсан, онда кітап бахасы және оседи. Сонлықтан жазыушылар кітабына өзі дөреткен мийнетиниң қунын қоспай сатады, тек кітаптың қағазына, полиграфиялық шығынына кеткен гәрәжетин гана қайтап алады, алса. Сатып беремен деп алғандардан ақшасын ала алсаң үлкен тұл. Бул жазыушының жазған мийнети биілул деген сөз.

Бұны гүллы етиуге де болады. Бірақ оған бизни шарапт еде мас келінкірмейди. Ол үшін баспалар жазыушыға буйартпа беріуи керек. Ямаса белгити бир шығармасын қалем хәқы төлеп баспа автордан сатып алыуы тиис. Сөйтін өзі басып шығарып, өзі сатады. Негинде солай болуы лайым. Бірақ өйтіуге баспалардың да қаржы жағдайы көтермейди. Және кітап бахасы қымбаттан түсетуғын болғандықтан сатылмайды. Соның үшін баспалар булай етип кітап шығара алмайды.

Қулласы, мәмлекет тәрәппен илажалар көрилсе, кітап шығару, сатыу орайластырылса, жеңілдіктер берилсе, қолға алынса жақсы болар еди.

Сәубетлескен: Бекназар ЕРНАЗАРОВ,
жазыушы
2008-жыл ноябрь

БҮРІМЛАР ХАҚҚЫНДА

Соңғы Ұақытлары Ғәрәсизликтин шарапаты менен «көзимиз ашылып», «онлы-солымызды» танып атырмыз. Усының нәтижесинде диний қалдықлар ретинде қараланып келген халқымыздың көптеген үрп-адәтлери қайта тикленбекте.

Усындай бир пайытта халқымыздың неше бир осирлік бай өмирлик тәжірибелеринен дөреген, адамшарды, жасларды жақсы, туғры, сапа-

мат, төртүн-төрбняла, тазалыкты, ауызбирншнннн, сыйласыкты, аспа-
икрамлы болууга, келешекке жаксы нийет пенен карауға, тәбият зан-
дылыкларынан хабарлар етүүге, оннан корганылуды, сакланууды үйр-
түүге, өз динин берик устулуга багдарланган халыктың жасыл мийрас-
ларынын бири — ырымларды жыйнау кешиктирүүге болмайтууна
ахмийетли Ұазыйпа болып есапаланады. Сонмыктан да биз бул ишти
перзентлик Ұазыйпамыз деп билеп мойнымызға алып, жыйнауға 1989-
жылдан киришип, соннан 1995-жылға дейин үлксиз жумыс алып бар-
дык. Нәтижеде бул бадалы халыктык мийрасстың бир-бирине укса-
майтуғын, өзгеше, ҳәр бири өз алдына максетти гезлеген (бир ырым-
ның бир неше вариантлары да болады) 700 ден асламын жыйнауға
миясар болдык. (Тийкарғы информаторлар: Бийбикатпа Акылбекова,
Зульфия Абдикадирова, Аятберген Сапаров х.б.).

Жыйналгандарынан бир дүркини «Арал» журналының 1992-жылғы
2-санында жәрияланды.

(Усы жерде бир шетинис етип, жүретимди сызлапты жүрген баспасөзди
айтылмай, лексин айтылмаса болмайтуғын, бүгін катты рети келип тур-
ган бир ҳақыйкаттыкты айтып жәрия етежақпан: жыйналган ырым-
лардан тәуипшиликке байланысларын «Каракалпак халқының тәуип-
шиликке байланысты ырымшары» деген атамалда кирип сөзи менен «Арал»
журналы редакциясына тапсырдым. Ол 1992-жылғы 2-санынан 86-
90-беттеринде «жыйналган: А.Әбдиев» деп жәрияланды. Кызыгы, жур-
налдың 90-91-беттеринде мен тапсырган ырымлардың бир бөлети «Ту-
ыскан халықлар ырымшары» деген атамалда «русшалан аударған: Ө.Нур-
сейсов» деп берилген. Онда 38 ырым берилген болса бәри де меники,
сөзбе-сөз, мәниге-мәни. Хайран катарлык жағдай. Күлө-күндиз урлық.
Урлық дейин десем журналист Өтебай Нурпейсов «Алла-жадла мен
ырымларды аударып берген жоқпан. Улығуа бул материалдан түк хаба-
рым жоқ» дейди. Материал жәрияланды, автор (аудармашы) билмей-
ди?! Ол қалай деп оннан бетер хайранлар катып жүрсем, 1993-жылы
«Каракалпакстан» баспасынан «Халык ырымшары» деген атамалда «жый-
налган хам баспаға таярлаған Танатар Жумамуратов» деп китал шығып
турыпты. Ол кири китапшасында мениң жыйнап «Арал» редакциясы-
на тапсырган ырымларымның басылғандарын да, басылмағандарын да
(басылган, басылмағанды да редакциядағы өзине тәбия хызметкерлен
алған. Сөйтип қалем ҳақыман болсын, мөпленген) өзине ийемленип,
«ортақ ырымлар» деген бөлимге киргизип жиберипти. Әне, хайраннан
үкенне! Мен бул урлықты, қызғаныштан туғылган көз көреки баспа-
ныушылықты дейин бе, Ұақымда билдим. Лексин өзим аспирантуралы

оқым, кандидаттық диссертация жумысынан мурып сүштирүүге Ұақым
жоқ пайыт болғанлықтан дәуласып, ҳақыйкаттыкты орнына қоя алма-
н едим... — А.Ә.)

Ал, барлығы жыйналып болығаннан соң мазмун, багдарына, неге
байланысты пайда болғанына қарап өзимизше түрлерге ажыратып,
азина болса да системаға түсирип болып, 2006-жылдың 2-сентябринен
(№38(217)) баслап, тап 2007-жылдың 7-апрелдети (№14(245)) саңла-
рында көптедик газета — «Мәдениет хам спорт»-та бастырып шығар-
дык. Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе (бул газетаның бас редакто-
ры сыпатында мен бул ырымлар газетамыздың максет-Ұазыйпасына
кәретуғын болғанлықтан жәриялауды баслағанбыз), ырымлар газета-
ның 26 санында жарық көрди. Оқышпалар менгерип, үйренип алсын
хам газетаның келеси саңтарының да қызылғы болуғын, оқышпалары-
на газетаға ынтықстыруғын аз-аздан (10-30 дан) берип бардык.
Ұақыйкатында да оқышпалардан ырымларды басқанмызды қоллап-
қуғатпаған көптеп хитлар алдык. Халықтың миллий мийрасқа қызы-
нушылығыналы күшли екенлигин Ұлында сездик. Сомай етип биз жый-
нағыз 704 ырымның дослетки 521 и халыққа жетип барды. Ал қалған
183 ырым бир себеплер менен басылмай тоқтатылды.

Халык тәуипшилигине болған талап, зәрурлик тек бүгін ғана емес,
ал сол кенес ҳүкметиниң дослетки — қалаған етилген күнтеринен
баслап-ақ туғылған. Бирақ талап қанаатландырылмай, қайта оның ра-
қожануына тосқаулық жасалды: тәуипшр, порканлар, палкерлер, «өза-
нықтар» катты қуғдалашты. Соның нәтижесинде олардың саңы
азийип, бай емлеу тәжирийбелери атадан-балалда өтпей, умғытылып бар-
мақта. Усындай себептерге байланысты биз, биротала умғытылып кетпес
уғын халык тәуипшилигине байланысмы хам басқа да адамлардың
түрмеи тиричилигине пайдалы халықтық ырымларды жыйнап, басты-
рып, кен жәмийетшиликке жеткеруғи мақул көрдик.

Ырымларды баспасөзде жәриялау тәуипшр уғын ғана пайдалы қол-
анба болып қалмастан, медиклер уғын да, улығуа халқымыз уғын да
үкен ахмийетке ийе. Себеби, оларды билүү арқалы биз ҳәр қыйлы
көселликлерге ушыраудан саклансақ, екиншиден, ҳәр түрли ауырыулар
менен науқаспаған жағдайда тез жазылып кетуғимиз итимал. Өйтке-
ни, бул ырымлардың көпшилигиниң исдеу қалеген адамның да қолынан
келеди. Бирақ адамларла ырымға, халык тәуипшилигине болған көзқа-
рас түрлнше. Айырымлар елге дейин оған диний қалдық ретинде қат-
нас жасайды. Лексин, биз айтар едик, тәуипшиликке байланысты халык
ырымшары динге байланысты пайда болған емес, ал медичананан емлеу

усылдары сыякты тажирыйбеден дөреген өзгөшө эмлеу түри. Соңлуктан да буларды тек динге байланыссы (албетте, динге байланыссы шыгарылгандары да жок эмес) пайда болган ырымдар деп эсеплеу түйткыринан көтө, ал буны халкымыздын арасында шыпакерлер болмаган уақытта адамлардагы хәр кыйлы кеселдиктердин алдын алуу (усуян итибар берип, тек эмлеу эмес, алдын алуу) хәм эмлеу хызметин аткарып келген халык табиблеринин эмлеу усулдары деп кароотийис хәм солай да.

Теренирек үңилип карасак, бул ырымдардын кай-кайсысында да илимий тийкар жок эмеслигин көриүтө болады. Мысалы: «Жийдене астында уйуклауға болмайды, жин уруп кетеди» деген ырым бар. Бул хазир илимий жактан да дәлиленди: жийденин гүл өзинен адамнын басын айналдыратуун (нервине тасир ететуун) зыянлы тап бөтпш шыгаралы екен; «Жерик хайлардын, хөтте, онын күйеуинин да түйенн гөшин жөүпө болмайды» деген халык ырымы да шыпакерлер бийкарлай алмайды. Енди мына төмөндөгү ырымга нәзер салайык: «Өүлийеге карап колыңды шошайтсан, котың сынады», ямаса «Өүлийеге карап кол шошайтууға болмайды. Егер билмей калып шошайтса койсан, үш рет абырғанша тислеу, яки бармакты аякка басуу лазым» деген ырым бар. Буны көпшиллик адамлар наыз диний ырым деп эсеплеуу тәжжип эмес. Бирак биз буны да илимий тийкары бар екенлигин, бүгүнкү күни дәлиленгенлигин Рустам Обитин 1992-жылы Ташкенттеги «Фан» баспасынан шыккан «Дуонинг кучи» деп аталган китабынан үзинди келтириу аркалы көрсөтпөкшिमиз; «Жазуушы Евгений Березиков «Звезда Востока» журналының 1990-жылы 8-9-сандарында жариялаган «Полтергейстке кириу» атлы илимий көркөм шыгармасында көплеген өүлийе-анбиялардын, соңын ишинде Имам ал-Бухарийдын, Бахадурдин Накибандийдин көбирлеринен күшли биоэнергияны сезгенин айтады. Рууун күшли адамлардын биоэнергиясы да күшли болып, өсирлер өтөс де жоюлып кетпейди. Березиков Сарандиб (Цейлон) атауындагы өүлийе Будда ибадатханасында болып, алтын калпакша астында сакланып атырган Будданың тиси тәртөпке колын созганда оннан келген күшли кууат (энергия), хөтте, колын күйбирин жибериүтө сол калпактан жакыда. Ал каран, Будданың өмир сүрип өткөнине 2,5 мың жылдан да асып кетти!» Және бир адамдар онша исенбейтуун ырым («Егер бала абыра берсе, атын өзгөртип шақырсан тәүир болып кетиу мүмкүн») тууралы: «Исминин (аттын) өзгериу адамнын минез-кулкына хәм төгдирине катты тасир етеди, деп үйрөтөди, нумерология илими» («Фан ва турмуш» журналы, 1992-жыл, №1).

«Илим этнографиясы» макаласы, авторы Махмуд Назаров. Келеси пикирлер де усы макаладан келтириледи). «Хәр кандай исм хәрип-сеслерен куралады, оны айтканда хәр бир хәрип-сес өзине тән вибрация (төрөлис) пайда етеди. Нумерологизинин айтыуынша, исм өзгөртилгенде онын вибрациясы—жаңа сеслердин баскыша төрөлиси (айтылууы, жаңгырыгы) минез-кулкыты өстө-акырын өзгөртө басалайды».

Минекей, көрип отырмаз, ырымларга исенбөүге хенг жол жок екен. Лекин, халкымызда «Каракалпак ырым етеди, ырымы кырын кетеди» деген гөп бар. Бунда да жин жок дөсөк алжасамыз. Бирак, бул гөптүн халык ырымын бийкарламайтуугылыгын, тек абырым тажирыйбесиз табишымактардын дурыс эмлей алмаганымынан шыксылыктан биамыз.

Солай да биз ырымларга исениу, исенбөдү хәр кимнин тәңгә өзине каладырмаз. Лекин, оларга «ескиликтин калдыгы» деп колды бир силтен караушылык бизин сауатсызлыгымыздан, дунятанымымыздын, ойериксимиздин тарлыгынан дөрек беретугыналыган, керисинше ата-бабалардын өсирлик тажирыйбелеринен дөреген эмлеу усулдарына, халыкка менсинбөушлик болатуушылыгын ескертсими.

Және бир айта кететугүн нәрсе, биз жыйнап, нәзеринизге усынып отырган ырымдар, халкымыздын өсирлер лауымында бай тажирыйбелеринен дөреген хасыл табишесинин «камыр ушынан пөтири». Сонын ушын да биз, сиз—адиуи окушушпаз өзлериңиз биелетуган ырымдары жыйнап, гәзетә-журналыларга тилесирип, оларны елө де көплет жыйналуына, улуумахалыктык мүлікке айналуына өзлериңиздин калыс көрдөмонгозди аямаушылыгы өтинип етип каламыз.

Сизин саламат, хәр төрөплөме сак, зийрек жасауыңызга азгана болса на көрдөмонгозди тийтисе алсак, өзизмиңиз бахтияр деп есептаймыз.

2009-жыл

РОМАНШЫЛЫК ТУУРАЛЫ ТОҚТАЛСАҚ...

Атақлы орыс критиги В.Г.Белинский роман ҳаққында «роман бул халықтың жоқаргы рауажлангандыгынын белгиси» деп тәрип береди. Роман — жамийетлик турмыс ҳақыйяларын эпикалык масштабта кең ашып сүрөтлейтугын прозаның ири жанрлык түри.

Дәстепки романдар: Апулей «Алтын ешек», кейин Сервантес «Дон Кихот», Ф.Раблениң «Гаргантюра хәм Пантагрюэль» т.б. Каракалпак әбиятында А.Бегимовтың «Балыкшынын қысы», Ж.Аймурзаевтың «Әмударья бойында», О.Айжановтың «Арал қушарында», К.Султановның «Ақдарыя» романдары пайда болды.

Өткен ғасырдың 50-жылдары ортасында романлар дәрежесі бойынша 1959-жылғы Ташкентте өткізілетұғын әдебиет күндері алдынан тандау жарияланып, соның тәсірі үлкен болған.

60-70-жж. романдар көп дөреді. Мысалға, Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» дилогиясы, «Қарақалпақ дастаны» трилогиясы, «Қарақалпақнама», «Түркиянама», «О дүниелігі атыма хатлар» роман, эсселері, Ш.Сейтовтың «Халқабад», К.Мамбетовтың «Посқан ел» эпопееарын көрсетсек болады.

Соңғы дәуірде Хикметұлла Айымбетов «Қарабура», «Тахтакорип ұллы дәрбент үстінде», «Урыс ғайы», (тамамланбаған «Қарақалпақ әлемі» газ.), Муратбай Нызанов «Душпан», Ә.Пахратдинов та прозасы белсенді көрініпбекте. Оның «Қырағы көзлер», «Өмір соқпақтары», «Сойленбеген тарих», «Менің өмір мектептерім», «Айдоос бий хакында повесть» роман, повестелері дөреді.

Роман кең масштабта, пүткіл бір жәмийеттің уңқыл-шұңқылын, бағыт-бағдарын сәулендіретұғын көлемлі шығарма болғандықтан оны жазатұғын жазыушы да ойылып таярланыуы, жазыуы ұшпай, қалайық-қаламейік, уақыт керек болады.

Роман жазыушының бай өмірлік тәжірибеге иіе болып толмаған, көз-қараслары қалыпкескен, ысылған уақытнда жазылады.

2011-жыл, 16-ноябрь

БҮГІНГІ ЖАЗЫУШЫЛАР АЛДЫНДАҒЫ АЙЫРЫМ УАЗЫПАЛАР

Гөресіздік дәуірі адамдарының гөресіздікті бекемдеуге қосып атырған пидәкерлік мийнеттерін кеңнен сәулендіріу, бүгінгі Қоңырат сода заводы, еліміздегі жаслар турмысы, олардың бүгінгі хәрәкәті, ойлаулары, көз-қараслары бойынша жазыуымыз керек.

Өткен турмыстан, жәмийеттен бүгінгі турмыс, жәмийеттің өзгешелігі үлкен, әне сол парықты, бүгінгі турмысты сәулендіріуіміз ләзім. Соның менен бірге өтмішке де мұражаат етіуіміз зәрур. Жасларды өз халқын, милдетін сүйіуге тарихын билдіріу, тарихына сүйіспеншілік оятуы арқалы ерисиу мүмкін.

Тумарис образы Ғ.Өтемуратова, С.Бахадырова («Тумарис хәм Кир» повесть) тәрепинен жасалған, оннан басқа да қанша батырларымыз, тулаларымыз образдары өз сәулендіріуін күтпекте.

Бір Бердақтың «Шежіресінде қанша тарихый тулалар өз көркем образын сәулендіріуді күтіп жатыр. Мәселен, Майкыбий, Жайыған бий, Нағадат бий, Едіге батыр, буннан басқа да көп. «Қостампалы

Нұртай батырдың әулашымыз» деп Қазақстаннан әуладдары ізлеп келіп, кеше жақында, ұсылар туғралы үлкен полотнолық көркем шығарма дөретілсе, жаслар соларға қарап аяқ басар еді.

Дәстәнарда қанша қаһармандар бар. Солардың хәр бири халқымыз тарихында өшпес із қалдырған тулалар. Солар бойынша да жазыуы ойлап көреск шеп болмайды. Мәселен, Құрбанбек, Мәспәтша, Әуезхан, Қырық қыз (лестан), Мәспәтша, Қаншайым, т.б.

2011-жыл

КИШИ ЖАНРҒА ҮЛКЕН ДЫҚҚАТ КЕРЕК

Гүррің — прозаның киши көлемлі жанрларынан есапланса да оған қойылатұғын көркемдік, мазмундық талап, әлбетте киширеймейді, алай көркем әдебиеттің басқа жанрларындай гүрріңдердің де көркем, асылық мазмуны кушлі, ядта қаларлық кемінде бір образы сомданып, тарбиялық хәрәктерге иіе, қушасы, хәр тәреплеме сапалы болыуы талап етіледі.

Өткен 2011-жылғы гүрріңдер бойынша таллау жасау мақсетінде биз Қарақалпақстанның көркем әдебиет шығармаларды көп жариялап киятырған жетекші газеталарының жыйнақтарын және бір мәртебе көріп шықтық хәм гүррің деген ат пенен басылғандарын қайталап оқыдық. Редакциялардың «гүррің» дегеніне исенер болсақ, қырықтан асламы жарияланған екен. Яр дегеннен айтып қоямыз, бірақ булардың бір қаншасын гүррің дегеннен гөре турмыслық бір ақыл, мораль темасы дәрежесіндегі публицистикалық шығарма деген абзал.

Бүгінгі жетекші прозактеримізден саналатұғын, ақсақал жазыушымыз Әбдімурат Атажанов соңғы жыллары дәрежесінде жемісін мийнет етпекте. Өткен жылдың өзінде оның «Қушын» атлы 8 гүрріңнен ибарат топламы «Билім» баспасында басылған. «Жетпінішек», «Устаз жолы» газеталарында «Тәртіпке бағындырған тапсырма», «Қол жуушыты ылақтыраман», «Торақсы қосып желіңнен нан» сыяқлы гүрріңдері оқылушыларға ұсынылған.

«Қол жуушыты ылақтыраман» («Устаз жолы», 2011-ж. 22-октябрь) да көтерілген машқала, айтылажәк идея негізінде турмыслық проблем. Мақала формасында бергенде де болар еді. Лекин жазыушы оқылушыларға айтпақшы идеясының тәсірлілігін күшейтіу мақсетінде көркем гүррің формасында жазған. Бұнда автор халқымыздың жәстерін миллий әдет-үрпідерінен есапланған қоңақтың қолына суу аныуды кейінгі балалардың билмей баратырғанына, ұсы арқалы басқа

да дәстүрлердин умыттылып атырганына ашынады. Буган балалардын гана айыпшамай, үйрөтпеген жасасуудендердин де айылып екенлигин көрсетеди.

«Тораққа қосып желинген нан» («Устас жолы» газ. 18-июнь, 25-июнь сандары) гүррини де жуда тәсірлі; сүзүрленіп атырган Ұақы, көріністерді, қахарманын қалатын көз алдына дәл келтіріп көркем сәулелендіре алғаны шыққатты тартады. Мәселен, бул сөзімізге мына үзінді дәлел бола алады деп ойлаймыз: «нан толған, шайналған периште ауыздан силекей ийрелгеніп шұбардаы, силекей булагынын көзі ашылады. Ауызда шайналған нанды күткен асқан да құмарлығы басым жанлы дәрекетке кіріседі, көптеп курғал қалған ишектер де — жұмсарыу мақалин сағынып күтеді». Бул — торақ тығылған тулысты ашқанда пәнді тораққа қосып жегенді айтқан жері. Сол шарағатты дәл, көркем баянлай алған. Оқыған бизің де, сизің де аузыңнан силекей шұбардады. Автор «Тарихи кітабымын сүзүр салыптан бетлерін пыр-пыр ашаман. Көз өзім оларға қаратылған менен мойы жалғыз нәрсе: маған есал та — торақ, мысалдағы гап ағасын дұрыс тауып белгілеп астың сызыу да — торақ; басқа пәннен таярлану да — торақ». «Балалар қалтасын нанға толтырап жүрсе, бизлерің қасын қаратпымыз усы» дейлі бала. Ашлық себепті балалық етіп нан менен торақ ұрлан жеген баланың ишкі гүйзелістерін шебер сүзүрлеген. Ашлық заманның бір күнін, бір кешін сәулелендірген бул гүрринде оқыған ҳәр бир адам нанның қаншелең бийбақа, ұллы, қараматлы екенлігіне және бір мәртебе өмің болады: оның қадирине жетіңіз жазыуы Һәммебизің ийтермелейді.

«Қуяын» гүрринде жазыуы Айман деген келиншектің тәдирінің қатыптығына, пенгеллі соқпаққа тап болған онан ишкі дәрі, арпалыс, гүйзеліс, толғаныстарын кең полотнода көркем тіл менен, қызықты Һәм тәсірлі, мадмұны сәулелендіріп бере алған. Жоқары жақта орыс тілі Һәм адебияты пәні мұғалیمی қанйегілігін шіткерген Айман жоқары оқу орнында мұғалім болып орналасады. Барлығы жақсы басланған еді... Лекин бир ойсыздың себебинен гүлдей өмірі содады, қуры гөзде қалады. Айманның биринши бахты келіспетеннен кейін бурынғы күшлі рух, жигерінің қайтып, пысысый қалған балодай болғанын, «өзінің үйірін иннен тарлығын» айтады. Жоқары оқу орнында ислегенде қандай еді?! Зорлап алып қашып, бахтына кес болды, тәдирін гүл-опат етті. Иниси менен сөз атысып, анасы екі ортада қуяын жағдайда қалады. Айман ауырады, анасы погналон адамдардың пенсия пулын қызын қараттыруға тауып, шыла-

нәрте жұмсап жібереді. Иниси бир себептер менен сотланады. Оған да қанырылысады, қабырғасы қайысады. Қырсық изинен қырсыққа тап бола береді. Мектеп директоры қайтта Айманды май шайған инисине алып береді. Тракторшы күйеуі де ишип алса бизін тығалы: дипломын бар, сағатласан, мені менсінбейсең, деп. Мине гүрринде ұсындай өмір қуыпалына тап болып, бирсе қуяын арасында түсіп аспанға пәтпелек болып ұшып, бирле түсіп, сонша да тууры адамгершілік жолдан таймаған келиншек тәдирі қызықым, кең сүзүрленген.

«Тәртіпке бағындырған тапсырма» («Жетоншек» газ. 21-апрель—20-маңыр) көлемлі гүрринде қатып, «өсиенті делонд беретуын мұғалімнің жасларға, жүрис-турысы, иппез-қулық, ис-дәрекеті менен үлгі, өрнек болып, тәртіпке бағындырып, тәрбиялағаны сөз етіледі.

Әлбетте, биз бул бир мақалада барлық гүрриндеріне кең тоқтау мүмкіншілігіне ийе емеспіз. Сонлықтан жуумақта Ә.Алжанов деренушілігі туғалы және бир пікір айтпақшымыз: жазыуы шығармаларының тиілі, образлы айтсақ, шийірін, пал; қарақалпақтың тиілі байлығындағы мағызды, дәлелісін; шпайрайлы, сол жерге маслығын сайлап пайдалана алаты: «... қызына еркинлік беріп, арқайындықта қысатып қояма, жоқ па, қуласы бул жағы да қарабатпақ суулың терең киби тастүнек», (13-бет). «Табадай қуштың қызыл шапағы айна киіні қызғыпқа бопп, кешки гүңгіртлік жайлап баратырған жайдың мушына исейін барып жетиптің» (32-бет). Сондай-ақ гаплерді ұзын, озып, мәңгілі етіп қурыуға шебер. Мәселен: «Усының салдарынан өкі жақты бағып отырған отлы-жамл жері — жұмыс орынан айрылып қол жуып қалады, соңынан орайта қайтып келемен деп төме қылығды, жығылып, сүринккен гезде демесі, қадін тисеп жіберетуын жоқарыда, өзі исеңп атырған үлкен оқыу дәргайында бауыры ийер танысы менен әменгері де жоқ, ондайлан қуғатқыр жалаңаш, мыз байғус аузынан сарысы кетпеген палпап киби ондайлардың наркына, пайла-зыянына ой жууыртқы үлгермеген еді» (13-бет).

К.Смамутов «Жасылденнің сыйыры» гүрринде (Чехов жолпына) («Устас жолы», 2-июль) Әбиқайыз Әбдірахманов деген райоқлық ИИБ (район милициясының баслығы делінген, гүрринде, көте) баслығы, қатп, шап ал десе бас алатуын, бирак сиюжузіме киісіннің образын озып берген. Екі жұмысшының бийдай атызға түскен сыйырларын ойлаып жіберген.

Қудир деген фермер бийдай атызға түскен қызыл сыйырды ұсып турады. Адамлар уйлығасқан. Әбиқайыз да соларға барып сыйыр иісін, малдың өіні жапаламақшы болады. «Сойдырған», дейлі. Бирақ сөз жерде биреу «сыйыр Аймураттің, ол жасылденнің қыз апасы-

нын жездесинин аталас итисин», дегенде Абилайфайыз, хамелеондай бирден Кудиярга тийгисе басайды. «Мал дегенде ес болома. Сен билдайыңа карамайсан ба?» деп бақыралды оған. Сол уақта биреу «оның емес шығар. Сыйыр сыйырга ұқсайды ғой», дегенде Абилайфайыз бирден және 180 градусқа өзгеріп, «егіншиді мал ауыл адамдарының соры, саллақханаға жөнелтін» дейди, ниділей айтып. Әйне мақалда Аймурат келе кетеді. «Сизіңкі ме?» десе ол, «яқ» дегеннен соң Әбилайфайыз және жаманлап кетеді. Бағана «сүткі сыйыр» деген Абилайфайыз енді «төр емшек» деп, сыйырын бақахатлейді. Сонда Аймурат бұл сыйырын жасуіскеннің сыйыры екенін айтқанда қайтадан Абилайфайыз сыйыры «саранау» деп мақтай басайды. «Сояман» деп атырған жағымпаз Абилайфайыз енді сыйырды өзін айдасып барады. Сөйтіп келіп Кудиярга бақыралды. Жазыушы жағымпаз адамның келбетін жүде ісеніммен, шебер хам анық ашып бере алған.

Я. Әжімов «Мәкемдес бір адам...» («Устаз жолы» 17-декабрь 2011-ж.) гүрринінде Тайсдамас Таскесеровтың мәкемден пүтевка, сыбықтар алып, сырт елге де бір өзінше барғанын, жалтылдақтар жаматинин бастықты ұсынғанын, басқынты ұсынбағанын, хақықый жәрлемге, емленіуге мұтаж адамға жәрлем берілмегенін сатира тигі менен сүрөтлеген. Баслықтардың мәкемені биротал бийлеп-тослегенін айтты. Бұл арқалы турмыстағы ұсындай бастыларды өткіз әшкаралайды.

Жолшас Қоштеревтың «Айтылмаған сөз» құжжетін гүрринінде («Устаз жолы» газ. 23-июнь—6-август) Избан баспапы, қарашы, деп ат алған оның халық ұрп-әлетірін сақтауға деген ұмтылыс, гүрөстерін, оның елінің ишпен шыққан, өзіншелігін бар, мәрт инсан екендігін ісеніммен, көркем тіл менегі, қызықты ұзақтар, мысалтар менен төртілтейді. Избан көпшілік адамдарды өз арна, құжжылына қарсы шығатуын, жалпылдақ, жылмақай емес. Гүрринде Избаның көркем образын шебер ашыған. Уақыялар ісеніммен, қызықсы.

Гүлайым Тұрсынованың «Адолат тарозисі» («Қарақалпақ әдебиаты», ноябрь-декабрь №11-12-саны, объектенге аударған Райпа Екубов) гүрринінде Оралбай деген абыройлы киісі бір хаялдың жайын дайысына кварталға береді. Ең кейінде сатып жибереді, яғнай күйінісін хаял тәртіпін алғандай болғаны менен, ең кейінде Оралбайдың өзін иймансыз, пұл қурбаны болып, биреуе жалатайлық етіп сатқаны мәлім болады. Органды да сатып алады.

Хаял бунлқ ізінен қалмайман, алапат уақыт өтуі менен тіклене-туттына ісенмен, деген менен гүррин тамандалды. Бүтінгі күнгі турмыслық уақыя дәл сүрөтленген.

«Қарақалпақ әдебиаты» газетасында жарияланған «Бизнес кемесі» (ноябрь-декабрь №11-12) М.Нысановтың қалеміне тийісі. Онда Әжібай бизнесмен деген жигіт жазылуыға пұл табыу жолын айтады. Ресторан ашасан, дейді. Миллий ат кой, дейді. Есаппа қараса айына 10 млн. дай пайда түседі екен. Соннан жазыушы пақырдың кеуліне кулгула түседі. Мусор тасуы ойлайды. Кулдасы, бизнеске уқыбы жоқ жазыушы, идеясы болғаны менен, аңқау мергендей пұлын есаппа, ең кейінде хеш бір истін мойнына жип таға алмайды. Жазыушылығы да қала басайды. Сатирик хәр ким өзі қолынан келетутын іске араласқан, дегенді айтпақшы. Қолынан келмеген іске урынған адам бұл гүрриндегідей кулкілі ахуалда қалады.

Гүнара Сарыбаеваның «Пышак» деген гүррині («Әмірлер» журн. 2011ж. №4. 80-89-66) детектив ұсылда жазылған. Адам өлтірген ким екенігін оқыушы бірден аңдай алмайды. Шынында да детектив сондай болмаса, жынаятты ким іслетені бастан белгілі болып қалса, қызық болмай қалады.

Деген менен гүрринде ісенімсіз уақыялар, жағдайлар да ұтырасады. Мәселен: Жақсыбай, Жумабай арасында адам өлтіретіндей жәкел жоқ. Сөйтенге мойнаына пышак тығып өлтірген. Екеуінің бір-бірін өлтіруге дейін барғаны ісенімсіз. Өмірде айырым ондай ахуал болуы мүмкін, бірақ биірі-ярым. Ал көркем шығармада типтік жағдай болмаса айтылмауы лазым. Азамат деген жигіт Жумабайға адам өлтіргенін милицияға айтты, деп болып оған айтқан бастына итибар берік:

—Қапа бола бермен, Жумабай аға, хәммесе жақсы болып кетеді, — деді Азамат Жумабайдың арқасынан қағып. Қамалайын деп турған адамға сондай басыу айтыла ма?! Әйтеуір нәрсеге қапа болған болса екен? Раяның жылауы да ісенімсіз. Неге жылайты? Жумабай оған хуш қатмас жасап жүрсе екен?! Қайта қорлап жүреді. Оның орнына сотлануына кууанығуы лазым, персонаждық. Бірде Жақсыбай — Рая арасында мухаббат бар етіп сүрөтленген болса екен, сонда Жақсыбай өлгеніне жылаған болар еді. Рая хам Жумабай, Жақсыбай арасындағы адам өлтіруге баруы да ісеніммен болар еді. Яғнай Раяны қызғанған, деп ойлар еді, оқыушы.

Жумабай қаны қарайған түрмешік, бурышнан жынайтшы. Сондай екен, «Жақсыбайдың арғағы уйықлатпай жүр» деуі ісенімсіз. Ондайлардың еті шимиркенбеуі тийіс. Гүррин атамасы да «Пышак» дегене жуап бермейді. Басқа атама қойуы лазым. Себебі уақыя пышакқа байланысмен орбілейді.

Жумабай, Жақсыбай атларының биреуінің ісмин басқа қойуы керек еді, оқыушы алжаспау үшін. Серик, Алия деген атлар бар. Шәрт

емес, қазақ болыуы. Әдебиет миллий, себеби. Сондай-ақ айырым (мәңгі) құрылым стилілік, логикалық қателер тездеседі. Мәселен: «Жас жигиттің өмірі обал кетті» (81-б.). «Зая болды» деу керек, ямаса өлген болса сөйтіп айтса болар еді.

«Минез-құлқын түсінуге қылын болған» («бір-бирінге сай болмағаны үшін» деу керек) ұшын бала-шағасы оны таслап кеткен», «басты травма алған» (85-б.), «бастан соққы алған» деу керек.

«Жумабай жетпіс жасты қарсылап қалған» (85-б.). «Жумабай жетпіс ти алқымалаған» десе де болады. Гәп курчаңда итибарлы болыу тиіс.

Бұл шығарма Гүлнараның дәлелігі көркем гүрриндерінен. Өзінің жаңысы көретугі, талантты сыйдайтуғын шакирттерімен. Сондықтан алдағы уақыттары итибарлы болыуын қалғандықтан де қателестіріпсіздерін баса көрсетіп атырмыз.

Көбейсін Ерназаровтың («Әмірлер» журн. №6) «Хәм палакпын, хәм сақпаң» деген сатирасында Базарбай деген жигит «универсал» шофер болып бір баслық қарауына өтеді. Оның хожеінін үйіне де, дүзге де жұсайды. Әсіресе жетпейді жұмысын атқаралы, қобилесі. Автор ұсындай баслықтарды ошқараламақшы болады.

«Хужжетінді көрсет» («Әмірлер» журн. №6) Әблмәлік қарауыл деген жигит хужжетсіз мәжеле ишіне машын кіргізбейді, алып өткертпейді. Өйткені бұрын Ташкентте Тимур деген достысының үйін қарауылдап қалғанда бйреулен алданды. Соннан баслап «честный» болып қалады. Адамға иесімен сөнген. Автор бір жағынан турмыста адамның адамға иесіменің қатып баратынын да көрсетіп кетіп болады.

Г.Есемурағановтың («Еркін Қарақалпақстан» газ. 2011 ж. 24-ноябрь) «Шүтік шыраның шарапаты» гүррині болған уақыт тийкәрінде жазылған. Онда Дәулетхан кемпір көк көйлегі хакқында айтады, өртенген жайынан, дұпжасынан гөре көйлегінің жаңағына мың есе қыйналады, ол. Оқышыны миллий қазирятларды көз қарашығындай сақлауға үгіттейді.

Шарап Уснатдинов («Еркін Қарақалпақстан» 29-октябрь 2011 ж.) «Шайыра керек адам» гүрринде санаторияда жатқан сырты жылтырақ, ишп қалтырақ, билімі, көргені, турмыстан түйгені жоқ куыгеуле, лекин сонда да өзін аспанда көрсететугін, сырт көзге патшалық кем көрінбейге уста адам келбетін (образын) «сызады». Усы адам образы арқылы турмыстағы айырым өзінің қолынан келмейтуын қосынға, иске араласып, дөлбей, маскарасы шығып, бірақ өзін сезбей жүретуғын кімселер көрсетіледі.

Гүлтариха Қалирмбетованың «Көз жасы менен жазылған қосық» новелласында («Еркін Қарақалпақстан» газ. 22-октябрь) жаслықтары қызық дәуірдегі пәк мұхаббат сөз етіледі. Қажарман қызың мұхаббатының елеге шеккем сонбей, сол мұхаббаты менен өткерген азаматты демлер шоғы, леби менен жасап атырғандығын сезінеміз. Шын сүйген жүректің хеш уақ өшпейтуғынына иесіміз.

«Ең ұзақ мәңгі» («Қарақалпақстан жаслары» газ. 20-октябрь 2011 ж.) Гүлнара Турдшашева қалеміне тиіспелі. Онда Гүлсанем деген келіншек қыз туға береді. Күйеуі дурысы тарбия көрмеген, ерке Сәтбай қим енесі Паршахан «ул керек», деп азап береді. Сәтбай жеңілтекшлік жоқта хәм ишпшплікке беріледі. Кейін бір қызы суға түсіп өледі, Гүлсанем қатты қыйналады. Уллы болады, бірақ тууы уақытында Гүлсанем қайтыс болады. Кейін деген ұзақ мәңгі екен, жетіу қыйын екен, дейді Гүлсанем, яғни сіздердің келінізге жете алмадым, дейді. Өмірден қатты тойып кетеді. Бірақ кейінде халыққа азап берген Сәтбай да, енесі де қатты қыйналады. Жанры бойынша гүррин деген макул, новелла емес. Ұзын-шұбайду болып кеткен.

С.Қазақбаевтың («Әмірлер» журн. 2011, №3) «Гүна»-сында гармың аты Жолман. Мурымбет деген де бар. Бұндай иемлер болмайы. Жолманлы — Жоламан, Мурымбетті — Нурымбет десе болатуғын нәрсе гой.

Сол Жолман бір баланы (5-6 жасар) басып өлтіріп алып, өзі жерлейді, арыулап көмеді. Гүрринде ұсындай иесімсіз уақыялар тездеседі.

«Гүна» деген гүррин атамасы да келіспейді. Себеби гүррин қажарманы адам өлтірген, гүнадан да үлкен — жынаят ислеген. Стилик қателер ұшырасады: «Не қыларымыз билмей албырт дәріу баланы көтеріп, мамыңға салшым да мамыңды хошлап бір шетке шығып мамыңды тоқаттым» (70-бет).

Зубайда Ишманованың («Әмірлер» журн. №2, 2011 ж.) «Бир шарырақта» гүрринде жетім қыз, мехрибан ана, мийримсіз өгей әке арасындағы турмыстық уақыялар шебер сүзретленген. Айырылысулар себебі Комилжан менен Әнар деген жетім бала-қыздың да (өгей әкенің айырылысқан халыңдағы, ол да бйреге тиіген, және бир әкенің қолында қалды) қыйын ахуалы аңдасылады.

«Тапшаму» («Әмірлер» журн. №2-саны 34-36 бб.) шығармасында З.Ишманова опасыздық темасын көтереді. Марат — күйеуі, Нәзір-ранлы, Жамияла — Нәзірранлы достысы, Марат менен «жүріп» кетеді, бада да көтереді. Жаслардың жеңілтекшлігі себебі бір нашардың

жүрегі жаралағанды. Бірақ наһақ жолға кірген Жәмиля балаты бола алмайды. Ана болсау бақтынан да айырылады — бір трубамен алдырыға мәжбүр болады.

Өткен жылы бизін де бір қатар гүрлиндер жариялашы: «Жеткіншек» газетасында «Жууапкерсизлик ақибети ямаса Арыұхан апаның хәзирі» (2011ж. 25-август), «Пышық кентірі» (28-апрель), «Мугалымның «бес» и нешеу» (2011ж. 31-март), «Жаман ат бир ермесін» («Қарлығаш» журн. 2011-ж. №1-саны), сондай-ақ «Қарақалпақ әдебиаты» газетасында (№4) «Жыртық этик» гүрлиним жарияланды. Оны жоқтан бар болған хам барлықтың қадирине жетстутын бүгінгі күн исбилерини образы реалисттик, мифлик усында қарныстырылып жасалған (Таллауы басқарлау қалырамыз — автор).

Сондай-ақ, «Жеткіншек» газетасында Мехрибан Тажмуратов Фариза Аверзова сыяқты күшті аўлақ уәкиллериниң де дәслепки тапшыны гүрлиндери басылған.

Биз бири-ярым дым төмен, сайыз жазылған хам гүрлин деген жанға жууап бермейтуғын шығармаларға тоқталмадық. Көрип шыққан, талдағандарымыздан жуумақ шығарып айтар болсақ, идеялық маңызы күшті, көркемлігі жоқары, ақта қаларлықтай образға ийе гүрлиндер аз. «Эмилдәрия» журналында гүрлиндер аз басылмақта. Көптеген гүрлин деп басылған шығармалар болған уақыт, натуралисттик сүйрегеннен турмыс ғалма-ғалы дәрежесинде қалып кеткен. Көркемлігі төмен. Публицистикалық стилде жазылған турмыстық уақытларын да гүрлин деген атамда жариялау үрликке айналмақта.

Гүрлин — әдебияттың оператив жанрларынан бири. Оны рауақландыру үшін, бизишсе, ең жақсы гүрлиндер үшін таңлау жарияланса, сондай-ақ, соңғы дәуирде басылған жақсы гүрлиндер жыйналып, тоқтам етип шығарылып, халыққа усынылса ийгиликті не болар еді, деген пикирлемиз.

«Қарақалпақ әдебиаты» 2012-жыл, март

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ІЛХӘМЛАРЫ

(Белгели журналист Шарап Уснатдиновтың «Полат Мадреймов — биринши қарақалпақ балетмейстери» (Нокис, «Қарақалпақстан» баспасы, 2011-жыл) кітабына пикир).

Қалаты болып, барып-барып, қудай жарылқап, балалығы ауылдан өткен, сол себеп халқымыздың қанатлы сөзлери, миллий дәстүрлери, миллет сыпатындғы пайалыетлери ишкен шпайы, жеген ауқаты менен қосыла қанына қарысып кеткен Полат Мадреймов — көркем өнери-

ни, сәниетимиздың мийфаты дарақларының бири. Ауылда өскен адам шабындоз жылуды, қамшыны қалай ұстайды, қығаны қалай басалды, ұста ылақинды жақтауға қалай қатыралды, зергер тиряны қайкел, өнер моншаққа қалай ислетеди, қойуаны, қыз-жауанлар өрмекти, қозакты, зер нағыс кестелерди, гул-гул жапыл туратуғын курастырды қалай тизайды, қурайды, барин-барин қозы менен керип өседи. Жасы үлкен, жаңы кишклердің бир-бирине хурмет-иззети, дайы-жойнет, қайы-жөңкерин дестикшелериниң гуыасы болады. Соңлылығында салт-дәстүрге қанық азамат болып жетилеседи. Усынай қарақеннің миллий актүрлерине қанық, соңлылықта ажайып дәстүр үлгілерин өз сакнастырған ойындарға сипейрип, халқымыздың атақ-абыройынан тағы да арта тусиғине үлес қосқан өнер иyesi Полат Мадреймов халқында журналист Шарап Уснатдинов көлемди (хужетли) повесть-эссе жазып, оны арнаулы кітап етип баспадан шығарды.

Биринши тезекте қатал көркем өнердің ойын өнериниң ахмийени, озине тон назик төретлери, сырларын терең ашып беруи менен бақты. Шығында да басқа салт-дәстүр хам жыраушылық-бақсышылық өнериық сызқы ойын өнериың де жүзді ертеде қалпылескен. Баспадан шыққан «Қарақалпақ фольклоры» кітабында мына қатарлар бир:

«Шырағым менің жасында,
Жасы қалап басымда,
Қыз-жауанлар жыйылып,
Бийлеу ойнар қасында».

Балалар ойындарының, жигит-қыздар отырыспасы «Мейлис», «Гештек»лерин өткізінде толығы менен бийлудің, яғни аяқ ойынның элементлери бар. Минің усындай халық тәзийелерин сахналастырған ойындарына синдире бишин балетмейстер Полат аға халқында кітаптың жазылуы көркем өнер икласбетлери үшін үлкен сауға болды.

Кітаптың дәслепки бетимлеринде автор былай дейди: «Полат жүзді жас ғақтынан ауылдағы ересек балалардың гештеклерине қатысып от жатып, шай демлеу усаған хызметтерге араласты. Бир-еки жылдан кейин ози де шығарыстаққа қосылып, гештектің агзасы болды».

«Бези белгели «Елсинбай» менен «Аманбайдың аяатыл» ойып өскен Полат халық қосықтары менен ойындарынан ашеур лабары ели. Учиндеде хореографияның алибесинен баслап отилип атырған сабақлар, басқа республикаларын келип оқып атырған жаслардан көргендерин оның ой-орисин кенейтүү менен бирге, өз халқының миллий ойындарын дәретүү хам оны байытуға болған икласын арттырды».

Китап он алты бөлімнен ибарат болып, Ұақыялардың, қақармандың кейін кешірімесері шеберлікпен басылған. Полат Мадреймонның мәмлекеттік филармонияға — «Айқулаш» ансамблине барлық талантты, интасын, жаслық күш-жигерін бағытлап, желін-жуырған мийнеттерін, қарақалпақ миллий ойындарының дәстүр театр сахнасына қойылған Ұақыттағы халқымыздың, хукиметиміз баспыларының шекеіз қуанышқа, керек болса, бахытқа бөленген қалатлары журналист көркем тил менен оғадай тәсірлер етіп баяндай біткен.

Бұл өмір тек ғана табыслардан хам қуанышлардан ибарат емес, адамның басынан түрлі халат, түрті жағдайлар кешеді. Турмыс саамағы ауыр, қысқа жип түрмеуіе келмей адамның гүйзетиске түсетуғын Ұақытлары да болады.

Қақарманның Ташкент хореография училищесинде оқып атырған дәуиринде жорасынан келген хатты оқып, қыста оғыны тейсіндей қалып қыйлапты атырған екі анасын қайғырыуы, орыс хласта оқығанша, тан адамларға онша еннсе бермейтуғын, тоғайға барса да ешекке отып артыауды келестире алмайтуғын ажағасы ушын күйиниңи көркем тил менен шебер баянланады. «Өмірде не болмайды дейсен, дегендей, жұмыс бабышпағы тартысулар айырым Ұақытлары кермидеспек, телмек дириждеспеклерге уласып кетип, жұмысқа кесирин тийгизеді. Сондай-ақ арашаға түсип, соластырмай-отастырмай, мәселескенлер жарастыруғын қарексіншлжкитиң садағасы кетсип.

Ол үйине келип усыларды ойластырып жаңа диванға қыйсайған Ұақытта есиқтиң аудына келип тоқтаған машинаның гүридиси еси тлади. Бұл Мадений министриниң қызмет машинасы ети. Ол халымытта Податты министрликке жеткерди. Ол жерде Атагулла аға да машинаға отырып, булар филармонияға кедди. Бундай талай дау-жанжалдерди шешип жүрген елдің үлкен қатқушдарының бири болған аққалдымыз «еки тентектиң басын бир қанша сыйғызғы» қосыл жиберди. Қушакластырып қол алыстырды. Сонда ғана барып екеуи есешейин нөрсеге аразласып қалағанын сезинди. «Атагулла ағаның адында қушакласың көрсекенимиз бенен ол жиси кеткенней кейин жууыспақ басланды, сондында жыласып тарқастық» (203-бет).

Биографиялық повесть-эсседі көркем өнерге, саяиятка, ұлыўма инсаныйлық пазыйлетлерге байланысы бири қанша диньшпан хам аламдарын хикметли сөзлеринен көп ғана мысалар келтирилген, оларын эпиграф сыпатында пайдаланылған. Бұл жағдай китаптың көркин көрк қосып, көркемтих қуның еле де аспанлатқан.

«Китап ишиндеги китап» деген бөлімде қақарман Полат Мадреймон тәрәпинен жазылған либреттолар, ойын харекетлері, ойын сур-

маларының жазылуларынан қысқаша үлгилер «Хрестоматия» деген атпен автордың өзі тәрәпинен редакторланып, ықшам тақрланып киргизилген. Бунда ойын қойылуың үлги-әислері көрсетілуи менен бир қатарда қарақалпақ халық наамаларына, туўмсаң халықлар наамаларына, соның менен бирге Ә.Султанов, Х.Туралықулов, композитор Н.Мухаммедшинов, З.Халмуратов, Қ.Хидаев, О.Мамешовлардың жазған наамаларына қойылған ойындардың, жәмә алпыс ексиниң хронологиялық дизими көрсетилген.

Биз бир макалада бұл шығарманы толық таллап шыға алмаймыз. Сондықтан жуумақта айтарымыз, китаптың көркемлик қунының жоқарылатын, соның менен бирге болажақ хореографлар ушын қосымша қолланба қурал хызметин атқара алатуғынын атап өтпекшимиз. 15,5 баспа табақ көлеминде 1000 дана нускада басылған бұл китап көркем өнеримизге арналған бириши повесть-эссе екенлиги менен де бахасы жоқарылайды.

Өзбекстан жазыушылар хам журналистлер аўқамларының ағзасы, Қарақалпақстанға мойнети сінген журналист Шарап Уснпдинов тәрәпинен жазылған бұл доретпени көркем өнеримиз, саяиятымыз тариында жүз берген үлкен жаналық сыпатында қабыл етсек арзыйды.

«Мадений хам спорт» газ., 2012-жыл 21-апрель.
(Мақала А.Реймов менен соавторлықта жазылған)

АҒЫНДӨРҒЯ, КОНВЕЙЕР ШАЙЫР

Қарақалпақлар тууры сөзлі халық ғой. Жақсыны жақсы, жаманды жаман, таланттыны талантты жмаса оны да жақсы деп айырып таспайтуғын, сылап-сыйпап, екиленіп отырмайтуғын өрминез, қайсар, бир сөзлі, соның менен бирге кишипейлді хам сада. Сондай, қарақалпақшалай айтсақ, Толыбай аға Қабулов жақсы шайыр еді.

Ол доретпушникти өнимли, жемисли хам табыссы ислеген шайырлардан есапланады. Өзиниң тири Ұақтында баршық республикалық, қште район, қалалық журнал, газеталар редакцияларына топ-топ, буыз-буыз етип қосықларын апарып берер, поchtдан еки перзентлеринен берип жибереді. Әлбетте, тәбийий нәрсе, «конвейер» шайырдың бирлық қосыққларын редакциялар толық жариялап үлгере алмады. Қалды. Папкитлер ақтарып-тінтилип қаралса, ол анық, Толыбай Қабуловты өлмес қосыққлары хамме редакциядан да табылады.

Ол кisininң бир адети, қосыққларын көплеу жмаса жийи берип жибере редакция хызметкерине хашамет сыпатында бир-еки-үш күнлелт қосық арнап, жазып жиберетуғын еді. Толыбай ағаның бундай мара-

патынан «Әмилулары» журналында ислегенімде де, усы «Мәдениет хәм спорт» газетасында ислегенімде де бийнесип калмадым. Соның бир белсигин келтирип отейин:

*Мақым дегендин пайдаланарсан,
Басқаларың «сейфирге» саларсан,
Өйткени сен, исекимиз, туракпы,
Тастақонирдеги Аллаларымысан!
Қалға ишини турған қатар нарымысан.*

2-окт. 2005-жыл. Қумауыл, Нөкис.

Т.Қабулов әзі ушын емес, халық ушын жазын дореткүшди. Сон-лақтан биз екинши омирин бастаған ағандары, талантлы ағамыз То-лыбай шайырдың руўларына және бир мәртебе тийе берсин айтп, көзи тирисинде өз қолы менеп берип «сейфире салынған» қосықлары-нан бир дүркинин оқыўшылар назарине усынабақтамыз.

«Мәдениет хәм спорт» газ., 2013-жыл, 9-феврал

«ХӘР БИР ЖАЗҒАН СӨЗИНДИ ХАЛЫҚ ОҚЫЙДЫ»

Өмир шайыр тулар атқа мезейди. Себеби ол бир тоқтамай алға шабады. Тулардың жедилеринде күнер, күнер изинен айлар, оның изи-нен жылжарал жылдар өтпекте.

Адамның өмири оның жасаған жыллары менен емес, ал ели, халқы ушын ислеген мийнети менен өшпекте.

Биз бүгін қарақалзақ прозасының раўажланыўына өзиниң саамақам уласын қосып қыштырған белгилі жазыўшы, илашпаз, филология ышмлериниң кандидаты, «Мәдениет хәм спорт» газетасының бас редакторы Әбдиев Аллалар Идрейс улын сөзбетлесип отырмыз.

— Сизди халқымыз журналист, әдебиятшы, жазыўшы сыпатында жақсы таныйды. Бул тараўлардың өз-ара байланысы хәм қандай айыр-машылығы бар деп ойлайсыз?

— Булар бир-бирин толықтыратуғын жақын тараўлар. Деген менен ҳәр қайсысының өзиншети, өзине тән машақаты бар. Илим менен шұғылланыў — ийне менен қулық қазығандай машақатлы, қыйын соқпақ екенлиги ҳәммеге аян. Себеби ийнеде бир жаңа тап-пикир айтпў ушын қанда қитал-қағазларды тинткисеп шығарыў керек дейсиз? Мәсе-лен, өзим тарийх бойынша ишмий мақала жазыў ойында жүрмен. Сол ушын ҳазирдиң өзінде онлаған қиталды бастан-ақырына оқып шық-тым. Сондағы алаптуғым ҳәр қайсысының ишинен бир-еки түйир-пикир-тап. Жазыўшылық — Алла тәрәпинен берилген инәм. Хақық-ый таланты адам жазбай тура алмайды, жазыўды қойып та кете ал-майды.

Ал, журналистикада бүтінти дем, нәпес пенен жасап билиўин, өзиниң керек болады. Халықтың кеўлиндигисин сәўлендириўин, ақмийетли мәселени көтериўин лазым. Басқа қасип ийелери күнште сегиз саат жұмыс ислеп келип, үйинде рахатленип дем алса, қырдырса, бул қасиптиң басын услағанларла ол жоқ; кеште барып доретиўишлик жұмысыды даўам еттириўге туўра келеди. Тей уақытлары түни бойы, таң сәхәрге дейин де оқып, қайта-қайта жазып отырасан. Себеби ҳәр бир жазған сөзинди халық оқыды, баҳа береди. Хәр бир сөзине, айт-қан ҳәр бир гәлине жуап бересен. Жуапкерли екенлигин усынан-ақ билиўге болады.

— Сиздиң «Жиз-жапырлар уясы» романыңыз, повестилер хәм гүрриң-лериниңди жасларымыз сүйип оқыды. Балалар әдебиятында да қалем тербетип, кишкенелерге бир қанша гүрринлер саўға етпектесиз. Бала-лар әдебияты, өзине айрықша дыққат-итибар қаратуыды талап етеди. Асығы уақытлары оларға қандай жаңа шығармалар усыныўды режелес-тирип отырсыз?

— Хәмме де бала болған. Балалар дүньясы өзгене бир қызық әлем. Бир жәмийетте жасағаннан кейин, қалем-қалеме бүтінти балалардың гүрмысын бақлап барасан. Әпиуайы адамлар буларға онша көп мәни бермеўи мүмкин, биз жазыўшылар, олардың ҳәр бир ҳәркетин, сөйлес-ген сөзлерин бақлап, үйренип, тәсирленип, нәтижеле шығармалар дорет-пекте. Олар талим-тәрбия, руўхый азық алсын, деп мазмунлы, қызықлы гүрринлер жазыўға ҳәркет етемиз. Әдебиятта ҳәр бир жазыўшының өз қолы болады. Биреў роман жазды, биреў тек повесть яки гүрриң жазыўи мүмкин. Базы доретиўишлер тарийхый темда, ал базалар мухаббат темасында жазды. Мысалға айтсақ, япониялы Рюнсико Аку-тагава гүрринлер менен атағы шыққан болса, франтуз жазыўшысы Ги де Мопассан мухаббат темасында жазып дүньяға танылған. Онере де балызақ — романыш. Рус жазыўшысы Антон Павлович Чехов ықшам, қызықлы хәм қысқа гүрринлер менен оқыўшыны қызықтыра алған.

Балалар пәк, ҳужланлы, қайи таза. Биз ҳазир олардың кеўилери-не не қуя алсақ, ертең сонан онимин аламыз. Руўхый дүньясы бай етип өсириўде әдебияттың ролі үкен. Балаларға арналған төрт қита-бым жарыққа шыққаннан кейин балалар турмысынан шығармалар жа-ныға уқыбам бар екенлигин билдим. Сонлақтан балаларға арналған итибарлы шығармалар жазыўды ашманан шығармайжақпан. Хазирги уқытта және бир қитабым бастаңан шығу алында тур. Балалай әкпебил «Жеткиншек» газетасы редакциясы жәмәти менен тығыз исе-лесип атырман.

— «Мәденият ҳам спорт» — республикамыздағы, мәденият ҳам спорт жаңалықтарын кеңінен сөзлесізіз деген мақсатпен ұйымдастырылып шығып киятырған газеталардың бири. Усы газетаның бас редакторы сыпатында бул тараулардың келешегине баха берсеңіз?

— Ең дәслеп бул газета 1993-жылы Қарақалпақстан Республикасы Мәдениет ислери министрлігінің шөлкемлестіріуінде «Қарақалпақстан мәдениеті» деген ат пенен шықты. 1995-жылы бир қанша себеплерге байланысы тоқтап қалған. 1997-жылы Қарақалпақстан Республикасы Денестарбия ҳам спорт бойынша мәмлекеттик комитетінің «Қарақалпақстан спорты» газетасы шөлкемлестірілди. Еки тарауың бир министрлікке бириктиріліуі себепті 2005-жылдың 5-мартынан бастап усы газетаның негізінде шөлкемлестірілген «Мәденият ҳам спорт» газетасы шығып киятыр. Сол оспаптан газета быйыл жигирмасын толтырды.

Мәденият ҳам спорт мәмлекетти дүньяға тез танылатуғын тараулардан. Көркем өнер ҳам спортты рәуажландыруға Өзбекстанда африкша итибар берилип атыр. Өзлериңиздің хабарыңыз бар, еки театрымыз Египетте гастрольлық сапарда болып қайтты. Бир нешедеп Ташкентке барғанын айтпағанда Ашхабадқа, Алматыға барып, спектаклимихли қопсылас туысқан халықларға таныстырып қайтты. Бакем, жырау, қосықшыларымыз шет елдерде болмақта. Спортшыларымыз халықаралық жарыстарда елимиз даңқын шығармақта. Спортшы Нәдира Казакова жақын олимпиадасына жоллама алды. 16 спортшымыз «Бразилия — 2016» жақын олимпиадасына жоллама алыу үшін гүрес жүргізбекте. Буннан басқа да табыстарымыз көп. Еле де қолда бир мүмкіншіліккерден толық пайдаланылса, мәденият ҳам спорттымыздың келешегі айдын.

— Сатира, юморлық жанрдағы шығармаларыңыз идеясы қалай пайдалады? Кобинесе нелерден тәсірленіп жазасыз?

— Әсіресе, сатира, юмор өмірдегі уақиғалардан алынады. Мәселен, кейтара адамлар балалар шыпакарине барса, ол жерде хызмет көрсетіп бийлү болса да «жақсылап алсын, қарасын», деп қалғасына ақша тығып атырғанын көресен. Сондайда биреу пул салыу орнына қайта шыпакар қалғасындағы ақшаны алып қойды. Кеште стоматолог ақшасының азлығын биліп «уах» деп қанбасымы көтеріліп кетеди. Әне, юмор. Ямаса, қалада үлкен бир жазыушының, ақи атақлы шилмалдың көпешен, үйін сорасаң билмеуі мүмкин. Бирак, адамлардан салық инспекциясының баслығы, базаркомның үйін сорасаң хеш ойланбастан тауып береді. Бул да бизиң жәмийетимиздің қалқалғынан, кейтара адамларымыздың рухый азғынығынан дәрек береді. Яғни,

өнер кітап ҳам газета-журнал оқымайды. Рухый дүнясы жарылынан баратырғандай. Соларды көріп ашыманан. Қандай да бир түрткі болсын, айтырым сондай адамлар дүзеле қояма деп сатира ҳам юморлық шығармалар, әңкеюлар жазғаннан.

— Журналистикадағы баслы мийнетлеріңіз нелерден ибарат?

— Усындай соруу адамды қыйнайды. Айтсаң мақтанғандай, айтпаң болмаса — жуап бериште туура келеди... Республикалық газеталарға күннің әмийетли темаларына бағышланған көркем, мазмунлы мақала, көлемлі публицистикалары менен туарқы қатнасып киятырған. Бирли-ярымнан айтпай отыр болсам, «Ылақшы хакында гүрриндер», «Темирден даңқ шығарған Нурыллаевлар», «Тахтақоридің неси бар?!», «Сауапқа бет бурыу», «Құллы мәкан — Қазақдары», «Халқымыздың рухый шашмеси болған «Алпамыс», «Жумабай жыраудың екінши өмірі» ҳам басқа да кітапша көлеминдегі көркем публицистикалары менің журналистикада орнымды белгілейдін-ау, деп ойлайман. Бүгінге шөкем майда-ири 600 ден астам мақалаларым газета-журналларда жарияланымты.

— Сіз Қарақалпақстан Республикасының көркем әдебиет, сын ҳам жәмийеттик ой-пикир «Әмийлери» журналында бас редактор лауазымында бир қанша жыллар табысты иследиңіз. Бул журналда иследиң қандай қыйыншылығы, машақаты болды?

— «Әмийлери» журналында бес жыл бас редактор болып ислептен. Бул 1998—2003-жылларға, яғни Қарақалпақстанда суу тамтарылымы болған дәуірге туура келеди. Республиканың аграр болғанлықтан, суу жетіспеушілігі барлық тарауларға тәсірин тигізди. Газета-журналының жарыққа шығуы, тийкарынан, жазылуы саңына байланысты. Қанаушылар, шайырлар өзлериңнің жаңа шығармаларын жазып атыр, көретіп атыр. Оларлы халық күтпй отыр. Сонлақтан қыйын дәуірде ле сол шығармаларды жарыққа шығаруу үшін ийтимиздегі жүкти мәңгіге жеткерейік, деп редакция жәмәәти менен күн-түн тынбай жуурып-жортып, халықтың арасында үгіт-нәсиятлап, жазылушылар саңын көбейтип, ҳар бир саңын кештирмей, үзліксиз, мазмунлы, сапалы ҳам көркем шығаруға еристик.

— Доретпелериңіз басқа тілдерге аударылды ма?

— «Эрен сәхих» повестим орыс ҳам өзбек тілдерине аударылды. Өзбекше журнал-газеталарда романым, бир қанша гүрриндерим барымды. Қазақша бир-еки гүрриңим жарияланды. Аудармашылар: Рақымжан Отаев, Музаффар Ахмедов, Рустам Мусырманлардан менің кеуілеттегі көркем аудармалары үшін шөксиз миннетдарман.

—Усы уақытқа шекем жарыққа шыққан қайсы кітаптарыңыздың кеуліңіз толды, ямаса толмады?

—Барлық топтамаларыма 100% кеулім толды, деп айта алмаймын. Себеби, тематикасы және жанрына қарап шығармаларымды топтастырып, кітап шығып кеткеннен кейін «мына түрліңде де көссем болады ғой», деп өкінген уақыттарым болған. 1992-жылы (ол уақыттары кітап шығаруға жүйе қиын еді) бір кітабымның сыртқы көрінісі көрінбей, кіші көлемі болып алынды (бүгінгі күнгі кітаптар жанында, әлбетте). Лекция, мазмұны жақсы. Ұрпақ бір кітабымды құрметпен бөзетіп, сұрастырар салдырып, оның сулуы, шырайы болып шығуына хәрсекет етемен. Уақытым зық. Сондықтан ілажы барыпша төмен шығарма жазбауға хәрсекет етемен. Баспасөз, журналистика менің жазылушылық уақытымды алып атырғанын білемен. Лекция, журналистикада қалам тербеткенім де өзіме ұнайды, бір жағынан күнкорі дәрегі де.

—Өзіндігі баға бере аласыз ба? Өзіндігі унайтуын және ұнамайтуын минезіңіз?

—Өзіме-өзім баға бере алатын жасқа келдім ғой. Біреу менің жаман сөзге барысым, хеш кімнің кеулім қалдырып келмейді. Менің бұндайымды бағдар түсінбей өзінше алдым, бағаладым, керек болса, қорықты, деп те ойлайды. Инсандарға хәмілеті жақсылық еткім келеді. Өзім біреуді алдымдытуын болғаннан кейін жүйе ісінгішпен, Минезімнің унамсыз жағын айтатын болсам, әдетім пікірімнен қайтпайман. Егер біреуге жөнсіз азар бергенімді сезсем құжағым қуырылады. Сондайда ол адамнан кешірім сорауды ар санайман. «Бес күнлік дұныда» ауызбіршілік пенен жасау тәртіпдерімен. Тууры сөзімен. Кейінгі минезім көпшілікке жақпағанын кейін баға ойланама, унамсыз қасиетте екен-әй, деп... Туурымын айттып дұшпан арттырып ала бермен. Қанағаттандырма. Әліуайыман. Менменді қатты жек көремен.

—Адам үшін сумлық керек пе?... Борха аққокірек болуы пайда бер ме?

—«Ақ көкіректің аты озбайды, тоны тозбайды» дейді дана халқымыз. Деген менен сумлық та керек. Себеби жамиятте олар да бар. Әсіресе кейінгі уақыттары, капитализмге өткеннен соң көбейіп кетті. Пайылымды алу, пәнт жей бермеу үшін ойланатын, ақылдылық пенен іс жүргізесен. Жұда аққокіректің — ақмақлықтың бір түрі, деген гәпте де жан жоқ емес. Өмірде хеш кімді алдымағанта, өзлеріңіздің де алдымағаныңызға хеш нәрсе жетпейді.

—Инсандары қайсы пәзіллетлері жоқары бағалайсыз, яки болмай адам үшін өмірдегі ең қадірлі және хәмілетті нәрсе не деп ойлайсыз?

—Адамгершілік қасиетті қастерлейміз. Өмірде хәмілетсіз нәрсе жоқ. Ата-ана, туысқандар, перзенттерің, ден саулық... бәрі қадірлі, хәмілетті және азиз.

—Өзіндігі уақытыңыз болды ма? Сыр болмаса айтып берсеңіз?

—Өмір деген тегіс емес. Оның гедір-бүдір жолларында адам хәр қиылы уақыттарға дуушар болады: қуаныш, күледі, жылайды, қала болады, өкінеді де. Әлбетте, нушайман болған уақыттарымы ушырасы. Бірақ, қудала шүкір, кейіннен барлығы әсте-әсте ізге түсіп кеткен. Бул үшін қудала қатты рийазман.

—Сіздің ұстазыңыз кім? Хәзіргі уақытта өзіңіз кімлерге ұстазыңыз?

—Ұстазым жүйе көш. Олардың бірме-бір аттарын айтамын: басылымға сыйдыруы қиын. Үлкен және ұлы ұстаздарым: әкем, іштем, ақам, жетімнен тартып мектептегі ұстаздарымнан: Айша апа, Хожанияз ағалар, студент уақыттарымы филологлар: Есемұрат аға Бердімұратов, Сражақшин аға Ахметов, Досжанбай аға Насыров, Камал аға Мамбетов, Қатимбет аға Султанов, илимий басшым Әбілсайыт аға, Юнис аға Пахратдиновлар, Айман аға Нәжімов, Абат аға Дәулетов, Генкемұрат аға, Айжарық аға... Борхам өзлеріңнің ақыл-хәсіяттарын берді, жол-жаба көрсетті. Хәр бір студенттегі білімді, талантты қадірлеп білетуын, жұда хәмілет инсандар еді, олар. Тыл қадірлеріңде ісеп жүріп, әлбетте илимий конференцияда баянат жасамақшы болғанымда буған бір ұстазым қарсы болды. Досжанбай аға, сонда: «Неге япон әдебиетінен баянат жасамайды? Илим іс-ісесі болды ғой» деп қайтарып тасалаған. Сондай кең, өзі де кең ойлайтуын ири алым еді. Сражақшин аға диплом жұмысында, Әбілсайыт аға қауқиялық диссертацияда илимий фантастика жаңыры өзіндігімен ізерттеуіме толтық еркінлік, мүмкіншілік жаратып берді. Айырым ұстаздарымның менің тасарылып жүретуынама, сауытма ісеніп, имтихана киртсізбей-ақ «бес» қойғанларың еселесем, олардың ақылдарының тәсілің қаламан. Хәзір өзім де көркем өнертану журналисті қадірлетіліңің студенттеріңе сабақ бермен. Сессия уақытында сол ұстаздарымнан үйренген — «уада көрген» бул жақсы әдетті қолданама: айрықша оқытуын студенттеріме «бес» ти басқалардың көз алдында жариялап, қойып бермен. Бұның, түсінгенге үлкен тәрбиялық хәмілеті бар. Министрлер Кеңесінде іс-ісепіңде Әзілпәз Тажо-

баев, Қалбай Сейтмуратов, Юсипбай Ғаниев, Сийсенғалий Сексенбаев, Оңдасин ҳам басқа ағалар алақандарына салып, жол-жоба берип, жұмыс ҳам басшылар менен ислесиуды үйретті. Доретиушликте Сайлаубай аға Жумагуловты, жазыушы Тәленберген ағаны устазым деп санайман. Булар устазларымынң бәрі емес, хәр тараудан бир-екесин айтқаным. Мениң азы-кеш таналығымна ким азғана болса да жәрдемни тийтиген болса, бәрин устазым, деп билемен. Ал, шәкирт тууралы айтатуғын болсам, олардың хәр қайсысының мойнына «устазымнан» деп қыйыл салмайман. Ким мени «устазым» деп мойынласа сол — шәкиртим. Шәкиртлеримнен қай-қайсысы кеңес-мәсләхәт сорап келсе өзимнің жұмысымды қыйып, алдыларына түсип хәр бирине өз кометиниң бериге хәрәкет етемен. Шәкиртлерим де, қудайға шүкир, баршылық.

—Кітап, газета-журнал оқып турасыз ба?

—Әлбетте, олсыз жазыушы, доретиушли инсан — тоқтап қалған суу. Ақпаған суу бузылады, сасылды яки азияды, шорваланды, ең кейинде қурылды. Күнеликни оқымаған доретиушлинің де сол тақтесте, доретиушлилиги бара-бара қурып баслайлы. Мениң өзимнің редакцияда ислегенім, «полиграфкомбинат» имаратында жұмыс ханам болғаным пайдам, республикамыздың барлық газеталарын бақлап, көрип, ең керекди материаллар менен тапысаман. Өзбекстанның «Ўзбекистон адабиети ва сангати», «Шарқ юлдузи», «Жахон адабиети», «Енлик», «Китоб дуниси», «Муншум»ынан тартып «Даракит», «Тасвир» х.б. газета-журналдарының турақлы оқышысыман. Буннан басқа тазадан шығып атырған китапларды алып оқып бараман. Оның үстине балалығымда, жаслығымда оқыған айырым, бүгинги күни өзим ушын зәрур көркем хәм илимий китапларды қайта оқып, қатты тәсирленбектемен. Қарақалпақ фольклорын да, әсиресе дөстан, толғау, термелерди қайта көрип атырман. Булар мениң тил байлығымды, шеберлігимди асыруға көмәкәсип атырғаным сезинбектемен. Әсиресе, шот әл адабияты менен көбирек, кеңирек танысуға хәрәкет етпектемен.

—Өзиниз сыншысыз да, ал сынды қалай қабыл етесиз?

—Әдил сын айтылса тураман, дұрыс қабылдайман. Бир мап пенен, мухатму ушын айтылғандарынан, әлбетте, ашыуым келеди. Сынды ким айтқанына қарап та қабылдайман. Мәселен, сауат жағынан өзимнің дәрежемеги, яки өзимнен де билимин-илимди қанйигелер айтса тыңдайман. Ал төменлердин, мениң жазағаным түсиниң-түсинбей айтқан аламажуа сынына қулағымды түрмеймен де, пәрә қылмайман, мынадан кйрсе екннши қулағымнан шығарып жибермен. Хәзирше

доретиушлилтиге сын төсир (кемшилиги мәвсинде айтпақтаман) билдиримеди.

—Аударған шығармаларыңыз тууралы айттып берсеңіз?

—Аудармашылық — шеберлик мектеби. Атақды жазыушылар доретпесін аударып атырып, себеп пенен көп нәрсе үйренесен де. Жахон адабиятының сөз шеберлеринен: Ж.Сименон, А.Песин, Ж.Оруэлл, Кикуги Кан, А.Азимов, С.Ахмад х.б.лардың белгили доретпелерин ана тилимизге аударып «Әмудария» журналына жарияладым. Расул Ғаматовтың «Мениң Дағмыстаным»ын «Мәдениет хәм спорт» газетасы оқыушыларна дыққатына усылдым.

—Бир қызықты анекдот айттып берсеңіз? Бірақ баспасөзде шықпаған болса жақсы болар еди.

—Өзим шығарғаным емес, еситкенім: чукча дегенлер Сибирде жасайтуғын жүдә ақкөзирек, сада халық болады. Олардың айнаны көрметен, билмейтуғын фақты екен. Чукча жигит армиядан қайтқан гезинде үйине базарлыққа өзи менен үлкен бир айна алып қайтылты. Бастан-ағына сынтуғын үлкен айнаға қарап ағажасы шапшан тарап атырса қарындасы келип, айнаға қаратты да бирден далала жұмыс ислеп жүрген аже-шешесине қарай «ағалым армиядан ққи әкелди», деп қуанып жууырып кетипти. Соныан кемпир-тарры да үйге асыға-үсипте жетип келипти. Айнаға көзлери түсипти. Сөйтип олар: «Хау, лемде куда менен қудайға да жетип келипти ғой» деп албырасып қалған екен.

—Жигитке жети өнер де аз-лейди. Басқа қандай өнерлериниз бар?

—«Жигитке жети өнерди» қудайғала өзи береді-ам екен. Бірақ хәр бир жигит сол өнерди рағажландырып барыуы керек. Мәселен, бағанағы гап еткен жазыушылық, илимпазлық, журналистликтен тысқары муғаллимшиликте, яғны жасларға билим бериге қатты қызығаман. Бар билиғимди күн пенен үйретумен жалғқайман. Қолымнан ағаш усташылық та келеди. Сүррет салыуға да уқыбым бар. Кикшене гезлеримде хәр қыйды сүрретлерди салып, рамкадан үйге қыстырып қоятуғын, стол, стулдарды соға беретутын едим. «Еринбеген етпкшли болады» дегеніндей өнер үйрениуге хеш еринбейтуғын едим. Шыпакерлик кәсипинде де қызықтым. 1984-жылы көп ауырғаным себепли болса керек, женди түринип, белди беккем байлап, хилим менен физика, биологияны суудай илшип алып медициналық институтқа оқуға тапсыраман деп те жүрмин. Бірақ, қасқарна тапсыратуғын пайлтай қатты ауырып, оқуыла ойлауға мұрша болмады. Сөйтип, келеси жылы бәри бир журналист-жазыушылықтан несийбемиз басым екен, қарақалпақ

тилі және әдебиетті қанғиғелигине оқыға кирдим. Ҳазир журналист-жазыушылықтан нан жеп отырман. Буннан өкинбеймен. Түсинбеушилик болмас ушын айтып өтейин, егер мен басқа касипти ийлегенимде де бари бир жазыушылык, журналистлик өмирлик жолдасым болып қалатуыны анық. Себеби, жазыушы, журналистлик — өнер, касип емес, доретиушилик талант. Ал талант касипке байланыссыз емес. Мәселен, өзи шыпакер, я курылысшы болса да қосық, гүррин, мақала жазып жүргендер бар ғой. Бирақ талантлы адам өзиндеги талантты рауажландыруға имканият жаратуы зәур. Яғни сол, яки соған жақын касипте ислегени жақсы. Себеби, талант кула тәрепинен берилетугын сый, ҳар кимге бериле бермейди. Оның қадирине жетіу, жетилистрип барыуымыз лазым.

—Логикалық сорау: Көз алдымызға келтирейик, сиз сондай бир жадайға түсип қалдыңыз дейик: дәрйяның жағасында үш адам турыпты: бири — анаңыз, екнншиси — өмирлик жолдасңыз, үшнншиси — перзентннз. Сизде кеме бар. Сол кемеге өзннз бенек тек бир адамды мингизип, алып өту — кутқарыу мүмкиншилннне ийесиз. Усын-дай шарапта қайсысын таңлар елннз? Бнзге шешнмннз қызық...

—Айтып турғаныңыздың үшеуи де адам ушын әннз, қадирли. Егер қолымнан келсе үшеуин де кутқарыуға ҳәркет қылар, мәселен, бир қолымна перзентнмди котерип, екнншиси менен ҳалымды қапсыра кушақлап, анамды мойнымна мингизип кемеге минер едим. Бирақ, сораудың шәрти сондай болғаннан кейнн жуабым — Анамды таңлайман. Өйткенн, биз халықтан дана, Мухаммед Пайғамбардан ақылшы емеспнз: халқымыз «Анадан улы инсан жоқ» дейди, ал, Мухаммед пайғамбар «Анаң менен экен бир уақта шақырып қлса, бнрнншн ананн бар, екнншн шақырғанда да анаң бар, үшнншнннше де анаң бар, төртнншнннше ғана әкеңе бар», деп уасият еткен.

—Әлеттегндей дәстүрнй сауал: газета оқыушыларына, жасларға тнлегнтнзди бндрсеннз.

—Заманымыз — абадан. Тоқшылық. Бундай дәуир таптырмайды. Оқыға, касип ийелеуге, таланттыңды шығарыға, рауажландыруға, саламаттықанды бекемлеуге... толық имканият бар. Жасларымыз сырт еллерге арқаын барсын, қылдысын, ел көрснн, деп шет тнлдернн 1-класстан баслап үйретну жолға қойылмақшы. Жас шаңарақмаша жеңилклн кредит-каржы, жайға дейнн бернлнп атыр... Ең тийкарғысы, қудайға шукур, парашатшылық. Солай экен, жасларымыз усындай заман, шарапт жаратып бернп қойған бул Уағаны ушын, халқы ушын бар күш-жнгернн жумсап, нйтнлнклн нслер атқарса жарасады.

«Қарақалпақстан жаслары» газетасының оқыушыларынан, яғни жаслардан заманның қадирнн бнлнп жасауын нптмас етер, тнлер еднм. Корскеннне сау болғылар!

(50/50). Салыстырмалы сораулар:

1. Қайсысы күшлн юмор-сатирнк?

Муратбай Нызанов, Сайлаубай Жумагулов

2. Қайсысы шебер атқарыушы?

Мырзагул Сапаева, Ғүлхатнйша Айтмбетова

3. Қайсысы күшлн композитор?

Нәжнматднн Мухаммедннов, Қурбанбай Зәретдннов

4. Қайсысы күшлн актер?

Өмнрбай Қосымбетов, Базарбай Назарымбетов

5. Күшлн драматург?

Кеңесбай Рахманов, Қлпшақбай Мәтмуратов

6. Күшлн балетмейстер?

Полат Маднреймов, Байрам Муралов

7. Күшлн режиссер?

Алтысбай Қайыпов, Бәдетднн Баймурзаев

8. Сапалы (қызмық) газета...

«Қарақалпақстан жаслары», «Устаз жолы»

*. Қалемн өткнр шайыр?

Мннайхан Жуманазарова, Гүлнара Нурлелесова

10. Қызмықлы кнтап...

Мурнрбай Нызанов «Ақыреттегн уйқы», Кеңесбай Рахманов «Пайғамбар жасындағы күйеу». (Бул сораулардың қағылдасына бола бнреуін көрсетну кереклнгнн бнтсем де, доретиушнлерднң бнр-бнрннен қалыстайтуғынын, қайталанбас талантлар экенлнгнн есепке алып, бнреуін екнншнннен үстнн қоя алмадым — А.Ә.)

Қысқа сораулар

1. Жақсы көрген ауқатыңыз? — Ғөшлн тағамдар.

2. Реңннз — Ак.

3. Мәуснмннз — Бәхәр.

4. Хоббнннз — Балық аулау, саяхатқа шығу.

5. Кнтабыңыз — Илнмнй хәм көркем әдебнй.

6. Кнноннз — Комеднй. Шуриктнң кннолары.

7. Жазыушыңыз — Төлелберген Қайыпберенов, Шығыс Айтматов...

8. Саннңыз — 1, 3, 7.

9. Қадирлн нәрсеннз (қасыңызда алып жүретугын) — дуға-тумар, румка, пул...

10. Базарлап турасыз ба? — Аяа. «Атаң базар, енең базар». Ол жері турлі мінездегі, кәсіптегі, турлі жастағы, бай-жарлыларды, қайыршыға шекем көресен. Пикирлеу дұниады кеңейтеді, тәсірленесен.
11. Ненен ашығуыңыз келеді? — Наҳақлыктан.
12. Аспаздық бойынша өзінизді сынап көрдіңиз бе? — Яқ. Хар ким өз жұмысын биліуи керек.

Сәубетлескен: Малика НИЯЗОВА

Өзбекстан мәмлекетлік Көркем өнер ҳам мәдениет институты
Нокис филиалы көркем өнертану журналистикасы кәсіптегилігін
3-курс студенті
«Қарақалпақстан жаслары» газ., 2013. 16-май

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЙМАҚЛЫ ҮЛЕС 1. «АҒАБИЙ» ДИЛОГИЯСЫ

Қарақалпақстан халық шайыры Кеңесбай Кәримов кейінгі жылдары жемисиді доретілушілігі менен айрықша көзге түспекте.

Жақынға шекем шайыр сыматында поэзиялық шығармалары менен танымал болып келген оның прозада да өзін сынап көріуи утамы кубылыс болмақта. Қайсы бір жанрға қол ұрған доретілуші, әлбетте, дәслеп сол жанрдың киші жанрларынан баслар, өзін сынар еді, ал Кеңесбай Кәримов бул «нызғамшылықты» бузған халда прозалығы дәслепки қәдемин гүрриндеген емес, ал үлкен жанрынан баслап, бирәсен өссе, романға қол ұрды. Роман болғанда да — дилогияға. Әлбетте, бул жерде доретілуші К. Кәримовтың үлкен прозаға қол уруына ҳам ол қәдеминің сәтлі болуына оның бурыннан өмірлік доретілушілік мол тақирийбеси барлығы жәрдем етті, деп ойлаймыз. Оның қәдеминен дореген, сәтлі шыққан «Ағабий» атлы дилогия кең жәмийетшілікке жақытша өз алдына кітап қылында («Билім» баспасы—2013) жетип барды.

Шығарманың журналда жарияланған 1-кітабы-ақ әдебиет ықласбетлериниң кеуилерин жаулап алды десек көге болмас. Оннан рууқланған жазыушы лархал екінші кітабына қол ұрған екен, баспадан шыққан кітапта романның екі бөлімі де жәмленіп, бир кітапқа бириктирилип берилипти. Бул дұрыс болытты да, өйткені оқылуы қәуім ушын қолайлы: дилогияның екі бөлімін бир жерден тауып оқыды.

«Ағабий» атлы бул романда қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсірлердегі тарихы ҳам оның белгіли азаматларының халықты жәмлес-

тируі ушын алып барған гүреслери ҳам қыйын тағдиллери сөз стилен. Романның орайында тарихый тулаға — Ережеп ағабийдің көркем образы турады. Барлық ғақыялар соның әтирапында өрбийди.

Дилогияның биринші кітабы «Көш» деп аталып, онда бир ат себелли басланған жанжелдин асылнып, ең ақырында Бухара әтирапына жасап атырған бир келата елдің — қыпшақ қәуімінің бир бөлігіннің «Жол азабы — гөр азабы» дегендей қыйыншылық пенен Ата журтқа көшип келиуи сөз стиледи.

Дилогияның екінші кітабы — «Ата журт». Онда көшип келген қыпшақлардың елге, жерге, тәбиятка үйренисип, енисіуи, сиясий ықпаларға араласуы, қарақалпақтардың Хийуа ханы менен қарым-қатнасы, сол ғақыттағы ҳәр қыйлы сиясий ойынлар, урыс-қағысар ҳ.б. толып атырған халық тарихыныңа қыйн-кесті ғақыялар қызықлы ҳам көркем сәйленген. Романда Ережеп ағабий образы менен бирге тарихый ҳам көркем образлардан: Қулыш бий, Айдоһ бий, Бектемир, Қайыр образларын «сызыуға» да автор үлкен дыққат болген. Сондай-ақ тарихый шахслардан: Бердақ шайыр, Ерназар алақоз, Ерназар кенегес бий, Өмирбек лаққы, Арзы, Ораз аталықлар, Сырым, Орынбай, Сайытназар бийлер персонаж сыматында қатнаскан.

Роман қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсірлердегі көркем тарихый полотнасын анық, өз рендери менен сызyp бергени менен қулы ҳам әҳмиетли. Қарақалпақлардың сол дәуірдегі өмир тынысы аял сүрретленген. Қуласы, бул доретте әдебиятымыз, соның ишпінде прозалығы елеулі ғақыя, әдебиятқа қосылған саямақты үлес болды, деп тартылбай айта аламыз.

2. ШАЙЫРДЫҢ КӨРКЕМ ОБРАЗЫ

Өзбекстан Қаҳарманы, Өзбекстан ҳам Қарақалпақстан халық шайыры Ибраһым Юсуповтың тууылыуының ози, балалығы, өспиримлиги бола ма,... ҳәр бир ушырасуы, ҳәр бир шығармасы бола ма, өз алдына бир тарихый ғақыя, үлкен бир тарих, халқымыздың тарихының бир пәршеси десек қотелеспейміз.

Усындай сөз шебери, тарихый, әдебий тулғаның көркем образын доретіу, әлбетте, тарихый жақтан да, әдебий ме, рууқыйлық жақтан да қоллап-қууатларлық, ийгилики де сауатлы ис еді; актуаль да.

Мине бул қайырылы жұмысты белгилли журналист, жазыушы Шарап Усанатдинов бир ийиннен атқарып шықты: оның «Ибраһым Юсупов, Шайырдың жасылығы» («Билім» баспасы, 2013-ж) повестинде қарақал-

пақ әдебиатының, соның ішінде поэзиясының XX ғасырдың II ярымы және XXI ғасырдың дәлелсіз он жылжығанының көш баслаушысы, қайта-ланбас сөз зергері И.Юсуповтың балалық, өспірімділік және еркін жер жүзілік урыс жылдары өткен жаслық дәуірі, оның Қарақалпақ мәмлекеттік педагогикалық институтына оқыту ірген 1945-жылдары дейінгі өмірі қамтылған. Шайырдың ата-анасы, туған-туысқандары, өскен орталығы, дәретіушілік кәсіптері жақсында миллий әдебиатымызда хәзірге дейін нәзік, шайыр өмірбаянының өзін жазып қалдырмаған тәріптері кең сөз етіледі.

Хар ким де балалығында мен ертең мәртебелі адам, тарихый туған боламын, деп есін-бигінен өмірінде елең еткізетіндік жақсылардың бәрін дизіп жазып жүрмейтуына тақыйық. Усы жағынан қарасақ, Ибраһым ағамыз да өзінің ерте балалығын, жаслығының барлық дем-лерін биледи, яғни сақлаған деп айта алмаймыз. Ал енді Ш.Уснатдинов өзінің Ибраһым шайыр туғалы бұл құжаттың повестіне, әне шайырдың балалығынан жаслығына шектемі өмір мәзирілерін ізле-ніп, ізерттеп, өз фантазиясын шарықтатып дегендей сөз шеберінің көркем образын жақыйқый шайырдың да кем етпей шебер сүзретіп бер-е алған. Егерде Ибраһым ата тири болғанда бұл повестті оқиды көріп, танығандынан қарлығанды, өзіне тән дауысы менен күлеші-райланып: «Бизің Шарал менің өмірімді менің де зыят биледи» деп автордың арқасынан қаққан болар ма еді?!

Шынында да дәретіде шайырдың өткен лағдарысы замандағы балалығы, баспаңқы жаслығы сол дәуір колориті менен дәл сүзрет-ленген. Болажақ шайырдың анасы Ханбийби елтінің күйеуі Юсуп ахун суданып кеткеннен соңғы балалары Мәден менен Ибраһымды шайқастан палапанын қорыған ана тауықтай қызығашы қорғағанын, мәселенің, Мәденнің қайсар, өжет, қайтпас та бирақ ақыллы болып өскенігін, бала Ибраһымнан сынайылау, жасынан білім алып, ки-тап оқып, қосық дәретіде қызығышанлығы, Құрбаниян ийшан, Па-қырбай, Ораз, Төлеген мұғалімнің, Асхат Мингулин, Тазизла қыта-ханашының, тәсірі, Шымбай орайындағы Киров атындағы мектеп-тің, ұлыға басқа қалалардан озық Шымбайдағы әдеби, мәдени орталықтың келесікте Ибраһымның ұллы шайыр болып қалыптасы-ғандығы үлкен орны қ.б.лар қызықты, мазмұнды, көркем тил менен жеткеріп берілген.

Ш.Уснатдинов — Ибраһым Юсуповтың дәретіушілігін жұл-жасы билеп, көптеген қосық, поэмаларының жазылу тарихларын үйреткен, сөз зергерінің ауыл-аймағының турмысын, өзіне тән айы-

рым үрп-әдет, дәстүр, сөйлемдеріне шекем, шайырдың туған-ту-ысқандары, ауылдастары турмысын, олардың шайырдың өміріне тигізген тәсірін ізертлеген, ең баслысы сөз зергері менен көп жылдар жолдас болып, қарым-қатнасып, оның рухый дүниесіне, кеңі мүлкіне, минез-құлқына қанық болып қалған адам. Әне сон-нан кейін де құжаттың повесттегі бала Ибраһым образы шебер жасалып, оқылуына исендіреді, яғни көркем образ менен өмір-дегі Ибраһым бір-биринен айнымас, егіздің сыңарындай болып шыққан.

Бұл кітаптың әдебиет ықпалсентлерінің кеңілінен жылы орын алуының, соның менен бірге оқып болып олардың автордан алдағы уақытта бұл шығарманың дауамын күтетуының, дәмететіні де анық; оған көзіміз жетеді.

«Еркін Қарақалпақстан» газ. 2013ж. 26-сентябрь. №118.

ГӨНЕ ТАРИЙХТЫ СӨЙЛЕТКЕН ДИЛОГИЯ (2-варианты)

Қарақалпақстан халық шайыры Кеңесбай Қаримов кейінгі жыл-лары жемісті дәретіушілігі менен айрықша көзге түскесте.

Жақында шекем шайыр сыпатында поэзиялық шығармалары арқа-лы ғана танымал болып келген хәм еле де поэзияда көш басы болып кытырған оның прозада да өзін сынап көріуі әдебиетта унамы құбылас болмақта.

Қайсы бір жанрға қол ұрған дәретіуші, әлбетте, дәлел сол жанр-ның киші жанрларынан баслап өзін сынар еді, ал Кеңесбай Қаримов бұл «нызамшылықты» бузған қалда прозадағы дәлелсіз кәлемін түртіп-нен емес, ал үлкен жанрынан баслап, бірден эссе, романға қол ұрды. Роман болғанда да—дилогияға. Әлбетте, бұл жерде дәретіуші К.Қари-мовтың прозаға ұрған алдының сәтлі болуына оның бурынан өмір-лік, дәретіушілік мол тәжірибесі, халық тарихына қызығышы-лығы менен көп оқып, билігіне үлкен жәрдем етті, деп ойтаймыз. Оның қәлемінен дореген, сәтлі шыққан «Ағабий» атлы дилогия кең жәмийетшілікке өткен жылы өз алдына кітап халында («Билим» бас-пасы—2013) жетіп барды.

Шығарманың «Әмітұлары» журналында жарияланған I-кітабы-ақ әдебиет ықпалсентлерінің кеңілінен жаулап алды десек қате бол-мас. Оннан рухланған жазылу дәуір екініші кітабына қол ұрған екен, баспадан шыққан кітапта романның екі бөлімі де жәмелетіп, бір кітапқа бириктирилип бериліпті. Бұл дұрыс болыпты да, өйтке-

ни оқышы қауым үшін қолайды; дилогияның екі бөлімнен бір жерден тауып оқылды.

«Ағабий» атты бұл романда қарақалпақ халқының XVIII-XIX ғасырлардағы тарихы және оның белгілі азаматтарының халықты жамалестіруі үшін алып барған күресірі хәм қиын тәжірилері сөз етіледі. Романның орайында тарихый тұлғалар — Құлшы бий, Ережел ағабийлердің көркем образы тұрады. Барлық уақыялар солардың атирапында орбийді.

Дилогияның бириинши китабы «Көш» деп аталып, онда бир жүйрін ат—Торықасқа себеппи басланған жәнжелдің асқынлы, ең ақырында Бухара сорамаындағы Амантүбек атирапында жасап атырған бир келте елдің—қыпшақ қауымның бир бөлегінің «Жол азабы—төр азабы» дегендей көп қыйыншылық пенен Ата журтка—бүгінги биз, сиз жән дегендей көп қыйыншылық пенен Ата журтка—бүгінги биз, сиз жән сап атырған усы елге көшпн келіуи сөз етіледі. Жазыушы олардың көшпн жөңін бирден айтып, оқыушыны қызықтырып, тамсандырып, есте-есте ашып айтады. Қыпшақтардың үлкен бийи Құлшы қыс аяқасынан, ерте бәхрден көшпн ойласып, уйтарып, өзінгін қалың елнн бұрынгы бабаларының мажнн, журты—Шымбай сорамаына қарай баслайды. Жолда суусызлық, апаршылық, жабайы тәбиғт қырсықтығы—аяз бенен, ысылдаған күм менен, қасқыр менен айқасып қиятырған халыққа жол көрсетіп, мәлет беріп, рух беріп, басшылық етіп Арты бий улы Құлшы бий келе береді.

Усы жол сапарын қызықты сүреттеу менен жазыушы қыпшақтардың, тутас қарақалпақтардың аргы тарихыларын да Құлшы бий қиялдарын шарықтатып, көшпнге не себеп болғанлығын бирте-бирте аша баслайды. Ережелдің 1800-жылы туылғанлығы да келтіріп өтіледі. Ережелдің жасынан шаққан, зейіпн болып өскенлігін көремиз.

Құлшы бийдің Торықасқа деген тулпары, хасып аты болады. Оны көрген маңғытлардың үлкен бийи Қожамярдың баласы Өтесіннің ықласы кетип, қалай болмасын алыға қарар еді. Қожамярдың өзі Құлшыға келіп: «Торықасқа жақсы ат, бірақ ол да бир жылқының белинен дөреп, бир бийден туған нәрсе ғой... Өзінгін он бахасы менен он жыл шаққанда алатуын бырағын ал» деп улы Өтесін үшін жадынады. Құлшы да «сен перзентің үшін отқа түсіп, менің алдыма диз бүтіп отырған болсаң, мен де перзентім үшін соның айтқаныншнңа алмай, қарарын жаға алмай, саған бере алмай турман» деген мәңгіде жуап береді. Себеби «өлсем өлемей, Торықасқаны бермей-мен» деген еді Ережел бала.

Міне ұсылай етіп, екі қауым арасында бир ат себепн кеуіп қалыпна пайда болады. Изи ұлғаға баслайды. Ат урланады. Бірақ урылардың

нәнен Тағаберген сейис басшылығындағы қуғыншылар жетіп, атты қайтарып алады. «Аңдыған жау алмай қоймайды» дегендей Ералы байдың тойында қаназат ат — Торықасқаға душпанлық етіліп, мәргүмнн беріліп, ұудып өлтіріледі. Буннан ашыулансып, делбесіпат болып кеткен Тағаберген сейис ат душпаны Төлесін деп ойлап, маңғытлар қонысына барып, Төлесінді аңлып, қайымын тауып, ат сууғарыға келгенде оны өлтіреді. Бұның ақыбетінде маңғытлар Төлесіннің кеті үшін Тағабергенді өлтіремиз, оны тауып беріп, деп қыпшақлар ашылна топылып, зәулім салады. Майлыхожа жұзбасы басшылығындағы кек алыушы маңғытлардың кураалы жетіктері Құлшының иини Шакшақты бекше етіп алып кетеді. Ережелтің ауылын, отауын бұдыреді. Бұхара әмірн Шахмурат өлгеннен соң орнына әмір болған баласы Мирхадяр рууласына жан басқан, олар менен жақсы қатнасықтағы маңғытлар ең соңында қыпшақларға қыр көрсетеді. Енді қыпшақтар үшін бул жерде жасау қыйынғаслады. Соңықтан олар ойласып, Жаппас пенен Бектемірдің ата-бабалары мажаны — Арал бойына қоныс көріп қайтыу үшін жібереді. Үш ай дегенде олар қуғыншылар хабар менен оралаты: «Келсеніз құба-құп, Лар өзгінгін бойынан жайлау менен қысылау берейік, келетөрін» (170-бет) деген екен, Арал бойындағы ағайындары.

Бул жерде Торықасқа ат апымай ат емес, тартысуға тұрарлық тулпар. Сол тулпар ат, егер маңғытларға берілсе (Өтесін «егер жүз мың жылқым бар болса бәрін берер едім» дейді, бир үйір жылқысын әкеліп тұрады, аумақтыруға) қыпшақтардың ар-намысы қолдан кеті, деген сөз, яғни ар-намыс, хұждан тартысына айланады ат тартысы. Соңықтан да бұның ақыбеті бир-бирін шүклауға, өкпе-ғийне күшейіп, урысуға, қан тоғиуге барып тақалады. Шығарма ақырына таман сол бийгүна қан тоғилмеу үшін көш баспантанлығын биіп алады.

Дилогияның екннши китабы—«Ата журт». Онда көшпн келген қыпшақтардың елге, жерге, табиғатқа үйренісіп, енисийи, сиясий уақыяларға араласыуы, қарақалпақтардың Хийуа ханы менен қарым-қатнасы, сол уақыттағы хәр қыйм енисий ойынлар, урыс-қағыстар х.б. толып атырған халықтар тарихындағы қыян-кесті уақыялар қызықты хәм көркем сәулеленген.

Китапта бир топар образлар «сызылып», персонажлар қатнасады. Қайыр, Әрпейіз, Құлман, Тағаберген сейис, Бектемир, Журын жетім, Жандықыз, Хасымқұл, Сәрбийке, Ботабай, әмір Шахмурат, Жағаберген бий, Майлыхожа жұзбасы, Шақшақ, Алламерген сақшы, Зулқу-

мәр, Гөзөл, Субхан жүзбасы, Жаппас, Шанқот бақсы, Абдусанд әрби бий, Әмир Хайдар, Бәниу, Танжарбай, Әбсаттар, Орынбай бий, Хияр ханы Мухаммед Рахим, Айдос бий, Сырым бий, Бегис, Мыржық х.б. образ хәм персонажлар сол дәуір ҳақиқатлығын анықтада үлкен роль ойыған.

Роман қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсирлердегі көркем тарихый полотнасын анық, өз рендеринде сызып бергені менен күнни хәм әуийетли. Қарақалпақлардың сол дәуірдегі өмир тынысы анық сүрәтленген. Қуласы, бул дәретте әлебиятымыз, сонғы ишине, прозадағы елеули уақыя, әлебиятқа қосылған салмақты үлес болды, деп тартыпбай айта аламыз.

2013-жыл, октябрь

ГӘРЭСИЗЛИК ХӘМ МӘНАҒИЯТ

—Алланазар Идирейсович, Гәрәсизлик сизге, дәреттүшилтирмеге не берди?

—Мен ҳазир жазушы, журналист, илимпаз деген атқа ийе болған болсам, барлығына Гәрәсизлик дәуиринде ерискенмен. Он беслеген китапшам шыққан болса бәри Гәрәсизликтен кейин басылған. Гәрәсизлик шарапаты менен Жоқары Аттестация комиссиясының Қарақалпақстаннан, ҚМУ жанынан илимий кеңеси дүзиліп, сол жерде 1995-жылы кандидатлық диссертациямды жақшалам. Илимдегі табысларымды есапқа алып усы жыл май айында халық аралық академияның профессоры аталы берилди. «Шухрат» медалы, «Мустақилликтиң» естелик нышанлары менен сыйлықландым.

Бир неше рет жазушылық (2011-жылы «Уатан ушын жасайық» таңлауында) хәм журналистлик («Аттын қалем» таңлауында) жөнелислерде Өзбекистан көлеминде таңлау, сыйлықларда сыйлы орынларға мүнәсип табылдым.

—Алланазар Идирейсович, сиз журналист, илимпаз, устаз болуы менен бирге биринши гезекте жазушысыз. Сондай емес пе?

—«Халық айтса қалп айтпайды» дейли гой. Гүрриңдерлен баслап романда шейин жазып, халқымызға нұм еттик. Он беслеген көркем китапларым басылып шықты. Жақсы ниет қылып, дәреттүшилти архивимди көтерип, тематикалық, жанрлық жақтан жазғанларымды тақшастырып, китапқа жыйнастырғанда қарап отырсам, бүтінге дейли 100 ден астам гүрриң, новелла, комедия, ертең, үш повесть, бир романның шыққан екен.

Айырым шығармаларым орыс, өзбек, қазақ тиллеринде жарияланды.

«Эрен сәхий» повестимди студентлик дәуирде (1986-ж.) жазғанман хәм 1989-жылы «Әмиулар» журналында басылды. Бул повесть өзиниң темасы, жанры, стили жақтан әлебиятымыздағы басқа дәретлерге ұқсамаған. Өз-алдына жаңалықларға бай повесть есабында әлебиятшылар, жәмийетшиллик тәрпинен жақсы қабыл етилди. Мениң әлебиятта бир пий екенитимди дәслеп усы повесть дәлийлдеп берди десем асыра айтқаным емес. Повестте улымға инсанылық мәселелер көтерилген деп ойлайман, ал шығарма улымға инсанылық мәселелерди көтерип шықса ғана ол — мәңгилік.

—Сизиң «Жин-жыпырлар уясы» романыңыздан 1991-жылы «Арал» журналында үзінди, 2000-жылы «Әмиулар»-да толық басылса, 2004-жылы өз алдына толық китап болып шықты. Жәмийетшиллик жула жақсы қабыл еткенитиң, унамы жағынан шау-шуу болғанығын билеміз. Енди сорау: роман қалай жазылды, нелер түрткі болды?

—Бул романды да студентлик дәуирде баслап, тамамлағанман, яғный 1989-90-жыллары.

Дәреуине түрткі болған нәрсе, бул дүньяда хәқиқатлық, адалатлықтың азлығы десем жалған болмас. Себеби, әсиресе, бурынғы советлик дүзимде атил жасайман деген адам, егер сол пикиринен қайтпай гүресе берсе, романындағы Сайымбеттей жини болып кетеди, яғи Қайытпай уры, газалға айналады, ямаса Апп Турденттай ырайдан қайтып, басқалардың, жәмийеттиң ағымына еріп, парохорта айналады. Мине усы мәселелерди ашып көрсетіу идеясы пайда болып, жазғанман. Устаымыз Г.Есесмуратов айта беретутын еди: «Л.Толстой Анна Каренина өлгенде жазылған» деп. Сол айтқандай мен де романды хәр оқығанымда Сайымбет, Қайыптардың ағдалларына ашылып, көздеримнен ерксіз жаслар ағыды. Мәселен: Сайымбет балаларына «Мени әке деме! Утпайсан» дейли. Қандай трагедиялық жағдай, терең ойланп қарасыз.

Романды көп иседем. Олған рет көп менен қайта жаздым. Мийнет зая кетпей, өзіме абырой алып келди деп ойлайман. Роман өзбек типіне аударылып, «Шарк молдузи» журналында басылды.

—Роман ишине бас оярадардың бири Қайытпай «Анышлы өмир» деген гүрриңи бар. Жула аянышлы. Өзиниң балаларын асырай алмаған әке —Спок балаларын аман алып қалуы үшін, яғный балалары еркеитип, өзлериниң күнлерин өзлери корип кетемен дегенде жетерлік пул беретутын, тәжиррибей өткеретутын бир профессорға өзиниң денесин турасы менен сатады.

Сондай-ақ оннан алдын өзінің күнкерісі ұшын өзінің сау бүйрегін хаялын өлтірген фабрика директорының баласына трансплантация етіуі ұшын, яғни директордың баласын аман алып қалуы ұшын сау бүйрегін операция етіп, алдырып береді. Міне ұсынай аяғыңды тағдир қаққындағы гүрриңді Қайып келіншегіңе оқып береді. Сонда келіншегі Қайыпайым: «Бүгіндайға ұқсас ақхал бізде де бар емес пе?» дегенде, «Бизнн советтік заманда бар болса да жазғанымыз бенен шығармайды. Сондықтан капиталистік елде болған ұақыя деп жаздым» дейді Қайып. Енді сорау: менің ойымша, бұл гүррин өз алдына, романдан бұрын жазыптан, сиз де шығара алмай жүрген жоқсыз ба, туурысыңда? Не дейсиз?

—Дал таптыңыз. Өз алдына гүррин еді. 80-жылдардың екінші жартысында жазылған. Газета-журналдарға ұсынып, басыпмай қала берді. Соннан роман жазып отырғанда Қайыптың жазғаны етіп романды кіргізсем деген ой пайла болды. Романдың жағдайына да сәйкес келіп, Қайыптың образын еле де аша түсетуының абайлапым. Құлшы, Қайыптың, ұлыама бұл дәретпенің тұтас характеріне гүррин сай еді, сойтып гүррин романның ажыралмас бір бөлігі болып кеткен.

—Романды мен де оқып шықтым, оқып шығып қатты тәсірлендім. «Жин-жыпырлар уясы» романыңызды талқылап отырсақ бір сәубеттік ұақыт жетпейді. Романдың бойынша ұнамды илимий сын пікірлер айтылып, жоқары баха берилмекте. Изертлеу жұмыстарында Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейитов, К.Мәмбетовлардың романдары менен тең қойылып талқыланбақта. Алдағы ұақытлары кесірек тоқтармыз.

Енді тәпимізді басқа темаға бурсақ. Бүгінгі әдебиетке пікірлеріз?

—Әдебиет раужаланып атыр, әдебиет халықты тәрбиалау менен бирге миллеттің атын дұныға таңытады. Спортшы тез жарк етіп шығыуы мүмкін, кейін ала ұмытыла баслайды. Ал әдебиет халықтың атын мәңгілік шығарады. Әдебиетімізде шығармалар дәретімеке, кітаптар шығып атыр. Үлкен жанрларда гәресіздікке ерискен жылдары аты-кем тоқтауы болды. Бұнан соң Т.Қайыпбергеновтың, Г.Есемуратова, С.Бахадырова, К.Рахмановтың, А.Сұлтанов, Ә.Айымбетов, Ә.Атажанов, Х.Хамидов, Ш.Уснатдинов, А.Халпыратов, Ә.Пахрадинов, К.Каримов, М.Нысанов, Ө.Өтеулис, Ж.Өтениязов, Я.Әжимов хам басқалардың роман, повесть, гүрриндері дәреди. Деген менен жауымнан соңғы замарықтай турмыстық ұақыяларды, төмен, қам шығармаларды да гүррин, повесть деп жариялап атырған жағдайлар ұшыраспақта. Булар халықтың арасында әдебиеттің абыройын түсіреді.

Кітап шығаруы аңсат, сатыуы қыйын жағдайда, ұақытта әдебиет журналы «Әмударыяны» еле де жанталдырауымыз керек.

—Сиз журналистикада да мийнет етіп атырызсыз...

—Дұрыс, жазушының қалегені дәлелі қосық, мақала жазды. Бұрыннан мақалалар жазып келгенмен. Оның үстіне газетта іслеуімизге байланысты биротала бұл тарауға қызығып кеттік. «Ылақышы қаққында гүрриндер», «Темирден данқ шығарған Нурыллаевлар», «Тахтакоридің неси бар?», «Сауатқа бет бұруы» «Халқымыздың рухың суысыны болған «Аппамыз» хам басқа көлемлі көркем публицистикалар жазыптан. Менің қабауымыз, қақықый жазушы, шайырлан жақсы журналист шығады.

—Кітап шығаруы мәселесіне көз-қарасыңыз?

—Заманның өзгеріп менен әдебиетта бираз машқалалар пайда болды. Кітап шығаруы кимге аңсат, кимге қыйын: пулы барлар, ямаса жолын тапқанлар төмен дәретпелерін де кітап етіп шығарып жазушы-шайырман деп жүріпті. Ал айырым жақсы шығармалар қаржетінің жоқлығынан ішпақтың иінінде тұнылып, халықлық мойрасқа айланбай жатыр.

Және бир гәт: халықтың барлығының газета-журналлар, кітаптарды сатып алып оқыуы қыйын. Кітапханаларың да (матимлемс-ресурс орайларың айтып отырман) барлығың табыу мүшкіл. Әсіресе Қарақалпақстаннан шығатұған кітап, газета-журналдары толық таба алмайсан. Менің ойымша, баспаларымыздан қандай көркем әдебиет кітап, газета-журнал шыкса хәр бир кітапханаға бир-еки данадан берилуің қандай жол менен болса да шешіу тиіис.

Бүгінгі күні хәр ким өзіңше кітап шығарады, кітаптарын өзлери сатыу мүмкіншілігі болған орындарға таратады, соның себебінен кимнің қандай кітабы шығып атырғанын биліу-бақылауын өзі қыйын болып кетті.

—Сиз филология илимдерінің кандидаты, илимпасыз ың...

—Дұрыс. Әдебиеттануы илимине де қызығышылығым күшлі. 1992-жылы ноябрьде Қарақалпақ мәмлекетлік университетінің ишкі аспирантурасына қабылланым.

Менің әдетім, бир жұмысты қолға алсам, тез пикермегеніме тынбайман. «Қарақалпақ әдебиетінде илимий фантастика жанрының пайда болуы хам қалиплесиуы» деген темада кандидаттық диссертациямды, айырымлар 5, 10 жылдан жасас, мен бир ярым жылдайла-ақ жазып тасладым. Әлбетте, бунда бул тема бойынша бұрыннан (студенттік дәуіріменен баслап-ақ) ізденіп жүрген, көп әдебиетларды тауып алып,

оқитан, ҳатте диплом жумасын да уса темада жақлаганым, изертлеу жүргизгеним үлкен пайда берди. Оның үстине илимий кўталардан кўниге үлкен болса бир, кишилеулеринен үш-төртеуин оқып, астын сызып, керекли орынларынан сноска алатуын едим. Илимий басшыларым Абдусайит ага, дипломдағы басшым Сражаддин агалар менин изертлеулеримди ириклей оқып берип турды. Сөйтип аспирантура мұддети тамам болмастан бұрын 1995-жылы октябрда табысты жақлап шыққанман. Буннан кейин де илимий мақалалар жазып турыппан. Жақинда жыйнастырып тоңламага таярлап көрсем, 70 тем асын кетипти.

—Оқтир пышақ кында жатпас дегендей, шығармаларыңыз басқа тилерге де аударылгантыгынан хабардармыз...

—Эрел сакхий» повестим Москвадағы адабият курсының аудармашылық кўргейтелигинде оқып атырган Мухаббат Камалова деген ылым-байлы кызга унап, 1989-жылы диплом жумасы ушын орыс тилине аударыпты. Сол кыздың аудармасында «Вести Каракалпакстана» газетасында басылды. Буннан кейин гўрриндерим, повесларим, роман-ным озбек тилине аударылып, «Ешлик», «Шарк юлдузи», «Ўзбекистон адабияти ва санъати», «Тонг юлдузи» журнал-газеталарында басылды. Қазақшага да гўрриним аударылган.

2011-жылы озбекше жарияланган дореттелерим себеп, Ўзбекистан Жазыўшылар аўқамының «Ватан учун ылайык» таңлаўында сыйды орынды алыўга мыясар болдым. Шығармаларымды өз мазасы, рени менен озбек оқыўшыларына жеткерген Рахымжан Атаев, Музаффар Ахмедов, Рустам Мусурман, Пәтийма Мырзабаева, Хидоят Ахмедовлардан жудо миннетдарман.

—Сизди назерингизге бүгинги күнниң оқыўшысы қандай?

—Биразының санасы, пикирлеўи сайыз, адабиятты түсинбей баратыр. Хазирги оқыўшылар алды-қашты, детектив, мистикалық, сенсацияга, отирик-осекке қурылган жеңил шығармаларды оқыўга қумар. Тәрбиялық ахмийети үлкен шығармаларга көпшилик жаслардың «тиси батпайтуғын», оларды оқымайтуғын болып баратыр. Шын адабиятты түсинетуғынларда китап сатып алыўга пул аз, пулы көшпеге адабият жат болып баратырғандай...

—Байрам тилегиниз...

—Бизлерлей доретиўшилик инсанлар да Ғарезсизликтен кейин ҳукиметимиз тәрәпинен ҳар тәрәпке қоллап-қуўатланбақта.

Материаллық байлықтан, рухый байлық жоқары қойылған, алам-гершилик, инсаннылық кадириялар ис жүзинде улыланған, тыныш-

лық сиясатын усланған мәмлекетлердің бири, бул — Ўзбекистан, Уата-нымыз.

Солай екен, биз елимиздің гўлтеп-жаснаўы, раўажланыўы ушын еле де күш-жигеримизди аймай жумсай беремиз. Байрам ҳәммеге қутлы болсын!

—Мазмунлы гўрриниғиз ушын рахмет.

Сәўбетлесиди жүргизген: Пәтийма МЫРЗАБАЕВА
«Қарақалпақ адабияты» газетасы, сентябрь-октябрь 2014-жыл

НӘЛШЕ ТӘРБИЯ АРҚАСЫНДА ДАРАҚҚА АЙНАЛАР

Әйіз оқыўшылар! Сизлер жазыўшы, журналист ҳәм ылымпаз ағаңыз Алланазар Абдиевтиң балаларға арналған көплеген гўррилер, ертеклери менен танысысyzар. «Қызы Қашантай»дан баслап «Алтын балық», «Ақор», «Мақтаншақ қораз» китапшалары қалларыңызға түскен, сүйип оқыған-сылар.

Доретиўшилик таңлаў, фестивалларда төрешилик етеуғынан да хабардарсылар.

Бүгин биз газетамыз бас редакторы журналист Абдулла Ембергеновтиң Алланазар Абдиев менен бүгинги балалар адабияты, балалар доретиўшилиги бағдарындағы сөйлесудин назерингизге устыбақтамыз.

Редакция

А.Е. —Бүгинги күни жас жазыўшылар доретиўшилиги ҳәм олардың татынтын еле де раўажландырыў ушын исленип атырган илажалар ҳаққында не айта аласыз?

А.Ә. —Хазир инттернет, компьютер техникасының тез пәт менен раўажланыуынан тәшвиуиленип, «келешекте адабият боларма екен?» деген саўал бериўшилер де табылып қалмақта. Негизинде олар «Әдебият — кеўил мүлки, инсан руўхының малҳамы» екенлигин, сонлықтан инсан жасаса адабият та бирге өмир сүре беретутынын есапқа алмай атыр. Әдебият, бұрын ауызеки, хазир жазба, келешекте жазба ҳәм электрон түрде болса да жасай беретутынына гўман жоқ. Себеби адабият онимго көпшилик тараў, өнерлердің неғизи, тырнағы хызметин атқарады. Бизиң елимизде адабиятқа ғамқорлық, оның раўажланыўы барқулла мәмлекетлик сиясат дәрежесинде дыққат-итибарда болып келмекте.

Әдебияттың келешегин бүгинги хәвескер қалемкешлер, жас жазыўшылар белгилейди. Солай екен, олардың доретиўшилигин барқулла бақлап, жол-жоба, мәсләхәтлер берип барыўымыз мақсетке муўапық.

Шынында да бундай илажтар бизде туракты түрде әмелге асырылмақта. Бутан бир мысал ретинде Жазыушылар аўқамында ҳәр айдын 12-сәнесиндеги жаслар күни деп белгиленгенин көрестек болады. Бул күни жаслар өз шығармалары менен Жазыушылар аўқамына келеди. Проза, поэзия, журналистика бағдарлары бойынша белгинип, шеберлік сабақтарына қатнасады. Шеберлік сабақтарын республикамыздың белгилі жазыушы, шайыр, журналистleri алып барады. Жаслар өз шығармаларынан оқып, мушайра шалкестиріледі. Оқылған доретпелерге ҳамме өз пикирлерин айтады. Бул жаслардың шеберлигинин, талантынын ысылуына, асыуына үлкен тәсир жасайды.

Сондай-ақ жас жазыушылардың таланттының еле де паныданыуында, ашылуында жас жазыушыларға арналған «Ақшақал ихчамлары», «Доретиушн муталлим» ҳ.б. таңлаулардың да орны үлкен. Ал «Келешек қауазы», «Камалак жулдызлары» таңлаулары болса барлық жас талантларды жәмлейтуғын, жыйнайтуғын доретиушлик майдан болды, десек асыра айтқан болмаймыз. Һәр жылы жас доретиушлиер қатнасауытын таңлау, фестивалдардың Қарақалпақстан республикалық басқыншырына төрешилик етип киятырман. Проза жонелисинде төрешн болып, жас жазыушыларды сыннан өткеремиз, доретиушликleri менен жакынан танысуға миясар болмақтамыз.

Келешегинен үмйт күттирерлик жаслар барлығынан куғанамыз. Зульфия сыйлығы лауреаты Айжамал Жолдасбаева, Ибраимова ҳам Курбаназарова Гөзаллар, Мехрибан Тәжмуратова, Айжамал Караматдинова, Гулнар Еңсегенова, булардың барлығының қәлеми бираз ысылып қалған екен. Дәслепки гүрринлер, қосыққал топламын шығарып та үлгерген. Сондай-ақ, Гулмира Палуанова, Мунира Сапарова, Тәрбия Сейтназарова, Садибжамал Есемуратова, Дариха Абыласева, Гүлжәхан Сейтназарова, Бегжанов Әсербай, Зияев Султанбек, Алдияр ҳ.б.лар келешегинен үмйт күттирели.

Бүтінти күни жаслардың шығармаларын жариялау мүмкіншилиги де кеп. «Жетпишек», «Устаз жолы», «Қарақалпақстан жаслары», «Мәдениет ҳам спорт» газеталары, «Қарлығаш» журналы менен бирдикте республикалық, районлық, қалалық газеталар да жаслар доретиушлигини айрықша итибар қаратпақта, өз басылымларынан орын ажыратпақта.

Сондай-ақ жаслардың дәслепки китапларын шығаруға «Ижол» фонды тәрепинен қаржы ажыратылып атыр. Мәселен, өткен жыллары жас жазыушы Тәжмуратова Мехрибантың дәслепки китапшасы Ташкентте 20 мың нускада ренди, жоқары сапада, диктантас басылған.

Басқа да жаслар өз топламырын шығарған. Мәселен, Мийригул Түрмбасева «Ғәрезсиз ел перзентимен» Сулмухан Матчанова «Балалығым бақарым», Айжамал Жолдасбаева «Борши тау баурайындағы бала-лық», Насиба Әблиева «Тәрк етип мени, балалық», Ж.Ешпиезов «Жаңа күн бойындағы нихол» т.б.лар китапшаларын оқыушы қауымға усылды.

Жоқарыда аты аталғандардан тысқары Полат Әтениязов, Саламат Гүлмбетов, Анар Жақсымуратова, Фариза Әуезова, Руслан Арзиев, Жумагул Жаримбетова, Дариха Дарушова, Наргиза Байлеспесова, Бетпе Сұлтанмуратов, Қумар Бекниязова, Несибели Мәмбетгәзиева, Гүлшат Ебесынова, Лағофат Тажибаева, Гүлмира Тилеуғиязова, Сәрбиназ Мусатдинова, Мадина Куттымуратова, Мунира Камалова ҳ.б.да жаслардың дәслепки таптыныслары, доретиушлигини келешегини үмйтлендирили.

Әлбетте, олардың барлық қосық, гүрринleri әдебияттың аум таалаына сый демекши еместес. Тек дәслепки таптыныслары кууандырады, базылар оқып, жазып, үйренип, өз талантларын жетилистирин, келешекте психк шығармалар усылуы мүмкин деген ойдамыз.

А.Е. — Бүтінти қолына қәлем алған жаслардың еле де сапалы шығармалар доретиуи ушын нелерге итибар беріуleri тиис деп ойлаймыз?

А.Ә. — Келешекте белгилі қәлем ийесн болуы ушын, бириншн тезекте олардан жазыушылық талант талап етиледі. Бираз жасларда таланттан гөре хәбес басымырақ.

Хәбес, қызығушылық деген нәрсе уақыттың өтиуи менен сөнө басылады. Соның ушын да бир дәуирде «әдебиятқа бир пайман», деп келген бир дүркин жазыушылардан уақыт өткен сайын сараланып, шамалысы ғана қалатуына усылған.

Бүтінти жаслардың жаңа биразын санал шыққан болсак, бес жылдан соң қатарлары азайғанын көресиз, ол тәбиий. Олардың әдебияттын сууығына, ямаса кетиуине объектив ики субъектив жағдайлар да себепши болуы мүмкин.

Жаслар әдебиятқа дегенде және бир айта кететуғын нәрсе, бир қанша жаслар әдебиятқа таңлауда көринемен, сыйлық аламан, лауреат боламан деп келиссин, келеспесин бир нәреслерди шықбайлай береди. Сөйтип «көрил берип», «азы-кем дүзетип жиберип», деп биреулерге ислетип, басқаның жазғаны, шалажансар шығармалары менен әдебиет есигинен кириуе ҳәркет етеди. Ондайлар да табылады. Бирақ олар уақыттың өтиуи менен әдебият аты ушлы, қасиетли имаратқа бас суға алмайтуғынын кеш болса да түсинеди, лекин, онда кеш болады.

Бирақ ол енді қапыдан кирмесе де, әйнектен сығалап жүрген болса да «жазылушыман» деп өзін-өзі марапатлап, редакцияларды бийзар етіп жүреді.

Сондықтан әуерешилікке түспей ұшын жасларға айтармыз, егер таланттың жоқ болса хәзірден баслап бұл талапты қойып шәрт. Талантты бар жас жазыушылар болса, албетте ана тили хәм әдебияты яки журналистика, дым болмаса тарихт қәниетигиниңде оқыуы тиийе. Сөйтип әдебият теориясынан, уңқыл-шүердынан хабардар болмағы, ұлымға әдебият бойынша кең түсиник, билимлерди ийелесуери лазым. Олсыз белгили жазыушы болыу қыйын кешеди. Улды жазыушы болыуға қуры таланттың өзи азлық етеди. Билим тәбийий талантқа пат береді. Жазыушы боламан деген алам фольклор, классик, заманай әдебиятлар менен толық танысқан болыуы, тууысқан хәм шет ел әдебиятының ең сараларынан хабарлар болыуы зарур. Себеби оларды оқымай, үйренбей шебер жазыушы болыуы қыйын. Оннан сон жазыушы боламан деген жас шәртли түрде «Еркин Қарақалпақстан»нан «Жеткиншек»ке шекем, «Узбек адабияти ва саньати», «Қарақалпақ әдебияти» газеталарының, «Әмиулары», «Қарлығаш», «Жахон алабистеи», «Шарк юлдузи», «Ешлик», «YER YUZI» х.б. журналлардың хәр бир санып қилшырмай оқыуы, таньсып барыуы шәрт есепланады. Оннан кейин еринбеу керек, мийнеткеплик лазым. М.Горькийдин «таланттың 99 пайызы мийнет» деген гәпинде жан бар. Бираз жаслар ойына келтенин басында писирин-писирей-ақ қағазға түсиреди де, редакцияларға жууырады. Бир шығарма жаз, аз жаз, саз жаз. Жазғаныңды қайта-қайта оқып, дүзетигүден еринбеу керек. Үлкен жазыушылардың улды дәретпелери 5-10 реттен исленгенлигин умьтшайық.

Жасларға қыйын, машақатлы, лекин ийгеникли дәретиушиликтилеринде табыслар яр болсын!

А.Е. — Кипап шығарыу жағдайлары қандай болмақта?

А.Ә. — Кипап бул — рууўий гәзийте гой. Кипап, журнал, газетаны хәр бир адам оқып турууы керек. Ой-өрис раўажланады, өзиниң инсан екенлигин сезинеди. Оқымаған адам, турпайы айтсам кеширгейсизлер, жабайыласып кетеди.

Сонғы уақытлары Президентимиз халқымыздың руўий дуньасын өсириуге айрықша дыққат аудармақта.

Жазыушылық ауыр талап гой. Қанша мийнет етесен! Көп уақытлар басында писирин жүресен. Толғағы келген уағында оны қағазға түсиресен. Ал сондай мийнет еткен шығарманды кипап халында халыққа жеткергип келеди. Хәзир базар экономикасы. Барлығын қаржы шеше-

ди. Өлсип-талым шығарғаныңды сатыу мәселеси оннан да қыйын. Хәзир кипап дуканлары жоқ есабы. Хәр ким өзи сатады.

Және бир мәселе, шыққан кипаптардың келешекке жетип барыуы, көп уақыт саклануы гүман. Себеби малимлеме-ресурс орайлары Қарақалпақстандағы баспалардан шығарылған карақалпақша көркем кипаптардың көпшилигин ала алмайды. Мениң ойымша, мектеп, академиялық лицей хәм колледжлер жанындағы хәр бир малимлеме-ресурс орайлары жазыушылардың хәр бир шыққан китабынан баспаға пул өткеригу арқалы 10-20 лаңадан алғанда, кипаптар көпшиликке көп уақытлар хызметлер етер еди.

А.Е. — Кипаптан дәретиушиниң мийнетиниң купы қайта ма?

А.Ә. — Қаяқта саған? Себеби қалаз, полиграфиялық шығынлар қымбатлап баратыр. Сондықтан кипаптың өзине түсер бахасы қымбат. Оның үстине өзиниң жазған мийнетиниң қунып, яғный қалем халыңды қосатугын болсаң, онда кипап бахасы және де өседі. Сондықтан жазыушылар китабын өзи дәреткен мийнетиниң қунын көрсейтін китаптағы қағазына, полиграфиялық шығынына кеткен гәрежетин гана қайтып алады, ала аларса. Яғный жазыушының мийнети бийпул деген сөз. Буны пудамы етиуге де болады. Бирақ оған бизиң шараңт еле мас кетиркирмейди. Ол ушын баспалар жазыушыға буйыртпа беригу тиийе, ала баспа автордан шығармасының қалем халысын төлес сатып алуы тиийс. Сөйтип өзи басып, өзи сатады. Бирақ өйтиуге баспалардың хәзирги қаржы жағдайы сәйкес келмейди.

Әлбетте, бундай машқалалар да уақыт өтиги менен есте шешилип, жөнге түсип кетеди деп ойлайман.

А.Е. — Сизге миннетдаршылық билдириу менен дәретиушилик жумысларыңызға табыслар тийлеймиз. Рахмет!

«Жеткиншек» газетасы, 2014-жыл, 7-август

ЖУРНАЛИСТ — ДӨРЕТИУШИЛИК ИЙЕСИ

(Журналист Бабур Абдиреймов пенен сөзбем)

Б.А. — Әдебиятқа, журналистикаға қызығушылығыңыз қашаннан басланған?

А.Ә. — Жасымнан. Туурысы балалығымнан, хәрип танып, оқыуды үйренгеннен басланған деуим дурыстай. Себеби мектепке барғаннан оқыуға ықласлы болып, жақсы оқыдым. Кипап, газета-журнал оқыуға қатты қарастым. Оқылықтағы, әдебий хрестоматиялардағы әдебий шығармаларды еле өтпестен алдын-ақ қалдырмай оқып таспағанларым ядымда.

Шай, аўқат жеўте де шамамыз келмей, бир қолымызда китап, я газета, көзимиз сонда, бир қолымызда қасық я шай кесе, аўзымызга апарамыз, базда кесени мурнымызга, я ийегимизге апарып көтерип, тоғип те аламыз. Сойтип отырғанымызда, аял бийшараға балтасынан тойған жақсы, кеўлинің тоқлығы той, тийе берсин, анам Бийбикатна: «Хау, ишип болып оқисаң-о» деп отыратуғындары елс қулағымның астында еситилип турғандай.

6-7-класе ғақытларыма Тахтақопирдеги орайлық китапхананың китаптарын оқып тауыстым. Филиалларына барып айырым орайлықтағы көк китапшалары, оқымағандарымды тауып алып оқып жүртим. Соның ушын да биринши мақалаларым китапханашы апайлар Роза Жубатова (басқалары, мени кенірсин, атларын ұмытыпшан) тууралы жазылды.

Умытпасам, 5-6-класстан баслап қосық, жумбақ, жаңылтпаш, ертеклер жаз басладым. Бирақ блокнотымда, дәптеримде еди, барлығы. Хеш кимге көрсетпегенмен де. Уялғанман.

8-10-класстарымда Сайлаубай Жумагуловты редакциялардан тауып алып («Эмиўларь» журналы редакциясынан) жазғандарымды көрсетип жүртим. Айына бир-еки «Нөкис қайдасаң?» деп кетеміз. Жазғандарымызды оқытып, шығартажақпыз. Негизинде Сайлаубай аға менен хеш жақындығымыз жоқ, тек ауылдас деп, және ол ғақытлары жаз жазылушы болып аты илып атырған гези болғанпақстан соған барғанман, шамасы. Балкөм «полиграф» ийинде жазғандарымды көрсете-жақпан, дегеннен соң сол жердеги биреу «ауылдасың бар» деп соған сиптеди ме?

Обалына не керек, Сайлаубай ағадан көп нәрсе алдым, әлебият, жазыу, қайтип, не ҳаққында жазыу т.б.ларды ол менен сөйлессе, жазғандарымды оқыттырып кемшилликтерин көрсетер, айтар еди, дүзетер еди. Бара-бара редакцияға емес (себеби, оқыу күшлери Нөкиске бара алмаймыз, сабақ қалдырып), соныықтан 6-күнлери кетип Сайлаубай ағаның үйине тууры бараман, жазғандарымды көтерип.

Кең ғақытлар екен-ау, үйинде жатып, шай-аўқатын жеп, қонып қайтаман. Ямаса қарсы қонсы Өтебай (Жемистул) деген ағамның бажасы бар, соның үйинде боламан.

Б.А. — Журналистикаға кирип келиўиниз...

А.Ө. — Менің ойымша, жазыушы болатуғын адам адеп мақала, қосық жазалды. Сол айтқандай, әлебият тисим журналистикадан шыққан: мақала жазыуды жасымнан, мектептең жоғары класы дәўиримнен басладым. Нөкистен концерт келе ме, ҳабар, мақала жазаман, Тахтақопирде үлшити оқышды, муталлим, диқан, сатыушы, слесарь, медик... бар

ма, барып сөйлесип, мақала жазып жүрдем. Тахтақопирли урыс қатнасушыларының көпшилиги тууралы көлемли мақалалар жазып, сол дәўирде «Ленин байрағы» деп аталған, ҳазирги районлық гезидада жариялып жүртим. Университетте илим менен шуғылланған дәўиримде де, «Эмиўларь» әдебият журналында ислегенімде де мақала, очерклер, проблемалық мақалалар жазыу мен ушын үрдис болып келди.

1990-жылы университеттең қарақалпақ тили ҳәм әдебияты бөлимин питкере сала биринши мийнет жолымды Қарақалпақстан телевидениесиниң қайнаған қазаны — «Хабар»ында ислейден баслағанман. «Еркин Қарақалпақстан» гезетасында да ислеп профессиональ журналистиканың сынағынан өттим. Ал 2004-жыл 1-апрельден баслап журналистика менің өмиримде және бириншилликке шығып алды: «Мәдениет ҳәм спорт» гезетасында бас редактор ескенмен, деп отырмайман, журналисттиң мақала жазып, сәўбет, репортаж шөлкемлестиреўин үдетсем үлестим-да, тоқтатылдым. Спорт жарыслары, мәдениет, әлебий илақларға қатнасып, мақалалар жазып киятырман. Мақалалар көтерип, әқмийетли сәўбетлер шөлкемлестирмектемен. Еки көркем публицистикалық китапшам ҳәм китапша көлемине барабар ондағаны күнделикти басылымларда жарияланған.

Б.А. — Откен жылы «Алтын қалем» миллий сыйлығы ушын халық аралық таңлаўда сыйлыққа ийе болдыңыз. «Түркистан» сирайында салтанатлы түрде сыйлық тапсырылғаннан көрип қуғанбыз...

А.Ө. — Бул таңлаўға 2013-жылы Өзбекистан бойынша 410 журналист қатнасан екен. Абыройлы халық аралық таңлаўда атыңның аталыуы, әлбетте хош кейлият бағыналайды. Мийнетлеримнің баҳаланғанынан қуандым. Негизинде мен сыйлық, таңлаў ушын жазбайман, жазбағанман да. Устазымыз, Журналистлер дорегиушник аўқамының баслығы Кеңесбай аға Реймов февральдың ишлеринде: «Алланазар, көп көлемли, проблемалық мақалаларың республикалық гезеталарда шығып атыр той. «Алтын қалем» таңлаўына усынсаң. Бизлерден Ташкент таңлаўға журналистлердин көпсеп қатнасаўын талап етип, сорап атыр», деди. «Корейин» деп бир жыл дәўамында басылған мақалаларымды көзден өткерсем ири көлемли, сыйлыққа усынлуға турарлық, әқмийетли, актуаль тема, мақалалар тууралы, оның үстине ҳар қыйлы гезеталарда жарияланған сүйекли отызлаған мақала, оннан басқа да 50 деген ҳар қыйлы үлкен-киши мақалалар жазып таслаған екенмен. Усы шығармаларымды реаль баҳалап, сыйлыққа ылайық көрген екен, қуаныштаман. Деген менен бул сыйлықты Ташкент Қарақалпақстан Республикасының барлық журналистлериниң мийнетлерин есепке алып,

эўметі жүріскен маған берди, деп қабыл еттім. Себеби алдын Қарақалпақстаннан хужет тапсырғандар аз болғаны менен кейін ала көбейи кеткен. Қырықтай журналист қатнасыппыз.

Б.А. — «Мәдениет хам спорт» газетасы редакциясын басқарып атырсыз. Республикамызаағы белгилі басылымдардың бири.

А.Ә. — Қандай табысқа ериссек, бәри, редакция жаматтың аузы-биршилик пенен, бир мақсет ұшын — газетаны абыройлы, көп тиражлы, мазмунлы, қызықты газеталар қатарына қосамыз, деген ұмтылысымыздың арқасы. 2003-04-жыллары қадауықатында да 200-500 нускада айына бир, яки еки саны, еки бет, я бир бет болып, баяда айлан шықпай турған газетаны бүгінгідей хәтелик, реңги, ақ қарада хам турақлы шығатуын, еки ярым мыллай оқыуына ийе басылымға айналдыруы аңсап болған жоқ, әлбетте.

Б.А. — Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хам мәдениет институтының Нөкис филиалында болжақ журналистлерге сабақ берилеиз. Аяқ алысы қандай?

А.Ә. — Филиалда көркем өнер журналистикасы деп аталған кабинетлик бар. Студентлер талантлы, сауатлы, жақсы. Мақтағаным емес, қалеген бир илаж, жарыс бойынша мақала, белгилі бир алам туұралы очерклер, проблемалық мақалалар жаза алады. Сәубеттестіуде ким менен қайтип сөйлесіу керек, қидай сорау беруі тиіс, барлығын биледи. Телекорреспондентер кишигирим рубрикалар алып баратуғыналары да бар. Радиода бослаушылық етеди, биреулері. Көлемлі мақаласы, шығармасы газеталарда жарияланбаған студент-журналистимиз болмыд. Ақпаратшылы да үйренши. Интермедия, пьеса жазып, таңдауларда орын алып жүрген шәкіртлерим де бар. Қарақалпақ фольклорын, әдебиятын оқып, күнп пенен үйренип, атақлы шығармалардың қосықтарынан ең кеминде еки-үшеуін ятпан биледи. Қосымша сабақ берип оқыттырып, ядлаттырдық.

Анар Жақсаумуртоқ, Дареха Дарунова, Айымжан Алишинова, Гүлмира Пауланова, Тәрбия Сейтназарова, Дурдана Усманшанова, Зейна Сапарова, Раушан Ельманова, Малика Нисанова, Ингиря Мәмбетназарова хам басқалардың исми-шарийлері газета оқытушыларына да таныс болып қалған.

Маған да олардың сүйіспеншілігін жоқары екенлігін Г.Пауланованың сизге газетарадым 2013-жыл май санында жарияланған «Сабағыңыздың ынтықдық пенен күтеміз, ұстаз» атлы мақаласынан сездим.

Б.А. — Шанақар жақсы, пүтин — тыл бескем, деген сөз...

А.Ә. — Жұда дурыс гәп, пикир. Тауыл айттыңыз. Шанақар — пүтин, қатшелли абаг, тоқ, паразат, бирлики, саламат болса; мәмлекет соңшелли күдірстди бола береді.

Қарақалпақта «басың екеуі болмай, дүняң екеуі болмайды» деген даналық гәп бар. Сол дурыс ғой. Мениң дәретуишилик етіуимде шанақарымның үлесі бар. Шанақар деген де кишигирим мәмлекет. Оның да ишки, сыртқы сясаты, жұмыслары, экономикасы, балалар маншқаласы, талим-тәрбиясы, денсаулығы, қурылысы, т.б. болды.

Шанақарастылар әне усы жақларымнан жарлем береді. Көп нәрселерди исенип тапсыра аламан. Сөйтип өзіме дәретуишилик пенен шығыландыға имкәниет жартаман.

— Перзентлериниз хакында...

— Перзентлерим ушсам — қанатларым, қонсам — аяқларым. Олардан қадирли, мазалы, татлы хам ашқылтым нәрсе дүняда жоқ шығар. Перзентлерим мениң емес, бириншиден — Алланики. Алладан мыңмың разыман, бул мәселеде кеңшилик жасады. Бес-алтауы бар. Алдым қызым биреу еди, бир-бирине ес болар еди және биреуи болса, деген пиетимизди де берип 2009-жыл ноябрьге, апасынң тууылған күнінде Тумарис деген ажайып қызлы болғаныз.

Үлкен ұлым Айбек Ташкент педиатрия-медицина институтының Нөкис филиалында студент, қызым Жұлдыз Нөкис юридикалық колледжин пиктерди. Исламбек Ташкент апаколлежджиде оқиса, Бекназар 7-классқа өтти. Ұл-қыздарымның хаммеси түске шөкем өзлериниң тийкарғы оқуларына барып келсе, түстен кейин қосымша үйрениу ұшын репетиторларға, инглис тилин үйрениуге, еки кишкене балам, соңғы арасында спортқа да қатнайды. Қулыасы, күнлик кестесин, өзминше, ертең келешегинде алдынан шығатуын пайдалы шынығылар менен бәнт етип қойыппыз. Әуметлерин, бахытларын-тахтарын берсең.

Б.А. — Өзиниздің ярым әсирлик омириниз хакында не айтар едилиз? Кеўлиңиз тола ма?

А.Ә. — Өмир — қурамалы: хам қууанышлы, хам қайғалы, ууайым, дәззеттең, ашшы хам душпыннан, әумет хам пәнт жеуден... ибарат.

Мениң өмиримнің, сырттан қараған адам аңламайды, билмейди, қыйарман-шыйарман, белес-белес өткеллери көп.

Бирак, бәрқула ертеклердегідей ең ақырында «мақсет-муралыма жетисип» киятырман. Бул, балким, мениң өзіме душпанлық еткеннен өш аламан деп жанқийдирип жууырып, бийхууда уақыт сарплламай, ол уақытты өзимнің дәретуишилитим, жұмысым, шаңарғам ұшын жұмсағанымнан ба?! Табыслар изнен табысларға ерисип, нәтижесінде мени жек көргенлер шаңымда қалып киятыр, изимнен үреді.

Сондай-ақ мен қатты ақкөзірекпен, өзімнің хеш кимге жаман-лығым жоқ, сондықтан ба, жипа-жиксиз биреу азар берсе изи ол адам үшін жақсы болмайды: арғы басы ски-үйі ай, я алдыма келеди, яки оның өмірінде, жумысында бир қолайсыз нәрсе жүз береді. Өзімди қараматлыман, деп атырған жоқпан, бірақ қақыйқатлық усындай болып қиятыр. Бунның талай мәртебе ғуасы болын, ол адамларды аяған-ман.

Бөркүлла жеңгеннен емес, жеңілгеннен болыу тәрепдарыман. Хәңсийиш өзімди көз-көз етпеймен. Әпиуайыман.

Хұджанымма тууры келмейтуғын исти хеш кимге рафа көрмеймен. Гәрип-қәсер тәрепинде турып қиятырман.

Кеульмиди бөркүлла ҳақ усайман. Хеш кимнинг кеулине жөнсиз тиймеймен. Егер билитп-билмей биреудин кеулин қабатып алсам, кеширим сорайман.

Усындай Алла дегенім үшін ба, хеш кимнен кем емеспен, алла да емеспен, өміримнен налпынбайман. Болды, усы өмірим.

«Устаз жолы» газ., 2014-жыл, 20-сентябрь.

ЖАНКУЙЕР АЗАМАТЛАРДЫҢ БИРИ

Инсан баласы, албетте, өзінше ойлап, өзінше жасап, ең алды менен халықтың келгенінше жақсы турмыс кеңириуін үшін ҳәрекет етип өмир сүреді. Бірақ күн көргеннің күнін артық деп, тарың атқанына, күннің батқанына шүкірлик етип жүре беретугын адамлар да жоқ емес. Сондай-ақ буларға қарама-қарсы, мүмкиншиликлерин, инсанай артықмашлықтарын тек ғана мол-мол мал-дүниә топпауға сарп етип, басқалардан артық, үстем болмуды гөзлеген, жауызлықты нышанға алған, сөйтіп жаслықтың да, тутас өмірінің де өткенін билмей қалатұғын адамлар да ушырасады.

Ал енді ұсынай типтегі адамларға салыстырмалы түрде алғанда, өз-өзіне талапшаң хәм ең алды менен өзіннің тууылған едіннің жанкуйери болған, турмыс айнасы деп есепалған көркем әдебиет пенен журналистиканы өз кәсібінен де бетер жақсы көрип ғана қоймай, оған жанталаса белсәнділик пенен қатнас жасайтуғын заманласымыз Адамберген Дәулетмуратовтың өмир жолы көпшиликке өрнек боларлық десек асыра сипегенлик емес. Адамберген Дәулетмуратовтың өмирі тууралы қысқаша фактик мағлұматлар менен қосыла оның «Хар заманға бир заман» (Нөкис, 2005) аты романы эссесине берилген академик Ж.Базарбаев, тарихи илимлериниң докторы, профессор Б.Ша-

мамбетов, журналист қыз Г.Тәжетдинова хәм тағы басқалардың унамлы бақалары, сол роман-эсседен баслап бастасоз беттеринде жарияланған мақалалар, өзиниң жолдастары менен ҳар кылды уақытлары түскен сұзретлер, өз халқының, тууылған жериниң жанашыры болған Адамберген ағаның өмир жолларынан ғууалық берген бул материаллардың барлығы бизиң көз алдымызда тири ғуа сықлы сөйлеп, сайрап берип тургандай. Ал оның өзи менен сөйлессек айтқан әңгиме, гүрриңлер менен ақыл-кеңеслер, улауыма адамгершилик, инсанай тарихы, диний философиялық пикирлер, қарақалпақтар менен кенесгерлер, ой-майыт елатының жанлы отмиши көз алдынан бирме-бир өтип, өзін адамгершилуги мол климатқа киргенниңди билмей-ақ қаласаң. Оның сөйлесип, пикирлескендеги жанкуйер ораторлығы менен мәселеге жүдә айрықша пафос пенен шың берилип қатнас жасаулары, әсиресе, Ислам дининиң улауыматәрибиялық, этика-психологиялық қәсидет-қараматлары халқындағы айтқан гүрриниңери өзіне ериксиз тартып, ықтырлықды биллегенін билмей де қаласаң.

Керейтшеги «Оймауыт» елатынан шыққан А.Дәулетмуратов — ұсындай жүдә белсенди, ҳәрекетпен инсан. Оның менен биз ең дәслеп «Әмиуларь» журналында ислеген дәуиримизде «Хар заманға бир заман» роман-эссесин редакцияға алып келип, журналда жарыялау барысындағы ислесиулер пайытында таныс болсақ, кейин ала несиіп етип, бул теперин адам менен еле де жақыннан көрисиң, көркем әдебиет, улауыма инсанайт, өмир тууралы терең пикирлерин билеуге еристик, оның өмир жоллары менен жақыннан таныстық.

Ол 1944-жылы Керейли районының хәзирги «Еркиндарь» ауыл ғұхаралар жыйынына қараслы болған «Оймауыт» ауылында дүниәге келип, сол елаттағы орта мектепти тамамлап, соңынан Ташкент қаласындағы байланыс электр-техника институтының радиобайланысы хәм радиоеситиериулер факультетин табыссыз питкерип шыққанын кейин жаңа ғана өндириске араласа бастағанда бизиң қахарманымызды сол уақыттағы үлкен мәмлекеттиң орайлық қаласына әскерий хызметке шақыртады. Ол әскерий басшылардан сол Москва қаласының өзінде хызмет етиуді сораналы хәм белсенди инсанға Москва жаңыдағы «Жұлдызлар қалашасында» әскерий хызметин өтеу несиіп етеди. Себеби ол институтта белгіли дәрежеде әскерий таярықтап өткен, дейтәнант әскерий дәрежесине ийе хәм радио хәм радио техникасы бойынша жоқары мағлұматы бар қәнгте еди.

Бәлким, мине, усы «Жұлдызлар қалашасында» болып, сол жердеги хызмет бабында космос кеңислигиниң турли-түрли сырларын мүмкин-

шилтигінше биліп гана қоймай, ал атақшы әскерий хызметкерлер менен бирге хызметте болып, олардың терең мәниелі хам үлкен масіһаттағы ойлары менен танысуы, бир қанша бахалы китаптар оқуы, өткендегі хам ҳазирги халық арылық сиясий, социаллық ҳылатлардан терең хабарлар болуы хам тағы басқалар Алламберген Дәулетмуратовтың дуньатанымын кеңейтти, хәттеки оны жазушы етип шығарды, өзінше пикирлелерге ийе нағыз интеллектуаль ой ийеси етип тәрбиялады десек қателеспесек керек. Атап айтқанда, ол бул жерде Үлкен театрда операда ойнаушы Ауқам халық артисткасы Ирина Архипованың өмирлик жолдасы, бурынғы Ауқам көлеминдегі Қақарман, полковник Г.П.Собковский менен жақыннан ислес болып, ол хам басқалар арқалы космос кеңислиги хам ол қатнаскан екінши жер жүзилик урыс, И.В.Сталин, оғын баласы хам қазы, Сталиннің айрым мизеқудық белгилеринде адамгершилик нышанларының ушылығы туура, Ю.Гагариннің қайталанбас тулғасы хакқында жүдә ожайып хам исенимлі мағлұматларға, терең билымлерге ийе болды. Соның менен бирге ол усы уақытлары сол Гагарин атындағы әскерий академияның кешки еки жылдық курсын оқып тамамлап, сиясий сауатын да жоқары көтерюге еришти. Бизинше булардың барлығы еки ашамның бириниң маңдайына ните бермейтуғын өмир фактлері хам ылайықты бахыт жоллары болса керек. Бирақ ол бахыт қайдасаң, маған кел, — деп қол қаусырып қарап жатып алған жоқ, керисинше тынымсыз оқу, ізденю жолында шаршамады.

Алламберген аға сол хызмет уақтында да, әскерий хызметтен қайтып елге келгеннен кейин де алған билим хам тәжірибелерин, конквизелерин халық ушын жумсауға, иске асыруға асықты. Атап айтқанда, Нокис телерадио орайының директорынан баслап, басқа да лауазымы орышларда хызметте болды, орайдан жиберилген хабарлардың таяғының ушына илгингенде де асыл-саспастан өз жолының дурис, Жаратқан адында ҳақ екенлигин дәлийлелеп шықты.

Жоқарыда айтқанымызлай-ақ, оның басы ерліклериниң бири сол, өз қабилетинен тысқары бар билгенлерин халыққа жеткерю ушын журналистика хам жазушылық ислери менен шуғылланыуға бет бурды. Ол өзигин дағыстайла Расул Гамзатовты көп оқып, Абутали айтыпты, деген сөзлерди қолланып, өзим де сол уышда еситкен-билгенлеримди сондай етип жазуыды бастадым, — дейди. Ҳақықатында да А.Дәулетмуратовтың усылында жазуы стили оның «Хар заманға бир заман» атлы роман-эссесинде хам оннан узиниң сыпатында берилген бастасөздеги бир неше мақалаларда жүдә сәтлп қолланылады хам олар

китап оқушыларға жақсы тасир етеди. Мысалы, ол усы уақытта шекем қарақалпақлар тарихында хам қарақалпақ әдебияты менен әдебиеттану илминде қаралыпты, унамсыз титте баҳаланып келген Ерназар кенегес (Ерназар аталық) тууралы басқалардан еситкен айырым фактлерин тарихый дәрек-қизаптардан алған сыпатында мынадай деген пикирлерди, мағлұматларды келтирген: «Ерназар бий аталық Қабыл бий улы (1818-1897) — қарақалпақлардағы онтөрт урыу арасынан, өмир кенегес тийресинен шыққан белгилі аталық. Ол — шығыс жағынан Кегейли районының «Бесиниң» ауылынағы шыңқыры бий, аталықардың аулады. Тарихый дәрекерде Хийуа ханлығының атынан Оренбургқа елши болып барған. Ол қартайып кийик жылы қайтыс болған...» — деп көрсетилген А.Дәулетмуратовтың китабында.

Соның менен бирге ол Ерназар аталық (кенегес) тууралы мынадай жаңаша исенимлі пикир айтады: «Ерназар алақоз хаммеге былай деген: —Хийуа ханы менен қайталан урысамыз. Бизлерге яұмыт түркменлер, араллы өзбеклер қосылып, бирге урысатуғын болды. Бүгін хеш жаққа кетпей, таң атқан уақытта жүрис етеміз. Бир алманы алпыс бий жеп ант етеміз, — дейди. Сонда Ерназар кенегес сөз сөйлеп:

—Бизиң нөкерлеримиз бундай үлкен урысқа тайын емес екенлигин кешети урыста көрдиң. Көп алам қырылып қалды. Шанышқы, жаба, шоқмар менен ханның бир атылутуғын болса да мылтығы бар, қылыш, қалқаны бар әскерлерин қалай жеңеміз?! Өткен урыста тек мылтықтың дауысынан қорқып, сен, пәленше бий, сен, төленше бий, бүктің арасында жасырынып жүрдиң! Аккоздиң етпейиң! Салық хам басқа мәселелерди сөйлесушлер жолы менен-ақ иешип тураыйқ. Ханға елши жибереийк. Ал азатлық алуыды кейин қаруы-жарақланып, нөкерлерди урысқа тасрлап болып басайық, — дейди.

Бул пикирди Ерназар алақоз қабыл етпейди. Ол:

—Бизлерге қасқалар да жардем етеди. Бул рет бизлер жеңеміз, — деген. Ерназар аталықтың пикирине қазактардан Азберген бий, Арзы бий, Тахтақөшпирден Төле бийлер қосылап. Сөйтип Хийуа ханына хат жазып, төрт бий қол қояды. Хатта және урыс болатуғынлығы айтылады. Қан тоғилмеслиги отиниш етиледі. Урыстың алдын алып, Ерназар алақозди кеширип, сөйлесушлер жүргизюі соралады... Ерназар кенегес көтерилистиң башшысы Ерназар алақозди қақаринен қорқып Жалта деген атына минип қашып кетеди. Сол қашыудан ол Қарақум ийшанына барып паназайды. Ерназар кенегес бул екінши қан тоғилсе урыста қатнаспаған, алманы да жеңеген» дейди (А.Дәулетмуратов. Хар заманға бир заман. Нокис. «Қарақалпақстан», 2005, 25-26-беттер).

(Жазыушы хам алым Кеңесбай Аламбергеновтың 60 жылдық юбилейиндегі құттықлаудан)

Мине, усы сыяқлы А.Дәулетмуратовтың пикирлері өз жанылыгы, исенімді логикасы менен де пүткіл жәмийетшиликти жанаша ойлауға, ҳәр бир нәрсени терең ҳәм объектив түрде пухта изертлеп билип болып ой жууақларын шығаруға шақырады. А.Дәулетмуратовтың усы китабына киргизилген ulyмыз Ислам дини ҳәм оның адамгершиликти гуманистлик этика-психологиялық қасиетлері, ислам дини ийелери ҳәм сол тайпадан шыққан Кегейли, оймаубит, ақтоған елатлары ҳәм рууларынан өсип-өнген Әлауталин ийшан, Имам ийшан, Уайс мақсым ҳижы, Нурымбет ахун, ажайып гуманист ҳәм қудирет физикалық күш-ғаират ийеси, Өзбекистан Қахарманы А.Өтениязов ҳаққында «Аллаһиз қахарман — адамгершиликтиң жоқарғы шыңы» (Нокис, «Қарақалпақстан», 2012) атлы китапшасы ҳәм тағы басқалар, космос кеңислиги ҳәм ол туўралы алдағы болжаулар, олар туўралы илмге тийкарланған мол пикирлер бүгинги заманластарымыздың муламы сергекликке, илмий ҳәм диний философиялық туўры түрдеги пикирлесулерге, жанлы ис-хәрекетлерге қарай шарлайды.

А.Дәулетмуратов өзиниң актуаль мәселелерди көтерген публицистикалық мақалалары менен де баспасозде көринип турады. Ташкенттен шығатуын «Нураный» газетасында «Янада уадуларимиз ҳаққыда» деген мақаласы 2012-жыл ноябрда басылып шықты. Онда айырым орындарда диний мерекелерде ысырапшылыққа жол қойылып атырғаны сөз етилиди. Усы мақаладан соң бул мәселеде унамы өгерислер жүзеге асырылды. 2008-жылы оның «Салмен ийшан» атлы китабы «Қарақалпақстан» баспасынан шықты. Онда буннан жүз жыл арыда жасаған Салмен ийшан атамздың мешитлерде балаларға сабат аштырып, жас аўлақты адеп-иқрамтылық, ҳўждан жолында тәрбиялауда еткен улы хызметлерин, насият сөзлерин ҳәм қызын тағдириң сөз еткен. Әсиресе, Аламберген ағаның ози туўылған елаттан шыққан усталар ҳаққында да айрықша нафос пенен жазыулары, олар туўралы атақлы архитектор О.Тәрениязов пенен бирликте «Оймаубит — темирши усталар ели» деп аталған монументалдык архитектуралык қурылыс композициясын ислеп шығып, Кегейли районы ҳаққы қарарың шығартып, оны орнатуғын жерди ҳўжетлеситириў ислерин пүткериўи де тегиннен емес. Бул этиқайы қатардағы пухаралык ис емес, ал ол үлкен мәртликке толы ҳўждан ҳамири менен бежерилген жүдә ажайып ҳадиеселердин бири десек лап болмас. Сонлықтан булардын барлығы бизиң қахарманымыз А.Дәулетмуратовтың өз туўылған елинин, қарақалпақ халқының нағыз жанкүйери, азаматы екенлигинен дәрек береді.

«Еркин Қарақалпақстан» газ., 2014-жыл, 8-ноябрь.

«Жақсы сөзге жан семирер» деген, бир-еки гәп жыллы сөз айтсак, Кеңесбай Аламбергенов — ҳәм жазыушылықты, ҳәм илимпалықты бир ийиннен атқарып жүрген талантлы ҳәм талапшан доретиўши.

Оның прозалары өткен әсирдин 80-90-жыллардағы қарақалпақ әдебиятында ытайықлы орынна ийе. Сол дәуир әдебияты изертленгенде, әлбетте, Кеңесбай ағаның «Қыйын өтсел», «Қуслар қайтқан күн» повестлерин, «Дәрбент», «Өмир мәурилерин», «Дарыя тартылған жыллар» романларын, «Ақ басқур» дан басланған бир қанша гүрриндерин атлап өтиў мүмкин емес.

Алым сыпатында да қарақалпақ әдебияттаныўына үлкен, салмақты үлес қосып кытыр.

Бүгинги күни доктор, профессор К.Аламбергеновтың алдына түсетын фольклоршы илимпаз жоқ десек асыра айткан болмаспыз. «Едиге» деген жерине жеткерип изертлеп, умытылып баратырған Едиге исмин қайта жаңғыртты, өлместей етип тарихы тасларына қашаулап жазды.

Қарақалпақта батырлар жүдә көп болған. Солардың ҳәр биринин қахарманлықлары ҳаққында өз заманында үлкен жыр, толғау, дастанлар доретинген. Лекин бизге солардың базылары ғана — 40-50 леген батыр туўралы ғана доретпелер жетип келген. Әлбетте, 40-50 дастан да аз емес (Дастанына ийе емес, тарихы жоқ халықлар да бар емеспе?).

Кеңесбай ағада шәкирт көп. Сонлықтан алдағы уақытлары Ерсайым, Ершора, Ерқосай, Амангелди, Жаскелен, Гөрүғлы, Дәулетиярбек, Бозуғлан, Қырмандали, Аманбай батыр т.б. тарихый батырлар туўрада дастанларды да тереңнен изертлеп, ол қахарманлардың исмлерин халық арасында еле де үгит-насияттай береді деп исеним бишширемиз.

26.11.14

ДӘСЛӨПКИ ФАНТАСТИКАЛЫҚ
КИТАПША

1986-жыл фантастикалық шығармалар жазыу менен шұғылланып киятқан жас прозаик Садирбай Исмайлдың «Парахатшылық — мәңгілік» атты повесті және гүррннлерден ибарат китапшасы жарық көрді. Бул китапша фантастикалық шығармалар оқыуға қызығушы китап оқыушыларын бирәз қуандырып таслады. Мен китап оқыушымы ретінде усы китапқа өз ой-пикиримді билдирмекшимен. Ең бирин ші рет бул китаптың қарақалпақ фантастикасы тарауындағы дәслөп- ки си болыуы менен қунып екенлигин атап өтпекшимен.

Китапшаға «Абайлаңдар, адамлар!», «Фазтон трагедиясы» және «Узақ уйқыдан соң» гүррннлери және «Парахатшылық — мәңгілік» повести киргизилген. Ушқыр қыялы автор келешек турмысымызды өзінше оқыушы көз алдына елестетирмекши болады. Бул китапты оқығанда автордың айтар өз ойы, өз пикіри бар екенлиги бирден-ақ көзге тас- ланашы.

Менинше, кемпиликтер де жоқ емес. Мысалға «Абайлаңдар, адам- лар!» гүррнннде Жер планетасының Тас дәуірин үшінши рет бастан кеширгенін айтады. Бириккен планеталар жәмийетининг министри (13- бетте). Бүйтін үшінши рет деп кесип айту қиын. Тас дәуіри үшін- ши рет басланды ма, я оннанда көп пе, яки бир рет-ақ Тас дәуірин бастан кеширди ме, еле илмде дәлилленбеди, белгисіз. Еле дәлиллен- ниуи де мүмкин. Сондықтан Жер планетасы хақында сөз болғанда белгисіз, анық емес нәрселер тууралы кесип айтуға болмайды. «Бир неңе Тас дәуірин бастан өткерилдер» деп айтып гана қойуы керек еди.

Бирақ үшінши рет бастан кеширди деп қахарманна айттырыуына автордың алдына қойған мақсети де себепши болған болса керек. Өйткені усы гүррнде Жер планетасы халқына: «...Абайлаңдар, адамлар!» және және өз-ара қырқысып, Жер планетасындағы тиришиликти жоқ етип алмайық», деген шақырғы автордың пүткин дүня халықлары- нан отиниш еткен хауазы, үни есипиледи.

Усы гүррнді хақында және бир айта кететугын нәрсе «Жердеги қырылысуларға жанымыз тозбай, адам урпағын сақтап қалуы ушын Жерге талай ушып та бардык» (13-бет) деген сөзлери бар министрдин. Енди автор оқыушының жерге көмек беруі ушын ушып келсе, олар — Бириккен планеталар жәмийетиндеги тиришилик ийелери хақ нийет-

хилер болса неге жерликтерге хабарласпаған, ушырасып пикир алмаш- паған? деген сорауына қалай жуап береді. Усындай ази, қам жерлер- ди болдырмауы керек еди.

«Узақ уйқыдан соң» гүррнннде де роботлар магнит ағымын жибер- ип корабди тутқынға алып та атыр, музлатып та таслап атыр, 500 жылдан соң тириетеди де. Билим жәмийетин де куралды. Бул мүмкин бе?! Автор бул гүррннде сол хәрекетлерди ислеткенде адамға емес, темирден исленген роботларға ислетип атырғанын естен шығармауы тийис еди. Ал робот деген қанша ақыллы болғанда да барибир, арғы басы, басқауы пультине қандайда бир белгилі хәрекетти ислер, жазуы сыяқты программалар орналастырылған ақыллы машина емес пе?!

«Парахатшылық — мәңгілік» повестинде, атынан көринип турған- дай-ақ, автор адамлик пенен зулымдықты қатар, қарама-қарсы қойып сүуретлеп, хақықтың, адиликтин ерте болсын, кеш болсын жеңиске ерисетуғынын, бул — өмирдің дәлилленген нызамдылығы екенлигин тағы бир мәртебе көрсетпекши болады.

Шығарма — қарақалпақ әдебиятындағы биринши повесть. Сон- лықтан кемпиликтердин де болыуы тәбигий. Қарақалпақ әдебияты- ның фантастика тарауы онша рауажланбай атыр, еле тажирийбе топлан- ған жоқ. Солай екен, жазыушының бул повестинде жиберген азы-кем кемпиликлерине тоқталамыз еле белгисіз болған планеталардың бориңе де адам бар деп сүуретлей беруі орынсыз. Мысалы автор «...келини ол да Юпитерде жергиликсі қауымелердин деп саулығын қорғау жәмийе- ти қарауында доктор...» (49-бет), «Тиришлик ийелери еле аңиуайы басқылты бастан кешипирп атырған Марста бундай саналы ойластыры- лып исленген уақының жүз беруі мүмкин емес еди гой...» (56-бет)- дейди. Бул — орынсыз. Илимнің рауажланыуының усы барысында 50-100 жылдан, яки оннанда бурын Марс, Юпитерде саналы тириши- лик бар, я жоқ деген проблема шешилер. Сонда бул шығарма хақында әрлад не дейди?! Және бир кемпилик Асан, Асқар, акалемек Шулы, кейин ала десант-экспедиция ағзалары «Эйтархалар маканына — Мар- стағы қадаған етпеген зонаға автордың шығарманың 56-бетинде ай- туы бойынша («...оған жүз километрден артық жақындай алдық па?! Отлы шар, магнитлик қуйын жүз км жақылағанларды барлық жүги менен, жутып қойған жоқпа?!...» (56-бет)) Марсты зертлеуши жер- ликлер еле жүз км ден артық жақындай алмай атырған болса олар қалай кирип кете алады?!

Мине усындай азы-кем кемпиликлери болмаса повесть те, улауыма гүррннлер де жаман жазылмаған. Менинше тили де жеңіл. Автордың

хәр шығармасындағы айтпақшы болған уақыттары да бирин-бири қайталамауы менен көзге тасланады. Алдына қойған мақсети де анық: паракхатышылықтың мәңгілік өмір сүретуі үшін дәлділеу, көрсетуі.

Фантастикалық шығарма жазуы, әлбетте, қиын, қурамалы, үлкен білім, ылыми сауатшылықты, таярлықты талап етеді. Биз сол қиын жоллардан сүрінбей, мәріана өткен қарақалпақ фантастика тарауының туылуы дәуіріннен белгилі орын иелейтүгін шығарма дәрете алған жас фантаст- жазушы, биринші фантастикалық кітап авторы Садирбай ағаны табыслары менен құттықтаймыз ҳам еле де бахалы шығармалар дәретіңу жолындағы жұмысларында тасқын табыслар тиілейміз.

«Нокс университети» газ., 5-ноябрь, 1986-жыл

ЖАС ЖАНР АЯҚҚА ТУРЫП АТЫР

Тийкарынан өз дәретін фольклордан алған қарақалпақ әдебиятының ылыми фантастика жанры хазиргі уақытта пайда болуы, қалыптесіу дәуірін бастан кешірімекте. Бүгіннің өзінде сын көтерерліктей төрт-бес повесть, поэмаларға, көплеген гүррнлерге ийеміз.

Қарақалпақ әдебиятындағы ылыми-фантастикалық шығармалардың тематикасы хәр қиылы. Бунда паракхатышылық, дослық, мухаббат, аңиялық, адамгершілік ҳақында тереңнен сөз етиледі.

Фантастикалық шығармалардың көпшилигинде баслы орынды паракхатышылық темасы ийелейди. Бул табиғий, себеби, ҳамме халықтың тилегі ле, нийети де — паракхатышылық.

Биз сөз етпекши болып отырған «Паракхатышылық—мәңгілік» фантастикалық шығармалар жыйнағы 1986-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына кітап болып басылып шықты ҳам жәмийетшілигимиз арасында үлкен қызығушылық туудырды. Баспасызде бул шығарма ҳақында бир қанша унамлы пикирлер жүзете келди.

Фантаст - жазушы Садирбай Исмайловтың бул кітабы Латвияда болып өткен пүткілсоюзлық жас фантастлардың семинар-кеңесинде жоқары баха алды.

Енди повестің өзіне келсек; жас оспирим Асқар ажағасы Ахметтен жазы дем алыс пайытында космограмма алады. Юпитердегі ажағасы; «Дем алысты бизлер бетте өткересен, кел» — деп мират етеди. Соның менен Асқар Жер—Марс—Юпитер планетааралық космос кораблинде сапарға атланады. Жолда Асан деген бала менен танысады. Корабль Марста тоқтап өтіу пайытында балалар жолаушылар менен

бирликте бул планетаның гөзал орындарына азғана уақыт саяхатқа шықпақшы болады. Жолда бир академикти ұшыратып қалған пионерлер оның жартасты айланғаннан соңғы жаңдалатты ашып дауысын еситип жардемге умталады. Кейиннен қууалай отырып, олар да ашылған дийәулдың жарығына бирге кирип кетеди. Солай етип балалар усы уақытқа шекем адамзатқа белгисіз болып келген жауызлардың ордастын ашады. Ол жауызлар тау арасында бекзинип алып, Жердегі пүткіл адамзатты қырып жиберіуің жолларын излестірип атырған екен. Академик айтқанды қылмағанылықтан қыйнап өлтириледі. Балалардың бири тез батал шешімге келип, усы пайытта космодромға қонған нәубеттегі экспедиция ағазаларына бул сырды жеткереди. Сауаш болады, душпан жеңиледи. Лекин, қахарман пионер Асан да бул гүресте қазыланады. Солай етип адамзаттың ен соңғы душпанлары да жоқ етип, дүныда мәңгілік паракхатышылыққа тийкар салынады.

Ертеңгі келешетемиз болған жас әуладты тәрбиялауда бул шығарманың үлесиниң үлкен екенлигін айрықша атып өткен орынлы. Бутан бир мысал; Асан қауипли микроблар салынған бочкаларды бос бочкаларға алмастырып, ишине ауыр болыуы ушын тас, қум қыйырынақларын салады. Ен соңғы бочканы толтырып деп атырғанда күтилмегенде аяқ сести еситиледи ҳам бала сол ыдысқа жасырынмұға мәжбүр болады. Жер планетасына ишине микроблар толы бочкалар кеткенше өзінің набыт болғанына қайыл: көз-көреки басын өлімге байлайды. Ал, академик болса өз халқына салық, сыр шашпайды. Сонылықтан да оны қыйнап өлтиреді. Повестің соңында командир Майков исеиниң түрле: «Бизің бирликти қахарман халқамызды хеш қандий жау жеңе алмайды. Балалар қоз жасы ана топырағымызға хеш қашан тамбайды. Енди Жер бетинде паракхатышылық мәңгі өмір сүретуіңына дау жоқ» дейди (С.Исмайлов «Паракхатышылық — мәңгілік», Нокс-1986 ж. 71-б).

С.Исмайловтың тағы да бир сәтли шығармасы «Жүрек галактикасы» деп аталады. Бул шығармасында экология, адамгершілік, аңиялық, мухаббат мәселелери менен бир қатарда паракхатышылық темасына да айрықша дыққат аударды.

«Абайлар, алашлар!» гүррнн де паракхатышылық темасына арналған. Автор бул гүррннің арқалы планетамыздың барлық халқын дослыққа, татыулыққа ауызбиршілікке шақырады. Ал «Қорқынышлы қара көлеңкелер» атлы фантастикалық гүррндинде үлкен философиялық мани бир. Сондай-ақ оның «Жүрек галактикасы» повести де кең мазмунға ие. Онда адамгершілік, дослық, мухаббат мәселелери коте-

рилген. Жазышы бунда пүткіл дүнялық тыныштықты, дослықты ұлығайды.

Тобиятты қорғау, қоршаған орталықты таза сақтау мәселесі хазір дүнья жүзидик машқалаға айланып бармақта. Адамдардың тобиятқа унамсыз қатнасынын нәтижесинде хайуанат ҳам өсімдіклер дүнясы кем-кемнен азайып атыр. Дарья-көллер, хәтте теңизлер қурып бара-дыр. Усының нәтижесинде климат өзгерди, денсаулығымыз төмен-леп, жасау шараятларымыз қыймыласты.

Ф.Энгельстың мынадай бир пикири бар: «... тобият үстинен ерискен жеңіслеримизге артықша талтайып кетпейик. Бундай хәр бир жеңіс ушын ол бизден өш алады» (К.Маркс ҳам Ф.Энгельс, таңшығ. 3-том, 80-бет. Ташкент—1981). Хайдықатында да бундай пикир менен санас-паудын ақыбетинде хазирги уақытлары тобият бизден акусыз өш ал-мақта.

Жас фантаст-жазыушы Садирбай Исмайловтың «Фазтон трагедия-сы» гүррици экология, тобияттын тири организмлер менен бирлиги темасына арналған. Тобиятта ауысық хеш нәрсе жоқ, хәмме нәрсениң де өз орны бар. Автор тобияттың усы ызымпылығын есапқа алмау тиришиликтиң жоқ болып кетиуи менен бирдей, деп гүррин арқалы адамларға жар салады.

Тағы бир айта кететүгын жағдай, усы жазыушының «Мешкей» атлы поэмасы да экологияға арналған. Памфлет формасында жазылған бул шығармада кешеги тубалаушылық дәуири ныпанаға алынғандай тәсир етеди. Поэмадағы тойымсыз мешкей, өзиниң қанағатсызлығы менен тобиятымыздың барлық нәрсени жеп болады, тиришилкке қауіп туу-дырады. Автор буның менен аўдаларымыз бул көтеги енди қайтып қайтпаласын, сабақ алсын деген жуўмақты алға сүрди.

Биз жоқарыла таллап өткенimizде, бүгинги қарақалпақ фантастика-сы еле раўажланыу, қалыптесу үстинде. Бул жанрға алдағы уақытлары ақсақал жазыушыларымыз да қол ұрып, жасларға жол-жоба берсе куба-куп болар еди. Өйткени, жас жанрға хәмиейне жаңалырық керек.

«Жас Ленин» газетасы, 1991-жыл, 16-июль.

ПҮТКІЛ ӘЛЕМ — БИР ЖҮРЕК

Бүгинги күни қарақалпақ илимий фантастикасы жанр сыпатында қалыптесип, раўажланыу жолында түспи. Илимий фантастиканың қалыптесип, раўажланыуында, жанрға тийкар салыада белгилі фантастиканың С.Исмайловтың хызметі ұлды, орны тиреули. Оны қарақалпақ илимий

фантастикасының тийкарын салыушы десек те қателеспеймиз (әлбетте, дәлелік фантастикалық шығармалар авторлары А.Халмуратов, К.Ер-назаров, Б.Ильясовлардың бир-еки гүррини жоққа шығармаймыз).

Қарақалпақ әдебиетиндегі илимий фантастикалық роман да («Жүрек галактикасы», «Қарақалпақстан» баспасы, 1991) С.Исмай-ловқа тийкесли. Бул роман қарақалпақ илимий фантастикасының қалыптесип болғаншығын, және да раўажланып атырғанын дәли-леуши ноқат болды. Кең жәмийетшилигимиз бул доретпейи жақсы күтін алды. Жоқарыда аты аталған китапқа енгизилген повесть хәм гүрриндер, әсіресе, роман талқылауға, изертлеуе ылайық шығарма екенлигин биз зейин қойып, сын көз бенен оқыу арқалы исеним хасыл қылдық. Бирақ бул мақаламызда журналға ылайықлап жа-зып отырғандығымыз себепли, романдағы қахарманларға, роман те-масы, идеясы, көтерген проблемасы, көркемліги, тили, гипотезала-ры х.т.б. толып атырған мәселелерге тоқтай алмайтуғындығымыз-ды, себеби жоқарыда көрсетилген хәр бир мәселе өз алдына изерт-леу объекти болатуғынлығы ушын бул мақаламызда тек романда бүгинги, кешеги дәуиримиздеги ушырасып атырған илдеттер, кем-шилликлер қалай ашылған, мине усы мәселелердің басын ашыуды мақсет еткенлигимизди ескертпейимиз. Биз шығарманы күнт пе-нен оқыу арқалы автордың позициясын, мақсетин аңғарғандай бол-дық. Ол да болса жазыушы шығармада биринши тезекте келешек өмирди, турмысты сүуретлеули мақсет еткени менен де, бүгинги, кешеги күнги жәмийетте орын алған кемшилликлерди ашып таслау (тийкарынан романның 2-3-бөлімлеринде) автордың дыққат орай-ында турады, яғний критикалау руўиында жазылған... (мақаланың усы жерден бир беті табылмады — автор)

...Ал және бир классик Артур Кларкке «Не ушын илимий фанта-стикалық шығарма жазасың?» дегенде ол былай жуап берген: «Себеби бул бүгинги күннің хакықатлығын ашық айтыу мүмкиншилтигин беретүгын әдебиаттың бирден-бир жанры». Мине буларға усаған пи-кирлерди Д.А.Биленкин х.т.б. да фантастик жазыушылар айтады.

Минекей көріп өттик, илимий фантастика бүгинги күнді реалы, ашық сүуретлеу мүмкиншилтигин беретүгын жанрлардың бири екен. Ал енди Садирбай Исмайловтың романында кешеги, бүгинги бизиң турмысымыздың көлеңкили тәрептери, нуқсанлары қалай ашып бе-рилген? Соларға тоқталайық.

XX әсир — атом әсири. Атом энергиясының халық хожалығына пайдасы, әлбетте, үлкен. Лекин атомды урыс қуралы сыпатында пай-

даланыу аса қауіпсіз. Шығарманың бірінші бөлімінде Бахадір Махмұдов Цефей шоқ жұлдызына жерліктер алған сигнал жауап себепті, ол планетадағы жәрдем күткен тиришілік иелеріне жәрдем беріу үшін келіншегі Тамара менен ұзақ сапарға шығып, үлкен машиналар менен жетіп барады. Бірақ, тилекке қарсы, ядро апатының планетадағы хәмме тиришілік набыт болғандығы үстінде шытады. Бул арқалы жазылуы бизге атом бомбасы — ойыншық емес, деп ескертеді.

Цефей Шоқ жұлдызындағы Тахира Жер планетасын хәм Жерде жаралық куралдың толық сапаластырылғанын билген. Лекин оның Жер хәққинда толық мағлаұматқа ийе болыуы исенимсіз. Өйткені авторын сүрөттейінше, ол планетада ылым, техника жүдә күшлі ражаңданбаған (Лекин биз жоқарыда ескерткенбиз, бул мақалада айырым кемшіліктерге де тоқтап отиуді мақсет етіпегенбиз, келеси мақалаларда сөз етеміз). Жазыушының Жерди келешекте сондай халда — парахатшылық орнаған халыда көргісі келетуыналытын сеземіз. «Пүткіл әлем — бир жүрек! Ол кеңейіп хәм қысқарып туралы. Адам жүрегі оғалда кең хәм шексіз әлемнің киширейтпген макети. «Оны бәрқулла таза сақлауға умтылайық. Гирбнің түспеген таза жүрек мәңгі жасайды» (57-58-беттер) дейди Тахира.

Жазыушының ойы да, арманы да сол: тек планетамызда емес, пүткіл ғалактикада, пүткіл космос кеңісliğіндегі ғалактикаларда парахатшылықтың болыуын, әділдік өмір сүрінуін қолдайды. Хәр бир алам, суу, тау, ғас, дарек, қус, хайуан, планета, ғалактика барлығы бир-бири менен органикалық байланысты, сондықтан биреуінің жанына тийген хазар хәммесінің де жүреклеріне дәрзе салады, дейди жазыушы. Ол теректің шыбығның сынғанына да қайып емес. Бул — автордың адамгершілігін, жүрегінің қалың. Деген менен бунда ылимий тийкар да жоқ емес сыяқлы. Мысалға «Арвох ови» деп аталған қиғаттағы (Қаршы, 1992-ж) «Космос қызы» деп аталған мақалада Татьяна Самарская: «...Адам не үшін кесел болады?»... Астана, ресторандарға бармыз, ол жердегі аспаптар болса қобинше ашығуып, қонап адамлар. Олар аўқат тағаралында сөгінеди, урасалы, буннан кейін борщ қапуста, томат пенен емес, бидайел сөгінділер менен толады, арадасалы. Овош-мийуелер де хәммесін өсиртеди, лекин өзлерінше. Олар космостағы барлық жанлы хәм жансызлар сыяқлы биохимбар алмасуыда қатнасады. Солай екен, аўқатты сизлер мейір-мұхаббат пенен тағаралыңдар. Геширди тууран атырғанда оннан кеширмн сораң. «...Қой, сен ашыулан ба, маған өз күшінди берде. Сонда аўқат мазалы хәм пайдалы болады (7-бет) дейди. Жане бир ылимий қиғатта ылимпазлардың еки бөлмеде турған еки гүлдің биреуінің шақасына зелел тийгізгенде екіншісінің де титиркентендігін, гүлінің солғандығын байқағандығы айтылады.

Бахадірлар Цефей шоқ жұлдызынан қайтып қиятырп космос кеңісliğінде адасып Керикеткен планетасына жолығалы. Бул планетада барлық нәрсені кері ислейди. Айт десе, айтпайлы, айтпа десе айталы. Хүкімет қарарында «Балаларға ғамхорлық етін», делінсе, бақшалары дачаларға айналырады, балаларға ғамхорлық төменлейди, «жерлерди дачаларлыққа айналырлық, теңизлерди суға тоқтырып, жер участкаларыңызға етіп етіп, базардағы нырықты арзандатып,...» деген қарарлар керісінше орынланып, жерлер шолістанлыққа айналады, теректер, тоғайлар жоқ етіледі, теңизлер құрғайлы, жер участкаларына хеш нәрсе екпей, ешек арқаптайлы, құмнан канал қазалы х.т.б. Биз айрымдарын ғана атап көрсеттік. Ал шығармада болса Керикеткен планетасындағы өмір арқалы бизің әлімізге, Қарақалпақстанда тубалаушылық дәуірінше жүз берген, автор өз көзі менен көріп, гуға болған барлық барлық иптасыларды майласынан-шүйдесіне дейін қалдырмай гәзеп пенен ашқаралайды, тубалаушылық дәуіріндегі басшыларымыздың ойланбай іслеген қылықтары үстінен ызалы күледі. Усындай кемшілік жибергені үшін оларды Мыйтан, Шыйлаң деп атайды. Соның менен бирге сол дәуірде дақтан жанған, бірақ илаж ете алмай иштен жанған адамлар типін Арой образы арқалы жасайлы. «Арой: «Хәқыйқатын айтсаң хәмме сеннен теріс бурылып кетеди. Қолпаң-қуағатламайды. Сонлықтан илажсыз еси жарымлардың арасында ояныу пайытын күтип тисірінің сууын сорып жүре бересей», (88-бет) дейди ол ашынап.

Автор Атамұрат ғары тили менен: «Адамлардың өмірінің қысқарыуы тәбиғаттың басқа жанлы ағзаларынан емес, хәқыйқаттың жүзеге шықпай бүркемеленіп келгенінен болады» (150-бет) дейди. Шынында да бизің жәмийетімізде қалпалдан-қалша адамлардың жүрети бир-бирине іслеген қопалығынан, алдамшы хәрекеттерінен, сыйламаушылығынан,... жаракатанып атыр десеңші?! Сондай ойланбай іслеген, айтылған сөзлер Атамұрат ғарының да жүрегін жаралап, мезгілсіз өліуіне себепші болады. Доспел врачлар оған келінің өлі, егіз бала тууды, дейди, соң өлі емес екен, дейди. Булардың барлығына Атамұрат ғарының жүрегі бардаш бере алмай соғыуын тоқтатады. Не деген хәсіретлі қопалықтар, жууапкершіліксіздік!?

Бахадірдың баласы Сабыр Ай Ман хәм Ая деген басқа планеталық адамлар менен бирге саяхат жасап, адамдары суу астында жасайтуғын

планетаға келеді. Дәлсеп ол жерде де тиришілік құрғақтықта болған. Лекін табиғатта, атмосфераға бийпәрұалық пенен қарау нәтижесінде, қорабшлердің ретсіз ұзікісіз ұшыуынан, әндірістің зыянды газ бөліп шығаруларынан, хәр қылы ұрыс құралларының жарылуы, жануларынан атмосфераның космостың зыялы нурларынан қорғаушы «түңлігі» тесіліп-тесіліп, ақыры зыянды нурлар тиришілікті набыт етеді. Суу басқына пайда болады. Бул арқалы автордың бізге неңи нұсқап турғаны хәммеге түсінкілі болса керек.

Буннан соң жартыбаслар планетасындағы өмірді сүретегенде де хәр абзац, хәр бир гәп арқалы жазылуы біздің жәмийетиміздегі был-басықларды өткір критикаға алады. Мысалға, жартыбаслар планетасындағы бир мекеме басшысы нисі түсіп барғын адамның қаразына «мақұллайман» деп жазыу орнына бирінші рет «мақ» дегеннн жазыла, кейінгі «уәллайман» дегеннн жазыу ұшын ол адамды 6 ай қатнатыады. Міне — бюрократизм. «Бийпәрұалық себебінен теңізміз де жартыланып қалып», дейді олар. Жарты метр жер ұшып жартыбасты Мәтібий қоңсысының басын жарады. Міне ханзятшылық, адамды адам хұрметлемейшілік. Усындай хәдісеселер кешегі тубалаушылық дәуірінде біздің елімізде жоқ па еді?! Әлбетте, бар еді, буннан өрескілдері де болды.

Сабырлар буннан кейін жер асты адамлары — жылдан-адамлар менен ұшырасады. Бул планета да бурын ярым қулық, ярым суудан ибарат болған сулыу планета болған. Лекін басшылардың көзсіз көрсетпелері нәтижесінде шәлістанды гулістанға айналдыру мапазы басланған. Теңізді жоқ еткен, дәрйаны шәлістанға бурып, ысырапкершілік жүз берген. Ақыбетінде зыялы газлер атмосфераға хәлден зыят тарқалып, реакцияласып, атмосфера қабаты — түңлік жоқ етілген. Отлы метеоритлер планета қорғанышы болмағандықтан іркіншісіз планета үстіне жауған. «Табиғатты бойсындыру» нәтижесі ұсылай жууақланады.

«Табиғатқа қатал көз-қараста болғанлардың тәдирі ұсылай жууақланатынынан биліп қойғанның артықшығы жоқ» (186-бет) дейді, жылдан-адамлар.

Шайтанлар планетасы. Жазылуы бундағы шайтанлардың хәркет-сөзлері арқалы біздің жәмийетиміздегі жағымпаз, өтірік айтып, соны рас деп уу жалғудан қайтпаушыларды, сөзі менен ісі басқа болған адамларды аңқаралауды әмелге асырады.

Романның соңында Сабыр дослары менен Перилер еліне саяхат жасайды. Суу перилер аңсалдарда да ұнамсыз сүуретпенбейді. Автор

перилер менен ұшырасуды кейінгіне қойып жүде дурыс еткен. Келештен үміт қүту керек. Жоқарыда келтірілген кемшіліклердің бәрі еле дузлеседі, себебі перилер сыяқлы жүрегі таза, хәк адамлар да көп. Солар дүнианың тетігін ұсылап турған, демекші болады.

Міне биз романды ұстіртіндеу болса да таллау арқалы онда тубалаушылық дәуіріндегі өрескіл кемшіліклердің бет-пердесін өткір сатира-юмор менен ашып тасланғанының гууасы болдық. Әсіресе, шығарманың 2-3-бөлімдерінде аңқаралау хәуіжте минген. Қайта қурыу, демократия, баспасөз еркінлігі берілсе де, еле ашық пикирге тусау бар 1989-жылы ұсы шығарманың 2-3-бөлімі жеріланбай, тек 1-бөлімі ғана повесть сыпатында «Әміударья» журналының №7 санында жарық қоріуінің себебі де ұсында болса керек.

20-21-ноябрь 1993-жыл.

ҚЫЯЛ ТЕҢІЗІНІДЕ ЯМАСА ИЛИМИЙ ФАНТАСТИКАЛЫҚ АДЕБИЯТҚА ҚЫСҚАША ШОЛҒУ

Фантастика — көркем әдебиеттің бир түрі болып, әйісмі замандардағы тобиғаттың, адамзаттың жаратылуы, пайда болуы хәуқын-дағы хәр қылы әңсаналар, аңыздар, мифлер тийқарында пайда болған. Фантастика — көркем әдебиетті омырда сүретеудің өзгеше бир түрі. Онда реалистік элементтер қыяллы, ажайып хәдісеселер менен қышып кетеді.

Хылық ауызекі дәстүресіндегі қыяллы ертеклер, әңсаналар, дастанларда да фантастикалық сюжет, мотив, элементлер ұшырасады. Олардағы адамлардың аспанға ұшыу арзыуы — ұшар аттар, ұшар тілемелер арқалы берілген. Сондай-ақ фольклорда өзіннің тирилуін, адамның түрлі хайуан, құсқа, тасқа т.б.ға айналуы, адамша сөйлеуші хайуанлар, жузиктің қасы арқалы ұзақтағы хәдісеселерді қоріу х.т.б. толып атырған фантастикалық элементтерді адамлардың арзыу-арманы, қыялы деп түсінеміз.

Илимий-фантастикалық шығармалардағы «уақыт машинасы»нда саяхат ету, басқа планета, галактикаларға ұшыу, қан шығармай операция іслеу, профессордың басын кесіп алып басқа адамға қондыру х.т.б. толып атырған хәдісеселер де өмірде жоқ фантастикалық кубылыстар емес пе, фантаст — жазылуының арзыу-арманы, қыялы емес пе? Сонда фольклордағы фантастикалық элементтерден илимий фантастикалық шығармалардағы фантастикалық элементтердің айырмашылығы қандай?

Бұлардың бір өзгешелігі, илимий фантастикалық хайыс, құбылыстар заманағой электроника, кибернетика х.т.б. илим жетіскендіктері менен тығыз байланысы жаңа сұфреттеледі. Бұл шығармалардағы турмыста еле пайда болмаған техникалар, сыртқы хайыс-сәттер оқылуынан қоз ашына исенімді түрде, шынайылық болып еселейді. Хәтте, оқылуы сол аппараттың бар екендігіне, келешекте болуы мүмкіндігіне хәш шубха келтірмейді. Өне, ұсынай етіп дәлелін беріледі. Ал фольклордағы фантастикалық элементтер болса оқылуында бірден-ақ исенімсіздік оятады. Мысалға, қыз жүзгітудің қасына яки тырнағына қарап жігіттің не іспеп атырғанын бақылап отыратын (бұндай эпизодтар фольклорда көптеп ұшырасады) десек қим ісенеді. Егерде қыз теленатия арқалы, жігіттің мийінен таралған биотоктарды оқыуы нәтижесінде оның не іспеп, не ойлап атырғанын білді, десек оқылуында исенім пайдала болады. Яғни фольклордағы қыялдық хайыс-сәттер көбінесе мифологияға тийікарланса, илимий фантастикалық шығармалардағы құбылыстар илимий-техникалық прогреске тийікарланады.

Шынында да фантастика көркем әдебиеттің бір тарауы болғандықтан онда адам образы берілуі де керек, шәрт. Себебі көркем әдебиеттің мақсәті — адам тәрбиялау болып есепланады. Әйелің, адамгершілік, жақсылық, дослық сыяқты адамның хасым қасиеттерін ұлымау, көтеріу менен бирге гейбір адамдардың менменлік, ашкөздік, қызбалық, эгоистік қозқарас, қасиеттерді аңқарлау фантастикалық шығармалардың да тийікарны ұзайтасын болып табылады. Мысалға, дұны жүзелік фантастиканың атақты жазушысы Герберт Уэллстің «Көрінбейтуын адам» шығармасын алып қарайық. Бұнда жоқарыдағы қасиеттер, ұлыма кеңірек айтқанда, адамзат маңқаласы баслы екенін көрміз. Халықтың мәнінен өзінің жеке мәнін жоқары қойған — байбұды көзлетен физик алым ең кейінде апатқа ұшырайды — өзі қазған орға өзі түседі. Бұндай мысалдарды барлық шығармалардан да көрсетітуіміз мүмкін. Фантастиканың да, көркем әдебиеттің басқа түрлері сыяқты бас мақсәті — инсанды тәрбиялау болса басқа жанрлардан қалай парық етеді, деген орынлы сауал тууы мүмкін.

Адамдардың ой-орисін рауажландыруу, келешекке жақсы қозқарас оятуу, келешек жәмийеттің илим хәм техникасының өсіп-рауажлануының дәрежесін көрсетіу, гипотеза ұсынуу баслы айырмашылықтарының бири болып есептінанды. Көркем әдебиеттің басқа жанрларында космос кораблінің хәр қыйлы түрлері, модельері, роботтар, анабиоз, протон пушқасы, адамды көрінбейтуын етіп жиберетуын думан, яки магнит толқынлары, телекинез, пересевирациялық

сұфрет, адам ойын биелетутын аппараттар хәм т.б. сыяқты реалы, хәзіргі турмысымызда жоқ аппарат, техникалар, үскенелер болмайды. Ал фантастикаға булар сыйымды. Яғни фантаст-жазушы адамдардың арманларын, ойларын реалы болып атырған ұяқия сыпатында сұфретлейді. Мысалға, инсан жасын ұзайтуу илим менен техниканың алдында тұрған, еле шешілмеген мәселе болса, фантастикада әліе қиашп шешілген — анабиоз ваннасы бар. Ямаса бес әсір, он әсір артқа, яки келешекке саяхат етіу, сол дәуірде жасау хәзір биз ұшын ертеке, қыял болса, илемий фантастикада қыял емес — шынылық.

Ұсындай құбылыс, хайыс-сәттерді көрсетіу, сұфретлеу арқалы фантаст-жазушылар илемге көп пайда келтіреді, келтірип те атыр.

Мысалға, Жюль Верннің қақармалары суу асты кемесі пайда болмастан көп бурын-ақ кемеді («Наутилус») суу астында саяхат етеді, самолет, ракета пайда болмастан алдың-ақ автомобиль, аэроплан белгілерін өзінде жәмелестірген ұшар машиналарға саяхат еткен.

Академик Л.Аршимовичтің айтуынша, Нобель сыйлығының лауреаты Н.Басов хәм М.Прохоровлардың лазер нурлары тарауындағы илимий жаңалықтарының майданға келіуінде А.Толстойдың «Инженер Гариннің гиперболойды» шығармасының үлкен тәсірі болған. Ж.Верннің 108 гипотезасынан оны гана, А.Белястың 50 гипотезасынан үшеуі гана илимий тийікарға тие емес деп табылған. Басқалары реаллыққа айналмақта. Фантастикалық шығармаларда сұфретленген, қалесе ұшып, қалесе жол менен жүретутын аэромобильдер хәзір Америкада шынылыққа айналты, дослетін даналары эксперименттен өткізілмекте.

Адамның өзінде де еле аңылмай атырған ажайып құбылыстар, күштер көп екені илимде де, илимий фантастикалық шығармаларда да айтылмақта. Илемнің көрсетуінше, адам мийі толық өз күшін, потенциалының хәзір 7-15 проценті шамасында іселейтін екен. Толық жүз процент хызмет еткенде адамның омиринің, турмысының қандай дәрежеде өсетуінінша ақыл да жетпейді.

Илимий фантастикалық шығармалар тийікарында кинофильмдер де жаратылмақта. Олардан «Амфибия-адам», «Оны Роберт деп атайды», «Дауыл планетасы» х.т.б. тарлап көрсетсек болады.

Фантастикалық графика, сұфрет, архитектура рауажланбақта. Сондай-ақ фантастика радиоөсетіріу, телекөрсетіу, фотография салаларына да кең араласып атыр.

«Қарақалпақстан мәдениеті» газ., 1993-жыл, ноябрь-декабрь (21-24-санлары)

«ШАРЬЯР» ДӘСТАНЫНДАҒЫ ФАНТАСТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР

Қарақалпақ әдебиетінде илемий фантастика жас жазылардың биігінен есептелінеді. Сондықтан қарақалпақ илемий фантастикасын ізерттеу жұмысы да қолға алынбай атырған тым, бірақ ізерттеуді талап ететүгін әдебиеттануы илиминин бір тарауы болып табылады.

Дәлсіз илемий фантастикалық шығармалар 60-жылдардың аяқтарына таман бастасөзде көріне бастады. Бүгінгі күні әдебиеттанушылар бұл түрі өзінің қалыптасуы болып және рауажланып басқыншылардан бастап кешірілме.

Әдебиеттанушылар басқа түрлері сыяқты илемий фантастика да жоқ жерден бірден пайда болған емес: қарақалпақ ауызекі әдебиетінде, қала берсе, классикалық әдебиеттегі және совет дәуіріндегі әдебиеттанушы илемий фантастикалық емес шығармаларындағы фантастикалық элементтер, сюжет, мотивтер, сондай-ақ басқа туысқан халықтар әдебиеттарындағы илемий фантастикалық шығармалар х.б. лар оның шығу дәрежелерінен есептеледі. Әсіресе, фольклорлық дәрежелердегі фантастикалық сюжет, мотив, элементтер қарақалпақ илемий фантастикалық әдебиетінің пайда болып, қалыптасуында ең шешуші фактор болып қызмет етті.

Фантастикалық элементтер фольклорлық шығармалардың ишінде, әсіресе, қыпшаң ертеректе, дастандарда, аңыз-әңгіме, эпикаларда көп кездеседі. Биз бұл мақаламызда фантастикалық элементтерге жүде бай болған дастандардың бірі — «Шарьяр» халқында сөз жүріттегішіміз.

«Шарьяр» дастанының «Қарақалпақ фольклорының» 20 томлығының 13-томында екі варианты бір кітапқа биіктіріліп берілген. (Биз усы кітаптанғы Өтениз жырау варианты бойынша талаш жүргізетүгіншемізді ескертпейміз — А.Ә.). «Алғы сөз»-де белгілі фольклорист ашым, проф. Қ.Максетов: «Шарьяр» дастанының ұзақ дәуірі орта әсір дәуірлеріне туура келеді. Бұл дастанның тийкары скелетін қурағаны менен, онда жүде ерте замандар менен байланысып кеткен перийлер, қулар, дууа, адамдардың тас болуы, тиридіуі тағы басқа толып атырған тәбиғаттан тыс ұақылардың сұуретленіуі орын алған», — («Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1984, 6-бет. Ескертіу: келесі келтірілетүгін мысалдар да усы кітаптан алынады) деп көрсетеді. Шындында да фантастикалық моменттер көптеп кездеседі. Дастанда хәрәкет ететүгін фантастикалық образдар хам предметтер; адамды естен айыратуы бийхуш дәрі, адамды есіне келтіретүгін мушқи

анбар дәрі, бир кекили алтыннан, бир кекили түмистен, басы алтын, қолы мыс ул менен қыз (Шарьяр хам Әнжим), Шарьяр менен Әнжимге «суу» залелін тийгізбей, балық киби туулатп» саклаган суу атасы Сулайман, «Шалма ханның баласын, Бузба ханның қаласын...» деп сөйлейтуын шол, кум, тау, қол, сырлы хасасы бар қалендер, егізекти емизген алтын басы киий, қорандозлар, пәтия-тилек, перилер ели, «аяқтары малалай, қолдары жабадай...» қорқынышлы мақлук, адам сұуретіндегі сөйлейтуын қара таслар, адамдардың басын айналдыр, тасқа айналдыратуын хам қайталан оларға жан ендіріуіе күшқуирети жететүгін бүлүнгізе қус, Хәзирети Қызыр, жылан кегиндегі, май менеп сылағанда липасы төгіліп, адамға айналатын Ақ мары менен Көк мары, қызды жуп-жумалақ топқа және қызға айналдыратуын дем урыу, сөйлейтуын, сонаға, қуғыйға, қаршығаға өзгере алатын қуыры 40 гезге созылатын Сулайманның аты — Аспи-жәңгір, қулы, пияти жоқ, дем урылған топырақ шашылса ашылатын дәрүаз, Сулайман халқын, перилер елін бир уыс топырағын да түсірмей бир арым күнде Шарьярдың бағының жаңыла көшіріп атырған пери, басқа жақта жүрген адамдардың хәрәкеттерін өзінше сөзбелендірген Сулайманның жүзигі, мама кемпір, алтыннан пакасы, тилаладан жапырағы, хинжиден түйнегі бар дарак, Жұлдызшаның жүзигі, қалыш сермегенде өлкен от, ине-жис мақлуклар, Жұлдышша патшаның арпасындағы «Жұлдызшаның қызыны Шарьяр алар» деген сана (жазыу), бир түрден екінші түрге тез айнала алатын ине-жис мақлуклар қаласы, көрмей қылған қолдан анытуын дудулан терли, х.б.

Басқа фольклорлық шығармалардағы сыяқты «Шарьяр» да да фантастикалық элемент хам образлар көбінесе жақсылыққа хызмет етеді, халық сүйген қахарманларға қысылғанда жәрдемші болады. Бірақ, соның менен бирге халық оларды өзін сүйген қахарманлардың батырлығын, қахарманлығын көрсетіу, абройын жоқары дәрежеге көтеріу мақсетінде, бастан кешірген қиыншылықтарын күшейтіу үшін оларды душпандарына да жәрдемшестіреді. Егер дастанды дәретіушілер булай етпегенде — Шарьяр менен Әнжим хеш қиыншылықтарсыз мура-мақсеттеріне жетіскенде шығарманың қунылығы, әкмиеті оншелли дәрежеде болмай, Шарьяр менен Әнжим сыяқты қахарманлардың аты, олар халқындағы дастан бүгінгі күнге шекем халық арасында сақланбаған, өзлерінің ул-қыздарын да қиыншылықтан қорықтайтуын батыр етіп тәрбиялай алмаған болар еді.

Дастанда Дарашшаның хиялы Гүлшара босағанда күндеслер қызғанып, мама кемпірге алтын беріп «оның туған ул-қызының көзін

жок ст» дегенде, мама Гулшарага бийхуш дери ийискетип, естен тандыралы хэм койнына «Бул куданың кудирети, бир кекили алтыннан, бир кекили гүмистен, басы алтын, қолы мыс, бир ул менен қыздың» орнына пышқып пенен күшпиктиң баласын салалы, кейиннен мушки анбар дәрини мурнына ийискетип, кайтадан хуышына еңиреди. Бул жерлерде сөз етилген фантастикалық предметтер болған бийхуш хэм мушки анбар дәрілер халық сүйген қахарманларға қарсы ислетилип, олардың басынан кеширетуғын уақытларды қиймыластырыуға байланысты киргизилген. Ал, ажайып ул-қыздардың тууылығы болса, халықтың өз сүйген қахарманларын хәдиен тыс гиперболизациялауы, тәни-тайы жок сыпатында сүуретлеуге деген қуштарлығы себепти болып отыр. Бундай жағдайлар басқа дастандарда да ушырасады. «Бир кекили алтыннан, бир кекили гүмистен...» болмағаны менен басқа дастандардағы бас қахарманлар да тууылғанда алп болып тууылып, күн, саат сайын оседи ҫ.т.б.

Мама ул менен қызды сархауызға таслағанда «суу атасы Сулайман, суу зателин тийізбей, балаларды балық жиби туулатып» сақтауы, соның менен бирге қабатұрқы персиян Қарабек 9 ханнының айтылуы бойынша суулағы еки баланы алып, шөлге апарып шалмақшы болғанда шолдың:

— *Шалма ханның баласын,*

Бутба ханның қаласын,

Қан йиғлаатпа кейинінде,

Гулшара атлы анасын,

Шалсаң ханның баласын,

Бүзсаң ханның қаласын,

Қан йиғлаатсаң кейинінде,

Гулшара атлы анасын,

Шәллер атым қурымаса,

Турған жерде жутарман,

Өйел құда хақы ушын,

Өлтирдим, — деп бара бер, —

(42-бет) деп сөз беріуі хэм кейін қумға, тауға, көлге апарып шалмақшы болғанда да олардың шөл сыяқлы сөз беріулері, алтын баслы кийикти бір сырлы хасасы бар қалендердің 9 жолдың дәрбентинде жатқан саңыралар жанына айдап келип, емиздіріулері фантастикаға жатып, олар қахармантардың айғабы адам емес, әрбақды, құдай қоллаган ілаһийла жаралған инсанлар екенлігін көрсетіуге хызмет етпекте. Дастанда буннан басқа да диний фантастикалық элементтер жүдө көп ушырасады. Мысалы: Шарьар мусылман менен пери елвин

шегарасына келгенде «аяқтары маладай, қоллары жабадай, кулақтары қалқандай, көзлері қорқынышлы» бир балени көреді хэм аллага сыйынғаны аркасында ғана мақлұқтан қутылады: бүлбүлгөз күс қар қылы басты айналдыратуғын хәрекетлерін ислеп, басын айландырмақшы болғанда исми ағзам дуфасын умытып қалғандығы себепти жеңіледі: ал аузындағы исми ағзам дуфасынан жаңылмағандықтан ғана Әнжим бүлбүлгөз күсты жеңіуге миясар болады; Хазирети Қызыр Шарьар тасқа айналғаннан соң Қарақасқа атты шешіп Емен жұртына жетелен алып келеді: сондай-ақ балалардың кекиллері алтын, гүмис бөлуылары да бир куданың кудирети сыпатында сүуреттеледі. Бул диний фантастикалық предметтер бәрқулла бас қахарманларға яр, қысылған-да демеуші болады. Диний фантастикалық элементтердің көп болуы дастанның ертеле дөрегенлігін тастыйқалайды.

Бүгінгі күнги илимий фантастикалық шығармалар менен жақсы таныс озық ойлы оқылуы дастанды оқып қарағанда оннан илимий фантастикада жиі ушырасатуғын көптеген фантастикалық мотив, сюжет, предметтерді гезистериуі мүмкін. Мысалға, бүлбүлгөз күс көп адамларды, соның ишинде, Шарьарды да дуфасынан жаңылдырып, тасқа айналдырып жібереди және де Ақмары ақ жылан патша өз қызына дем урып, жұп-жумалақ топ етип жиберіп, Әнжимге: «Адам халыға қайтар» дейді, оның әрбағынан күшін сынау мақсетинде. Сонда Әнжим дуфасын оқып адам қадирге екеledi. Сондай-ақ, Аспи-жахәңгир ат өзине дем урып, биресе сонаға, биресе қырығайға, биресе қарығаға айналып қалса, ал оны қуғытуғын дәу бирде қарығаға, бирде лашын болып қуады. Бундай бир түрден екінши түрге айналуы сыяқлы фантастикалық мотивлер дастанда көшпеп ушырасады. Тап усындай мотивлер илимий фантастикалық шығармаларымызда да көп. Мысалға, белгилі фантаст-жазыушы С.Исмайлоптың «Жүрек галактикасы» романында түрлері көптеген формала өзгеретуғын шайтанлар хәқында, ал қазақ фантасты Нарбиль Кенжетулованың «Итгилік аспаны астындағы үш күн» хэм «Жарылас себепи анысданған жоқ» илимий фантастикалық гүррнтілеринде болса қалесе ағашқа, ҫ.т.б. айнала алатуғын қахарманлар тууылы сөз болады. Бирақ бул арқалы биз «Шарьарды илимий фантастикалық шығарма дегден аулақпыз. Оның хэм басқа да фантастикалық мотив, элементтер көп гезлестетуғын фольклорлық шығармалардың илимий фантастикалық бола алмауының себепи, фольклорда фантастикалық құбылыстар, предметтер илимге тий-карланбай, қуданың кудирети, жаратқаны сыпатында сөзделенеди, ямаса «сонаға айналады, оннан қарығаға өзгерди» деп айтылады да қояды,

дәлиллеленбейді, яки дәлелденсе де «құдайдың шарапаты менен» я болмаса «динге ярашпн шығармағандықтан» деген сөздер менен дәлелденіп, құдайға, динге байланыстырылып қойылады. Ал, илимий фантастикалық шығармаларда болса қақармашылар өз ойын, яки орайлық нерв системаларын басқаруы сырларын менгеріу арқалы, ямаса қандайда бір аппараттардың көмегі менен, болмаса өз-өзін иесілерінің арқалы бір биологиялық түрден екінші бір биологиялық түрге өзгереді. Яғниәй фольклорда қандайда бір нәрсенің қақармашылар болуы мүмкіндігін білме, жоқ па, оған онша ғтибар берілмейді, ал илимий фантастикада бірінші тездеге ұсыған дыққат аударылады.

Фольклорлық шығармаларда, соның ішінде, «Шарыарда бас қақармашылар фантастикалық предметтерді, образдары өзлерінің қандайда бір жәрлеми арқалы (мысалы, ертектерде сүйімурық қус палпанын айдархадан аман алып қалғандығы ұшын жақсылыққа жақсылық пенен жуау қайтарып, хызмет етеді, т.б.) яки күш арқалы өзлеріне болсаңдырып хызмет еткіріуге ерседі. Мысалы, «Шарыарда Әнжим Аспикахәңгір атқа мініп алып аспанға ұшса да, жерге түссе де туспейді. Нәтижесінде ат Әнжимге беріледі.

Біз жоқарыда айтқанымыздай шығармада адамды бийхуш ететугын, есіне ендіретугын хам Шарыардың көзі көрмей қалған анасы Гүлшараның көзіне сүрткен дүлдүлдің герді сыяқты дәрілер хикәзәһә сөз етіледі. Бұдар бүгін шыныққа айналған. Мүмкін, бұндай дәрілер, шынында да, турмыста дәстан дореген заманда-ақ болған шығар, бәлкім, тек халықтың ұшқыр қыялы, арманы шығар, бұл жағы енді белгісіз. Біздің көзді ашатуын дәріні де шыныққа айналған деуимиздің мәнісі, медиклериміз операция арқалы, экстрасендериміз биотоклар, х.т.б. нәрселер жәрлеми менен көрмей қалған көздерді көретугын дәрежеге алып келіп атыр, дәстанда сүфретленгеніндей миннетлі түрде көзге сүртетугын дүлдүлдің герді болыуы шарт емес шығар. Улығма халықтың «соқыр көзді сауылта алғанда» деген арзыулары бүгін қандай жол менен болса да әмелге асқан ба, асқан, тийкарғысы сол. Дәстанда дүлдүлдің герді «усындай дәрі болса екен» деген арман халында ғана сүфретленіп қалмастан Шарыардың сондай бәзүлі, қоянның сүтіннен басқасын таба алатуын дәрежелеті шан-шәукегелі, қудиретлі патша екендігін көрсетіу ұшын да келтірілген.

Дәстанда: «Шарыар жүзикке қарады, атасының қиятырғандығын көрді», — (109-бет) деген гәп бар. Бұл Сулайманның сықарылы жүзінгі хаккындағы гәптен халықтың ұзақтығын көріуді, алыстағы менен сойдәсіуді арман еткендігін сезіуге болады. Бүгінгі күні бұл арман-

лар бираз дәрежеде іске асты деуге болады. Илимий фантастикалық шығармаларда да дәстандағы жүзінгі хызметіндей істі апаратын аппараттар, мысалы: видеофон, хәр қыялы экранлар, т.б. хакқында көп сөз етіледі. Мәселен, С.Исмайловтың жоқарыдағы романынан үзінді келтірейік: «Экранда болса космонавттар қалашасының барлық ишкі көрінісілері сөйленіп тұрғанын сезді. Сидоров космонавттар менен сөйрек ұшырасады. Оған барлық зәрурлі істер ұсы экранлардан-ақ мәлім болып тұрғандықтан арқалап жүріудің хажеті де жоқ. Сидоровты космонавттардың сөйрек көретуыныңың да бір себебі ұсында елі» (С.Исмайлов, «Жүрек галактикасы», «Қарақатпақстан» басп. Н. 1992, 14-бет). Екеуін салыстырайық; дәстанда қуры жадағай сөз менен «жүзикке қарады» делінген де, басқа жақта жүрген адамлар тарататын биотолқындарды қабылап, сол адамның кескінін сөйлеңдіре алатуын аппарат орнатылған жүзик яки т.б. деп ишме, адамзаттың дәретібуілік ұқыбына тийкарланып дәлелденбегендіктен, оқығанда бірден ашама ісепмәсізлік оятады, ал екінші мысалдағы «экран» дегеннен-ақ оқығанда алыстағы хәрекеттерін өзінде қабылтай алатуын аппараттар орнатылған экран тууралы сөз баратырғаны бірден түсінікті болады.

Бүгінгі илмның жетіскендіктері көзқарасынан илимий тийкары бар деп табылған фантастикалық предметтер менен бірлікте дәстанда илимий тийкары жоқ фантастикалық заттар да көптеп табылады. Мысалы: аттынан шақасы, тпыладан жалырағы, хиккіден түнегі бар дарақ. Бұндай дарақты бізін планетамыз шарыатанда іс жүзінде болыуы мүмкін емес. Бірақ дәстанда дарақ ұақыяларлы рауақландыруға хызмет етіп тұр. Перілер елі дәуразасын көрсетпей жанып тұрған, Шарыардың қыялыты бір ситтеуінен өшіп қалған оттың да болыуы мүмкін емесіні көрініп тұр. Бұл болса Шарыардың жолындағы қыялышшылықтарлы күшейтіп сүфретлен, оның қудиретлілігін және де айқынлау мақсетінде іслетіптен болса итмал. Бас қақармашының атларының ақылы, дос етіп сүфретленіуі барлық дәстандағы ұшырасатын қубылтас. Сондай, «Шарыар дағы Қарақасқа, Әсиресе Сулайманнан қалған әпсанайы Аспикахәңгір ат алуайы емес, фантастикалық образ болып табылады. Ол Шарыар менен Әнжимнің ата-анасының Дараша хам Гүлшара екендігін де, олардың Сасуар менен Ақдәулетке қалай перзент болғандығын да х.т.б. біліп баратыр, қуырғы 4 тезде созылып та атыр. Аспикахәңгірдің ұсындай фантастикалықхалда сүфретленіуі Шарыар менен Әнжимнің өзлеріне қарсы дұшпанларды жеңіуіне жәрдем береді.

Улығуа айтқанда, дәстандығы барлық фантастикалық образ, мотив, предмет, сюжеттер шығарманың қызықты уақыттарына бай болуына қызмет етуі менен бірге, халықтың арзұ-арманларын да сәулендіреді, ой-өрісінің қай дәрежеде екенінен бізге дерек береді.

«Әмбұлары» журналы, 1994, 1-сан, 76-78-бб.

ҚАРАҚАЛПАҚ ИЛИМИЙ ФАНТАСТИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯ МАШҚАЛАСЫ

(С.Исмайловтың дәріптемелері тийкарында)

Табиятты қорғау, қоршаған ортаның таза сақтау бүтінгі күннің дүние жүзілік ахмийетке ийе машқалаға айналып отырыпты. Табиятты «бойсындырудың» ақыбеті туыралы Ф.Энгельстин: «Бирақ табият үстіннен ерискен жеңістерімізге хәдден зыят масайрап кетпейді. Бундай қар бір жеңіс ұшып ол бизден өш алады» (К.Маркс, Ф.Энгельс, 3-том, Т—1981, 70-б.) деген пікірі менен хеш ким санаспайды.

«Әдебиетшілердің» (жазылшылардың — Ә.А.) миннети — заманластарымызды қайта тәрбиялау, оларға хақыйқый адам дегеннің қандай болатуынтығын түсіндіріу, санасын тазалау... Усылар исленбегендіктен де экологиялық машқала келип шақты, деп ойлайман. Биз экологиялық апатшылықтың жақын қалғандығын сезінбектеміз» (Иозеф Несвальдба, «Вновь познание Москвы: „Иностранная литература“ журн. 1988, №9, 212-б) деп қышқырған чехословакиялы шайыр Иозеф Несвальдба хәм басқалардың, соның ишінде айырым қарақалпақ жазушы-шайырларының да дауысын еситер кулық болмады. Мине, арқайынның, итибарсылық ақыбеті неге ақелип соқтырды?! Адамдардың табиятқа миниреміз қатнасының нәтижесінде көплеген өсімдіклер, балық, хайуан түрлері жоқ болып кетті. Дарыя, көл, теңизлер құрып бармақта. Усының салдарынан адамдар өзгерді: хайуан райы бузылды, дуалы нан көзді аштырмайды. Адамдардың денсаулығы, жасау шараяты бузылмақта, бала өлімі жоқары.

Рус фантаст-изертлеушісі Е.Парнов «Фантасты в мозговой атаке» мақаласында: «Еле хеш ким табиятты сақтау кереклігіне бас қатырмайтуын, керисинше бойсындыруға модаға айналып уақытта ақ илимий фантастикалық әдебиетте экологиялық тең салмақтылықты сақтау машқаласы көтерілген еді. Хәттеки, қоршаған ортаның сақтаудың барлық жойбары илемий фантастикалық китаптарда қалшан өз көринісін тапты» («Новое время» журн. 1987-ж. №39 25-сент. 3-б.) деген еді. Бул пікірдің бүтінгі күннің қарақалпақ илимий фантасти-

касы ұшын да айтылған десек қателеспейміз. Өйткені қарақалпақ фантастикалық шығармаларында да табиятты сақтау бас мәселелердің бири болып келді.

С.Исмайловтың «Жүрек галактикасы» романында табиятқа меҳирсіз қатнас жасағандар ең соңында табият тәрепинен адил жазасын алады. Мыс: «Керикеткен» планетасының өтмш тарихында Хофид деген адам үш тәрепи қалың тоғай, бир тәрепи океан менен қоршалған бриллиант қазыры бар Маржантауға баруы ұшын оның жолшығары жабайы мақлуқ-маймылдары қырғынға ұшыратады. Бирақ кейін маймыллар шаққан хәрекет етип Хофиддың тәрепдарларының бәрін өлтіреді. Хофиддың өзі бир шұқарға түсіп, зорға аман қалады. Лекин байлыққа қызған ол өзіндей тек көзине дүние көрінген Тау деген адам менен екінші рет және Маржантау бриллиантына ийелік етуі ұшын ұрынады. Бул рет олар тоғайды өртеп жиберіп жол ашпақын болады. Дүниы, байлық алдында олар ұшын тоғайын, қусын, хайуанаттарын, жабайы адамдарын бир тийин, өртеп жибереді, бәрін. Лекин, тілекке қарсы, таудың биік шыңында болғандықтан гөзінеге және қолларын жеткіре алмайды. Сонлықтан енді олар Маржантауға комета кулатып, тауды бир неше бөлекке бөліп таслауды уйғарысалы хәм солай ислейді де. Нәтижесінде планета астың-үстіп болады: халықтың жарысына шамаласы набыт болады, тирилерінің де рауажланығында, санасында үлкен өзгерістер жүз береді. Уақыт, маусым, кулаасы планеталары барлық кубуылы, хәрекеттерде кері процесс жүз береді. Солай етип екі адамның табият назамдылығына қайшы ис-хәрекеті себепли пүткіл планета апатқа дуушар етіледі.

Сабыр Ай Ман, Ая деген басқа планеталықтар менен саяхат жасап жүрін, тек суудан ибарат планетаға түседі. Бурын онда да адамдар курлықта жасаған екен, лекин космос корабльері көптеп ұшырылған, нәтижесінде хәр бир ұшыу планетаның атмосферасына аз да болса зиянын тийгізіп отырған — «түздікке» тесік түсірген. Ақыбетінде шилтерленіп қалған планета түндігінен космостың зиялы нурулары кіріп, тиричиликти өсте кемире бастаған. Кейін ұсындай бир ұшыу уақытында хәр қыйлы газлар реакцияласып, күшлі жарылыс жүз беріп, планета бир неше ай тынбастан жауған қар, жауынның суу планетасына айналған.

Романда сүзретленген жылан-адамның да планетасы бурын ярымы курлық, ярымы суудан ибарат сулыу планета болған екен. Бирақ басылардың көзсізлігі, надурсы көрсетпелері нәтижесінде шөлістиды түлістанға айналдыру мапазы баспантан. Дарыяны шөлістанға

бурып, теңизди жоқ еткен. Ысырапгершілікке жол қойылған. Нәтижесінде ийіспелі басланған. Бара-бара бад ийіспелі зиялы газдар атмосфераға қапқан зыят күшіні тарқалып, реакцияласып, атмосфера қабатын — түңкікті «жеті» қойған. Отлы метеориттер планета қорғанышы болмағандықтан иркіншілсіз планета устине жауа берген. «Тәбиғатқа қатал көз-қараста болғандардың тәдирін ұсылай жууға қанаттатынын білген қойғанның артықтығы жоқ. Әлперін де абайлы болып, Жердік бирадарлар! Бизің қателігімізді қайталамауға ұмтылың», дейлі жазған-адамдар өкінішті түрде. Құлласы, романда тәбиғатқа жауыларына қатнаса жасағандардың тәдирлері анықшы ахуалда қалады.

Жазушы «Бизлер бір үйде жасаймыз» повестінде де экология маңқаласына қайтады. Бунда ол планетаны барлық жанлы-жануар, тиришілік иелерінің үлкен шаңарағына қыясласа, ал Аспанды, атмосфераны сол шаңарақтың түлігіне теңеп (шынында да ұсыңдай екенлігі анық) сол түліктің тесілісіне күш салу — хәрбір адамның ұзайыласы деген жууға қасайды. Тәбиғат ызымада қайшы екенлігін білсек те, бірақ биз онша есей бермейтуғын, әпінбайы, күнделікті нәрсе сыпатында қарауға қазимыз үйренісіп кеткен. Мысалы, таспаңдылардың апық далада жалғуы, олардың ирпін-ширпінге жалай жасап, нәтижесінде бад ийіспелі газдар атмосфераға араласып, пүткіл тиришілік атаулысына зияны тиетугынын ойламайтуғынымызға дейін ашылмады. Улыма шығарма оқышын қалбіне Ана тәбиғатты көзіңді қарашығыңдай сақтау зәруршітін ұялатады, тәбиғат деген ауылымыз, яки қала, республикамыздағы жер, суу, хайуанатлар, өсімдіктер дүниесі ғана емес, соның менен бірге барлық сіләрәтсі, материк, пүткіл планетамыздағы қоршаған орталық екенлігін, егер үйіміздің алдындағы тоғайды галактика тәбиғатының бір молекуласы, ямаса атомы деп ойласақ, сол тоғайдың ретсіз жоқ етілуін, атомның қарекетке келіуін галактика тәбиғатын қалайсыз тербеліске түсіретугының хәр бириміздің сезініп жасауымыздың қереклігін санамызға қуады.

Тәбиғатта ауысық нәрсе болмайды, хәммесінің де өз орны, қереклі жері бар, соның менен бірге тәбиғат затлары өлшеулі, бір-бірі менен байланысты. С.Исмаилов экология маңқаласына арналған «Фазтон трагедиясы»нда тәбиғаттың ұсы ызымақтықтарын есалқа алмау тиришіліктің жоқ болып кетуіне алып келіуін ытимал деген жууға қасайды. Түррінде соң етілуінше, Фазтон планетасы атмосферасы Куяш нуының дәсейіуі ақыбетінен онлаған жылдан соң сууынып кетуін дәлелденген. Буннан тәушүшленген академик Майл Курт ге-

нерал Герекке планетаны Куяшқа жақынлау орбитаға өткеріу жобасын іспей шыққандығын айтады хәм оны үтіттейді: «Планета суыныса алтыңларының түрін өзгертіп жіберіуі мүмкін», дегеннен кейін Герек келісім берді. Бул жобаға Марян қарсы болады. Бірақ оның сөзін тыңдамай Курт хәм Геректер планетаны табыт етіп алады.

«Мешкей» фантастикалық панфлет-поэмасында автор тубалаушылық дәуіріндегі басшының тиінін мешкей образы арқалы берді. Ертек формасында жазылған поэмда мешкей хеш тоймайтуғын етіп сүрлетіледі: тәбиғатты биротала бұлдырды, тиришіліктің табыт етілді.

Жазушы айырым басшылардың ұсындай көзсізлігі, менменлігі, ашқоқшы себепті кеткен кемпіліктерді әуладал қайталамасын, сібақ алсын деген нийетте болады.

«Төрт көз түел болса...» түрріннің тиікарғы идеясы оқышы қалбіне тәбиғатқа меңір-мұхаббат сезімін ояту, адамларды ауыз-бйршілікке шақыру болып табылады.

«Эмүдәрия» журналы, 1994, 10-12-санлар

ӨЗГЕ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛЫҚ ДАР ОБРАЗЫ

Образ — көркем шығармада адамның көркем сүрлетінуі... Бірақ образ терминнің өзі кең хәм тар мәнілерде қолланылатуғынын да айтап өткен жөн. Кең мәнде қолланылғанда образ түсінігіне инсан көркем сүрлетінуінен тысқыры,пейзаж, деталь,бұйымдар, заттар, хайуанат дүниесі, шығарма тіліндегі көркемлеу қураалары хәм басқалар киритіледі: Тар мәнде болса, тек инсан өмірінің көркем сүрлетінуі ғана атталады (Бобоев Т. Әдебиеттануға кирісіу курсы бойынша оқыу методикалық қоллаңба, өзбек тілінде.-Т.: «Уқутуви» баспасы, 1979, 40-бет).

Илимий фантастикалық әдебиет көркем әдебиеттің басқа түрлерінен образларының көп түрлілігі менен де парқыланады. Илимий фантастикада көбінесе өткен яки келешек тұрмыс уақыалары сүрлетілетуғын болғанлықтан онда бүгінгі дәуіріміздің адамдарының образлары жасалынуы менен бірге өткен ата-бабаларымыз, келешек әулақ, сондай-ақ өзге планеталық адамдар образлары да өз сүрлетінуі табыды.

Өзге цивилизациялықтар фантастикалық образлар болып табылады. Фантастикалық образлар шығармада фантастикалық кубылыс, уақыттың пайда болуын тәмілдейді, фантастикалық сюжет дүзе-

ди. (Ибрагимова Р. Жаңы научной фантастики в узбекской литературе. -Т.: «Фан» баспасы. 1987. 5-бет.) Фантастикалық образдардың басқа түрлері сыяқлы басқа цивилизациялықтар образдары да дәрежеде ұсы мақсетке қызмет етеді.

Қарақалпақ илимий фантастикалық шығармаларының дерлік көпшілігінде өзге планеталықтар жер адамдарына салыстырғанда рауажланған, илим, білімнің шегіне жеткен цивилизация үкілдері сыпатында суреттеледі. Олар жерге ұшып келеді хәм өзлерінің планеталары менен таныстыру мақсетінде жерлік адамдарды (балаларды да) алып кетіп, таныстырып болып әкеліп тастайды. Соның менен бірге қарақалпақ илимий фантастикалық шығармаларының көпшілігінде тән және бір нәрсе, басқа планетадағы халықтар турмысы абадан, курғын, илими рауажланған етип суреттеледі. «Не ишемен, не килемен» х.т.б. сыяқлы хеш бір мысқала жоқ. Аш болса, илгек сыяқлы бір дәрмис таслап жибереді, соннан тап хәттелеп, айлап жүре береді. Бір-біріуге жаманлық ойлау т.б. сыяқлы адамды рухы, физикалық жақтан куртатутын илдетлер де жоқ. Барлығы шетінен билими, адамгершіликти, саналы азаматтар. Фантастикалық шығармаларда басқа планеталықтар да рауажланған цивилизацияға, жоқары саналы жәмийеттік дүзимге ийе халықта пайла болмаған. Бір уақытлар оларда да урыс-қағыс хәм басқа да жаман илдетлер болып турған («Араллы балалар хәм бийсәубет қонақлар», «Абайлаңлар, адамлар!», «Қорқынышлы қара көленкелер», «Парұз» х.т.б. шығармаларға нәзер салыңыз). Лекін адамдарды тарбиялап, бір мақсетке бириктиріу арқалы, яки илимнің өсиі нәтижесінде ойлап табылған аппаратлардың жарамы менен жоқары цивилизацияға жетискен. Айырым дәретелерде адамдардың идеал жәмийеттік дүзимге ерисиінің анық себептері айтып өтіледі. Мысалы, «Қорқынышлы қара көленкелерде» (С.Исмаилов) шопаншыларда биіксізетілер шығып қалса, оларды қара нийетлі адамлар жасайтуғын планетаға жер аударып жибереді, ал «Парұз»да (Ж.Хожанов) планетада Адам психологиясына тәсір ететугын — адамгершіликти түсіндіретугын психологиялық аппарат ойлап табылғаннан соң птотониолер татыу жасайтуғын болған, ал «Араллы балалар хәм бийсәубет қонақлар»да (Ә.Қарлыбаев)лаңғалалар бала туыылған уақытта оның мийиндегі жағымсыз, унамсыз сезімлерди алып тастайды екен х.т.б. Солай етип авторлар адамдардың хәқыйқый адамгершіликти жәмийетін дүзидің, адамларды хәқыйқый Адам етип жетилистирудің өзлерінше жоларын көрсетип береди. Илимий фантастикада қорықпай қыял жууыртғы шарт, сонда ғана шопаншылардың

өзлерине де еле түсінпексіз илимнің сан мың жумбақ сырлары туура-лы олар (фантастлар-Ә.А.) илимпашаларға жол- жоба, бағдар бере ашутуғын А.Беляевтың да қозы жеткен екен (Дробжес В.И. Достоверность невероятного (А.Беляев. Продавец воздуха, -Алма-Ата: 1989.-219-бет). Сондықтан биз де қарақалпақ жазыушыларын бағыл болжамлар ұсынғаны үшін қолайлымыз. Ал бул жоллар, ұсыллар қандай нәтиже береді, оны, албетте, уақыт көрсетеді. Бул да бара берсин, жазыушылар идеал адам образын жасау арқалы Жердің де сондай идеал Адамлар планетасына айланыуын әрманилағанын, бизің ұшын оларды үлгі, көзгір етип алға тутқандығын көреміз хәм шығармадан бунда ұшын нелер ислеу керектігін, не жетиспейтуғынлығын табамыз. Бизің адамгершіликке жатпайтуғын айырым илдет, қылықтарымыз ашып тасланады. Бул белгілер, әсиресе, «Жат журттағы жети күн» (М.Ныязов), «Араллы балалар хәм бийсәубет қонақлар», «Парұз», «Алыс планетадағы қысқа уақыт», «Қорқынышлы қара көленкелер», «Әрұақы адам» (А.Әбдиев), «Белгисіз қаланың балалары» х.б. шығармаларда айрықла көзге түседі.

Өзге цивилизация үкілдері хәк нийетлі, ғамқор адамдар ретінде сәуленестуғынлығы соншели, бизің балалар азмаз қыйналып атырса, яки дұныя жүзін қадарыды әрманилап отырса олар биотолкынлар арқалы «еситип», дәрхал жанларында тайып болаты. Мысалы, «Араллы балалар хәм бийсәубет қонақлар»да Әмет хәм Абулдуллар Аралдың толығын әрман етеді, теңизди толтыруы үшін қандайда бір сыйқырлы күш кереклиги х.б.лар хәққында сойлеседі: «Қәте» (Р.Нарымбетов) гүрриңде Бахрам оқыуға қызықпайтуғын бала болғашықтан, сабақ таярлауда қатты қыйналады. «Әх,кәне енди, Ибн Хаттабтай бір ғарыз ушырасып қалса?! Ямаса хеш болмағанда Алафүтүддиннің сыйқырлы шырасы бір күнге ғана қолыма тийсе?»(Қус жолы. Алыманах, -Н.: «Қарақалпақстан», 1989.-166-167-бетлер), деп гүрсинеді: «Жүрек таллақасы»нда Сабыр космология илими менен шуылданышы алым. Ол бурын «ушар тарелка» түскен орынды көріу нийетинде (әлбетте, олар хәққында ойлаптып) келеді, нәтижесінде өзге цивилизациялықтар жетип келеді хәм тийисли жәрдемлер береді; ал «Жаңа жыл кешесінде» хеш қим олар туурағы ояламаса да, балалар менен Азат ата туринде ушырасылуы макул көрген арионы адам Азат ата болып ойнайды: балалардың бузылаың деп турған байрам кейпиняларын (себеби Азат ата болып ойнауға таярланған Марат сол күни ауырып жатыр еді), керисинше, және де көтерип жибереді: «Ушыушы тарелка»на сахат»та Гүлмийра: «Әх, қанатың болса... кең аспанда гезип ұшсан!» дейи мәттал, «Сиз ушыуды қалейсіз бе?»(Жаңаулетов Т. «Жеткіншек» газетасы.

1990. №38, деп жетіп келеді. Әлбетте, бұндай ғездесулер бізге ер-текті есілеткені, исенімсіздей түйілгені менен де бийтаныс плане-талықтардың жақсы ийетілділер екендігін анып көрсетіуге жәрдем береді. Жазыушылардың идеализациялап көрсетіуге ұрылған соң-шеілі, олар дослар үшін хеш нәрсе аямайтуындар ретінде сұуретле-неді. Мысалы, Аней хам Жасналар («Парфиз» повестінде) Камал, Махмуд, Гүлбазарлы Иконның қолынан кутқарыу ұшын қымбат бақа-лы экспорт металы алынып атырған, өзлери жыбыр де зәрури Палермо планетасын, жүк тасыушы аппаратты беріп жиберелі. Ал «Қол» гүрри-онінде сырт планеталықтар сабақ жақпай турған Бахрамға өзлеринің Галактика кодекслерінде төменгі цивилизация өмірине араласуы қада-ған етілсе де, корабль жамағти екі тәрәп болып айтасып, ұзақ тартыс-тан соң «Мұтаж адамға жәрдем беру де кодексе бойынша қаралады» деп бір тәрәп утып шығып, жәрдем береді. Бул екеуі де басқа пла-неталықтардың образдарын күшейтіуге себеп болғаны менен де оқыушы-ны исендірмейтуынан да айтып өткен жөн.

Келешекте саналы тиришілік ийелери жасайтуын планеталар ашыла қойса, олар арасындағы дәлелсіз байланысты орнатушылар ып-пазлар ғана болуы мүмкін. Себеби космос шексіздігінен іздейту-ғынлар, дәлелсіз ұшырасатуындар солар, алымдар. Соньықстанда ып-пий фантастикада жасалатутын көпшілік, соның ишінде өзге пла-неталық образлардың да көпшілігі алымдар болып табылады. Алым болғанда да өз іскерліклерін адамзаттың келешегін және де жақсар-туыға жумсайтуындар ретінде көринеі.

Барлық жаміетте де «адамның аласы да, қуласы да» ұшырасатуы-ны тәбиий. Усындай реаллықтан шетлемсу мақсетінде айырым жа-зыушыларымыз Ико, Ино («Парфиз»), Ийг Рик («Сыйқырлы робот хам басқалар ҳақында»), Майл Курт, Герек («Фатон трагедиясы»), Хоффи, Тао, Сахуан («Жүрек галактикасы») х.т.б. сыяқлы адамзат дүшпанлары образларын да жасайды. Лекін олар шығарма ақырла-рында бәрхамә жеңиліске ұшырап отырады.

Енді биз көркем дәреттелерде жасалған бийтаныс цивилизация-лықтардың дене пишімлерине азы-кем тоқталайық:

Л.Толстой: «...Адамнан артық саналы тиришілік ийесін жасау мүмкін емес» (Бригитков А.Ф. Русской научно-фантастический роман. «Наука» баспасының Ленинград бөлімі, Ленинград, 1970. 64-бет.) деген екен. Биология илимлеринің докторы Ю.Ралль: «Космос адамы қандай болады?» деген сорауға былай жууап береді: «Жәни-ұарлардың физиологиялық дәретинің бір болуы және олардың өзін

қоршаған орталыққа бейімлесіуі ызымалықтары Әлемдегі тири орга-низмлердің өзара ұқсас болуына алып келіуі тиіс. Оның үстине, өмірдің эволюция жолы менен рауажланыуы және сана элементлері-нин пайда болуы саналы тиришілік ийелеринің сырт пишінінің ұқсас болуына тәмійінлейді».

«Саналы тиришілік ийелеринің өмір сүріуіне қолайлы деген ас-пан денелерінде тиришілік ұшын белгілі бір жағдай болады. Де-мек, саналы өмір белгілі бір жағдайла пайла болады деген сөз. Ал усы белгілі бір жағдай Әлем кеңділігінің саналы тұрғыларын өзара ұқсас ететуынығы өзінен-өзі түсініксіз» (Серикқалиев З. Жылдар сазы. - Алматы: 1971. 64-65-беттер).

Бул бір-бирине ұқсас келетуын екі пікірді келтіріу арқалы биз басқа планеталық адамдар тап ұсылардың көрсеткеніндей болады легенді айтпақшы еместіз. Соның менен бірге бұндай болмайды деп те тартыспақшы еместіз, оны ұақыт, келешек көрсетеді, ырақ бізінң жазыушыларымыздың да бул мәселеде тийкарынан ұсындай пікір атыратынды екендігін айтпақшымыз. Мысалы, арионлы балалардың қоллары келте, аяқлары ұзынау, басқа айырмашылығы жоқ («Жаңа жыл кешесі»); лапталылардың қолы ұзын, көзлери үлкен, гаррыла-рында сақал бар («Аралы балалар хам бийсаубет қонақлар»); арсары-лардың ер адамларының бойы ұзын, жауырындары қақпақтай, дене пишімі оғада жетілген, хаялдары шырайлы («Азаттың жазғы дем алыста басынан кешіргенлері»); еситуі органдары жақсы рауажлан-ған («Әуақты адам»); үркерліктер ысылдаған сес шығараты, қолла-рын жүн басқан, қолларының үстінде қанатлар өсіп шыққан («Абай-лаңдар, адамлар!»); сириусылардың денелері үлкендей жеңіл эле-менттерден ыбарат, соньықтан шашылып, қайтадан бірігіп кетіу қаси-етине ийе («Қызыл қар»); үш көзі, бойлары ұзын, ҳаял менен еркек биздегідей жүзнен, лауысының жуан-жиңишкелігі менен де ай-рылады («Жат жұрттағы жеті күн»); питониллердің бойлары бір арым метр, ала көзлери екі шекесине піткен, терилери, қаны жасыл, жақ сүйеклери үшкірлеу, мұрындары батыңқы, олар да белоктан пайла болған («Парфиз»); бойы екі метрден асқан қарыусыз болмылықтан шапы өсіп тобығына түскен, денесін жүн басқан, тырнағы өскен («Жеттыр-нақ»); «Стрәнд» планетасының адамдары қатен формаға ене алады («Ушылушы тарелка»ға саяхат») х.т.б. деп өзге саналы тиришілік үкіл-леринің сыртқы пишімлерине шамалы-шамалы ғана өзгерістер кир-гизеді де қояды. Усылның өзі фантастардың космос адамдары Жер адамдарына ұқсас болуы мүмкін, лекін соның менен бірге айырма-

ган да бірдей болмайды деген пікірде екендіктерін де көрсетеді. Көпшілік өзге цивилизациялықтар менен ғезлестім дегендер де, олардың дене пишиндерінің айырым өзгешеліктерін сапқа алмағанда, адам тақлетте болатутынлығын айтады. Мысалы, «Мен де жерліктердікінен өзгеше тиде сойлестім» деген мақалада өзге планеталық пенен ұшырасқан ярославлы Александр Кожевников деген біреу олардың түр-түсін былай сыпаттайды: «Бұл түр-түсі адымға ұқсаған екі тиришілік иісесі еді... Жүриси, қадем таслауы қадимгі бизлердікіндей...

Ол екеуі бір-біріне ұсас еді. Адамлардікіндей оларда да екі қол, екі аяқ бар. Меннен оның бойы әдейір үлкен еді... Дене пишини келіскен, жарасықты... Бет-әлпетінің рені, менінше, қадимгі адамлардікіндей... Көзлери адамдікінен салыстырғанда бір-біріне жақын жайласқан...» (Кожевников А. Я тоже говорил по-неземному (Не может быть. Альманах чудес, сенсаций и тайн, выпуск второй, август, 1991. — М.: издательство «Новости». 1991. 168-Бет.)

Солай етіп өзге планеталықтар менен ұшырасқандар да ғаламтастарымыздың космос адамының «сүйретіп» сызыуда дұрыс бағдар тудып атырғандығын тастыйықтайды.

Британлыстардың ұзақ жасайтутынлықтары бәзі бір шығармаларда айтылады, базыларында сезіледі. Ал «Жат жұрттағы жеті күн» де анық атай көрсетіледі; Бекназардың саяхат еткен планетасының адамлары орташа 300-350, гейпаралары 500 жылға шекем өмір сүреді екен. Шығарма памфлет, сатира-жуморлық болғандықтан да бұл жерде автор басқа планеталықтардың ұзақ жасауын көрсетіуден гөре, жер адамлары рухый, физикалық жақтан езілмегенде, экологиялық қ.б. қыйыншылықтар көрмегенде 350 болмағаны менен де хәзіргіден ұзақ өмір сүріуі мүмкін дегенді айтпақшы екендігін сезіуге болады.

Фантастар сырт планеталықтардың унамсыз образларын сүйретлегенде фольклорлық ұсылдан пайдаланады. Мысалы, «Пәрүз» повесінде қара нийегіні қусубалы Ино, Иколар қара кийім кийген, жақлары жалпақ, көзлери қысық, түр-түсі қара, деп көрсетіледі, және де автор адам деу орнына оларды «мақлұқ» деп атайды. «Сыйқырлы робот хам басқалар жақсында» атлы фантастикалық поэмада зулым патша Игі Рых хам оның шеріктері «темірден жаралған, нан орнына көмір жегендер» деп сүйретленеді. Бірақ ұсыл бұл шығармаларда жақсы нәтиже беріп тұрған жоқ. Сондықтан жазушылар унамсыз образ жасағанда қақарманлардың сыртқы формасына «қара бояу» жаға бермей, олардың унамсыздығын, ишкі дұнысы пәлінгін хәрекеттері,

минезлери менен көрсетіуге тырысулары лазым: жақсы нәтиже береди. «Жүрек галактикасы»нда С.Исмаилов итибарсыздық пенен қарағандықтан, ақырында өз планеталарын апатқа ұшыратқан бір қанша басқа саналы тиришілік ийелерінің аянышты турмасыларын сөйлеткендіреді. Олардың тек күн-көрісі емес, ал сыртқы түр-түслери де, дене пишинлери де бийшара халда сүйретленеді. Мысалы, керікет-кеніптердің аяқлары дізесінен бүгілген, дізесінен сүйретіліп жүреді, баслары тасбақаның басына ұқсас, екі шекесінде екі тесік (көз) бар, ауызлары кең, мурынлары жалпайған, қоллары қурбақаның лаке-сине ұсас, ұзын: балық- адамлардың қалашы бар, баслары жыландық- не мегзес, куйрығы балықтыкіндей: жартыбаслылардың басларының жартысы жоқ, баслары қалегенше созылады; жылан- адамлардың денесі жыланды оратылады, көзлери киіп, мурынлары пиддікіндей жүз ұзын, үш-төрт метрлік куйрықтары бар, бауырында төрт жұп қоллары бар, бірақ қысқа, төбелерінде айдарлары бар, ысылдағ сес шығарады қ.т.б. Өз планеталарын көзің қарашығандай сақдай алмағанлардың бундай дене пишинлерінің күлжілі, бийшара мақлұқтар сыпатында «сызылығу» шығарманың идеялық мазмұнын күшейтіп тұрыпты, соның менен бірге автордың олар үстіннен шығарған хукими болып табылады.

1994-жыл

КАРАКАЛПАК ТИЛИНДЕ СӨЗ АҰЫСЫҰ УСЫЛДАРЫН ҚОЛЛАНЫҰ

Тил — ең ески хам ең қушы тарийхый остелик болып есапланады. Халық тарийхы ҳаққында тил элементлериниң өзи-ақ белгили мундарда мағнауматлар бериў қасийетине ийе. Өйткени, тилде басқа тилдин элементи бар болса, онда басқа тилде сөйлеўиши халық пенен сол халықтың мәдениет, территориялық жақтан яки социал-экономикалық жақтан байланысы болған деп аламыз. Сондықтан да «тил — халық тарийхының сөйлеси» деп бийкар айтылмаған. Солай екен, тилди аса қадирлеймиз, жән-жақлама изертлеп, үйренип барыўымыз керек.

Дуньяда үш мырнан аслам тил хам оның диалекслери бар деп есаптанатын болса, сол тиллердин ҳеш биреўи тек бир халықтың ғана тил элементлеринен турмайды, яғнай, таза тил жоқ. Себеби, «адам бир жәмийетте жасал турын жәмийеттен тысқары болыўи мүмкин емес». Яғнай ҳеш бир адам адамлар менен қатнасыз жасай алмайтуғыны сыяқсы, халық миллетлер де бир-бири менен қандийда болмасын қатнасқа ийе.

Қарақалпақ тилине хам рус тилинен хам рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерди изертлеў тарийхына көз жүгиртсек дослепни соқпақты салған филологини алимлериини доктори, профессор, лексиколог Есемурат аға Бердимуратовтың атын хұрмет пенен тилте аламыз. Е.Бердимуратов бул сөзлердин қарақалпақ тилине аўысыўын еки дәўирге: 1) Октябрь революциясына шекемги 2) Революциядан соңғы дәўир деп бөлип қарайды.

Октябрь революциясына дейин қарақалпақ тилине рус тилинен сөзлердин аўысыўының пассив жағдайда болғаны хам не ушын екенлиги де хаммеге түсиникли.

Октябрь революциясы жеңгеннен соң қарақалпақ аўыллары бурын көрилмеген дәрежеде озгериске ушырады. Мектеплер салынды, колхозлар дүзипи жаңа техникалар келе басталы. Мине усылардың хаммеси рус тилинен қарақалпақ тилине сөзлердин аўысыўын активлестирген факторлар болып есапланады. А.Қ.Қыдырбаев «Вестник» журналының 1961-жылғы №1 санында жарияланған мақаласында дослепни дәўирде рус тилинен кирген сөзлерге бир аз илимпаздардың «турпайы» қатнас жасағанын, тилдин тазалығын бузып алыўдан қорыққанығын айтады. Әлбетте, бундай түсинбеўишиктен келип шыққан қате пикирлер соңғыларында сапластырылады.

Рус тилинен хам усы тил арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлер аўысыўи үш турли жол менен иске асалы:

1) Сөз хам терминлер сол рус тилиндеги формасында тиккелей аўысты. Мысалы: ансамбль, кино, автобус хам тағы басқалар.

2) Гейтара сөзлер қарақалпақ тилиндеги эквивалентлери менен қатар қолланылыў жолы менен өтти. Мысалы: общежитие — жатақхана, предсдатель — баслық хам т.б.

3) Сөз хам терминлер аўдарыў арқалы аўысты. Мәселен, наглядное пособие — көрсетпе құрал, политика — сиясат, трудодень — мийнет күни хам т.б.

Бул усылым қалпыа усыты деймиз. Хәр қандай талантлы шайыр, жазыўиши бул басқа тилден кирген сөзлерди пропагандалаўи хам сөз озлестиривушилер де болып есапланады.

И.Юсуповти қарақалпақ, ҳатте өзбек поэзиясының да тиганты десек асыра сиптеген болмас елик. Ол соның менен бирге пүткил аўқамда да белгили болған шайыр.

Хәр қандай сөз шебери өз шығармасында сөйлендендирип атырған дәўирдин «тили» менен сөйлемесе дәреттесиниң қуны болып шықпайтуғыны турған гап. И.Юсупов бул қағыйданы остен шығармаған. Өзиниң «Актрисаның ығыбалы», «Жолдас мұғаллим» т.б. шығармаларында қахарманларын өз дәўирине сөйкес сөйлете билген.

Мысаллар келтиремиз;

«Артеллесіу», мине, усылар кеўилли» («Жолдас мұғаллим»).

«Коммунар носили қатарға турар».

«Демонстрацияларға топылар тағы».

«Большевикше иси, сөзи менен» («Дала арманлары»).

«Тарысымға қуи алып сонда тарийхый декретмен», «Лисбез ашып болыщевикше жарыққа» («Жолдас мұғаллим») х.т.б. архаизм, историзмге айналып кеткен интернационаллық сөзлерди шайыр дәўир колоритин ашып берилде шебер қоллана билген. Хазир олардың биразы қолланылмайды. Жоқарыдағы мысаллардағы артеллесіу, октибридин, телеграфтық, шиферим, кавникулга, паровоз сыяқсы сөзлер метатеза кубылысына байланысты аўысып тилде: «артеллесіу» «октибридин», «большевикше», «силадан», «каниколыма», «паравоз» болып айтылса, тилдин эпитетеза кубылысына байланысты (ы, и, у, ұ еслериниң қосылып айтылыўы) ўактябирдин, сыметти, яныбарын, қылубтын болып айтылады. «Аўышток» деген сөзде ғана элизия кубылысы көзге түсали: (аўылатком).

Шайырдың мийнетлериинде бурын да бар, хазир де турмыста қолланылатын рус тилинен кирген сөзлер көп. Мысалы: — «Қайтқан газ-

дай дилалды қатар», «Телеграфтың бағаналары», «Коммунист солдаттың бәрі аялында», «Нақ бежеріп жүрмен планлы исин» х.т.б. Құлласы И.Юсуповтан қарақалпақ тилине ауысқан шет тил элементлериниң хеш бири де шетте қалмаған. Талантлы шайырға тән бир нәрсе, интернационаллық сөзлерди тийкарғы мәнісинен басқа жаңа мәни берип қолланыуға, жаңадан сөз дизбегин жасауға умтылады. Мысалы:

«Жибери боранлар гвардиясын». («Дала әрманлары»). «Гвардия» сөзи қарақалпақ тилине ауысқан уақытта «ақ», «қызыл» сыяқты сөзлер менен ғана байланысқы қолланған болса Ибрайым аға оны «мәрт», «боранлар», «атыз» сыяқты сөзлер менен де байланысты пайдаланып, ол сөзлердиң жасау уақтың узартты, тилимиздиң сөзлик составын байытты.

«Қурбақалар тынбай концерт береді» («Әмилдәрия» жур). «Бир сағат төрт дауыс пенен, концерт берер ели-ау бәлем». 1-мысалда «концерт» сөзи «уарқылдайды», «уарқ-уарқ етеді» сөзиниң орнына болса, екіншиде «улыр ели», «улайды» деген сөзлердиң орнына қолланылған. «Газета» сөзин И.Юсупов өзиниң персонаж, қахарманларының образын, өзіншелігін ашып беруі ұпшын орфоэпиялық формасында қолланғанынан да гүясы боламыз. Мысалы:

«Газетке орап зағарамды,
Асып алып семіз боқшамды».

«Мә, мына газетти оқып көр өзің» х.т.б.

Хәр бир тараудың халықдық лексикадан басқа қалпы тек өзлерине ғана тән лексикасы болады. Бунлы лингвистика тилинде профессионаллық лексика деп атайды. Бул жерде бизиң айтажағымыз, медиоклер өз-ара сөйлескенде өзиниң профессионаллық сөзлерин көбирек қосып сөйлейди. Бул басқа профессия агзасы ушын онша түсиникли болмауы мүмкин. Ибрайым Юсуповтың басқалардан тағы бир өзгешелиги, сөз сапалауда шекленушилик жоқ. Оның шығармасынан барлық көсинке байланысты лексиканы ушыратуға болады. Мысалы: Ауыл хожалығына байланысты сөзлер: «Салы арқасында суу ишсе шитин. Алымлар гербинис шашады бутин». Илымге байланысты.

«Шәукетли жулдызлар меридианасы», «Кийлиң теңиз ериик скафандыры» т.б.

«Сенде бар жоқары вольтлы тог жүрген», «Сен кеулимнің космодромы, ығбал қуаныш». Әдебиятка байланысты сөзлердиң қолланылуы, мысалы: «Фотокорреспондент — тынымсыз қоян», «Репортаж берер эфирге мұдам» т.б.

Мелидиналық сөзлер:

«Хәтте, минбес ели самолетке де, микроб-сикроб жутып жүрер деп», «Мәрт жүректер — омир моторлары, инфаркта жоғал — дер булар» т.б. Мине көрип турғаныңыздай И.Юсуповтан қарақалпақ тилине рус тилинен кирген (профессиональ сөз болса да) хеш бир сөз «қашып қутыла алмаған». Тилдеги барлық сөзди қолланған шайыр ретли қоллана биледи. Көркем образлы етил бере алады. Мысалы: «Ийиниң асыққан да домкрат еткен», «Гирес-гирес ақ қаруан, көшелер, шым-шытырық рельстер», «Вагон-вагонларым тислер», «Ақ тас, бул — табияттың бир балканы».

«Микроб-сикроб жутып жүрер деп», «Рекордсмен кийик шығар өрмелеп».

Хәзирги ғақытта дунья жүзиндеги илимде үлкен жетискенликлер қолға киргизилип атыр. Электроника, кибернетика, т.б. пәнлер пайда болды. Хәр кыйлы роботлар иске түсип, хәтте ең курамалы орган — жүрекке де операция ислеу мүмкиншилтигине ийе болмақта. Космос кенислиги кеннен изертленип атыр. Мине усындай жаңа түсиниклердиң пайда болуы менен жаңа сөзлер, терминлер пайда болып, олар өз тилимиздиң сөзлик составынан да орын алмақта. Бундай сөзлер де шайырдың шығармаларында кеннен қолланылуын тапқан. Мысалы: «Регламентин өзін созып та алар».

«Қудайдың дачасына қоныс басқан», «Үлкен оркестран басқарып тұрған, Дирижер бир тынбай сермелер қолын», «Кетсин тереңликке скважиналар», «Баслап алып журап алынист бир қыз», «Кино, эстрада кеуили жән-жақ», «Рухий дүниәсы болды, оның ноль». «Билет алып көрсиде де кетеди» (өмирдеги өзим тыныш болсам болшы, деп хеш кимге саясы жоқ аламды сүүретлеуи басқаша айтса тәсирсиз шығар ели). И.Юсуповтың өз шығармасында интернационаллық сөзлерди қолланыу, шеберлиги хәм усылы мәселелерине толық жуап бердик деп айта алмаймыз. Өйткени дүт тоғай арасынан бир адам жүрип өткени менен бирден оның ишинен гүзар жол пайда болуы мүмкин емес. Сондай екен, бизиң бул минетивимизде де кемшилтиқтиң болуы табияий деп ойлаймыз. Жоқарыда айттып кеткенимиздей, қарақалпақ тилине рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден сөзлердиң ауысуы кең пәт пенен өспекте. Тилеске қарсы, бул тарау бойынша изертлеу жұмыстары аз. Сондықтан тилиш илимпаз ата-апаларымыз, студентлериміз, усы тарауды өзлериниң изертлеу объектерине айландыруы лазым.

«Покис университети» газ. 1988-жыл, 22-апрель. №13 (1020)

Анаға хәр бир нәрсе теңеле бермейди: тең келмейди. Бул — Ананың жуа ұлы, муқаддес, қарамағлығаны.

Анаға — Ұатан теңеледи хәм Тил теңеледи: Ана тил деп айтылады. Бул болса хәр бир адам үшін өз тилинің Анадай әйіз, мүбәректігінен шыған.

Қарақалпақ тили — қарақалпақ халқының нандай қастерли, Қарақалпақстан халқының мәмлекетлик тилинің бири. Ғарезсизликтің дәслегі қалемлерінен-ақ (1-декабрь) Қарақалпақстанда қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил биілігі берилип, бул сәне хәр жылы үлкен котерінқи жағдайда байрамшыбақта...

«Мәдениет хәм спорт» газ., 2012-жыл, 8-декабрь.

«ТИЛГЕ ИТИБАР — ЕЛГЕ ИТИБАР»

дегенінде, буннан бес асир буран ұлы ойшып, дағышпан шайыр Әлилер Науайы қаншелли хәк ели десенизши?! Себеби, пынында да, тил тазалығын сақтау, хәр бир адамның ана тилинде жаса өзін сөйлеп атырған тилде таза сөйлеуі үлкен мәдениетилылық саналады.

Усыны есапқа алып гейлара заманластарымыздың айтып жүрген өзбекше сөзлериниң қарақалпақ тилиндеги аудармасын нәзеринизге усынбақпымыз:

Өзбекшедеги «тизими» сөзин базылар «қарақалпақшаллап» дизиғи деп айтып жүрипти. Негизинде өзбек тилиндеги «тизими» сөзи қарақалпақшада «қурылысы», «қурамы», «системасы», айырым жерде «структурасы» деп те аударылады. Сондай-ақ:

Майруза қилди — *баянат жасады, баянат иследі* (майруза қылды емес).

Чора-тадбир — *маж* (шара-тадбир емес).

Назорат — *қадағалау* (назорат емес).

Ижройи тартиби — *атқаруы тартиби* (ижрайи тартиби емес).

Оддий — *ошудий* (аддий емес).

Маблағ — *қаржы, ғарезжет* (маблағ емес).

Хисобат — *есеп*

Мезон — *алғаш.*

Дастур — *бағдараама* (дөстүр емес).

Погона — *буын* (пағана емес).

Ассланиб — *тийкаранып* (асасланып емес).

(*Бул дизиғи усылай сөз берек болады*)

Тил тазалығын сақтауға өдетленейик, дослар!

«Мәдениет хәм спорт» газ., 2013-жыл, 7-декабрь.

ЖУМЫСТЫҢ АНСАТЫ БОЛМАЙДЫ

(Х.Рейимқұловтың «Қыдырбай Сайыпов туғұралы еске түсирулер» топламына пикир)

Биринши тизекте Х.Рейимқұловтың сағап иске қол урғанын қоллап-қуаттаймын.

Оқып баслап, жерлес, оның үстине яшуакеп адамының бундай жұмысына араластауым керек екен, дегенди кеўлиме түйип қойдым. Себеби азы-кем кемшиллек, нуқсанлары табылып, айтаң, дурыс түсин-бейтуғылар: «Маған өйтпегенде не қылады? Қызғанады», деген қалға да барып қалыуы итимал.

Бирак, ойлайман, Халыз ағам менің қалыс оқып, қалыс пикир, пайдалы пикир айтатұғынымды биледи, сол себебли кемшиллигин айтсам, өкпелемей дурыс түсинеди:

1. Мақалалар ізбе-ізлтигін, бизинше, шыққан, жазылған сәнетерине қарап орналастыруы лазым. Сонда хәр тәрәппе дурыс болады, оның үстине, сонда Қ.Сайыпов хәқсында бирдей пикир, мағлұматты кизиниң биринши рет айтқаны да мәлим болады. Соның менен бирге китап атын да қойуы керек.

2. Мақалалар бир адамның өмири хәм дәрепишилиги туғұралы болғанлықтан қайталаулар тезлеседи. Бул тобийиң. Қайталау оқышынн зериктиреді. Сонылықтан мақалаларда қайталанатуғын мағлұмат, пикирлерди бирейинде қалдырып, басқаларындағысын алып таслау лазым. Орнына көп точка қойсақ, мақаланың қысқарғаны түсиникли болады.

3. «Сөз басы»н қайта корип шыққан мақул. Сулуы, поэтикалык, образлы гәлтер қураман деп логикалык, стилистикалык қәтелерге жол қойылған.

4. Халызатдин Рейимқұловтың Қыдырбай Сайыпов пенен қалай танысқаны, қадирлан болғанлығы еле де ашықуы айтылса, Халыз ағамның усы китапты шығаруға толық «право»сы барлығы өз-өзинен аян болар еди (Таныс болмаса да ықласбенти де шығара беруи мүмкин гой. Сонда да жақсы болады).

5. Қ.Сайыпов бойынша еске түсиру бер, деп анаған, мынаған барғанын, өкпесин көп айтқан. Еске түсиру деген еки адамның арасында, қатнасыла еске түсируге ылайық, турарлық, ұлги аларлық уақыс болған адамлар тәрәпинен айтылады. Егер сиз барған адам Қ.Сайыпов

тууралы еске түсире алмаса, оған ким айыпты? Т.Қайымбергенов, И.Юсуповлар дұрыс жауап берген, жүректі дыз етпирерлік ғөп, еске түсіріуге ылайық қашпайсе болмаған болса олар Қ.Сайыпов тууралы не айта алады. Өзі 33 жаста кеткен болса, Т.Қайымбергенов, И.Юсупов т.б.лар менен көп жүрмеген де ғой (Усыған байланысты пикирлеримди текстің үстіне де жазғанман, қараңыз).

6. Қаржы мәселесі бойынша ана жер, мына жерге барғаны айтылады. Кітапты шығарыуға пұл болмаса жәрдем ете алмайман дегенлері (Тәжібаев Әжнннздылн) айтылады. Ҳәзир, базар қатнасығы дәфиринде қаржы алдынан төленбесе кітап шығара алмайсан. Оған өкпелеудің керегі жоқ. Ә.Тәжібаевқа бир Қ.Сайыповтың кітабы ма келетуғын? Қайсы бирине тауып береді. Сондықтан бундай гөплерди кітапқа киргизбеген жөн.

Хеш кимге жәрдем етпедің деп мннлет етпейміз тиіс. Мүмкіншилги бар адам олсызға бундай сауап истен қашпайды.

7. «Бул ойнайтуғын «ойын» емес екен» деген кирисиу бағдарындалы мақаланың керегі жоқ. Тек ең соңындағы кітапқа жәрдем еткенлерге айтқан рахмет абзцын, айырым адамлардың Қ.Сайыпов тууралы жақсы, қайталамаған пикирлері алынып, «Алғы сөз» ге қосып, қайта ислеп жиберилсе болады. Тоңқылдаған орындардың барлығын алып таслау тиіс. Сиз «жамандалған» адамлардың хеш қайсысы да халыққа Қ.Сайыпонтан төмен хызмет еткен жоқ. Биреуді көтермелеймен, сауап ислеймен, деп екинши биреуді төменге урмау керек, быйсауапшық болады, онда.

8. Ҳ.Рейимкулов кітапта жүдө жапакеш, жөбир көрген адам сыпаттында көринеди. Оқышы «Өйтіп қайналады екен, не қылады бундай иске қол урып» деуи мүмкин. Сондықтан бундай гөплерди азайту лазым. Бир ауыз ғөп пенен қыйын екенлигин айтып өтсе жеткиликди. Кітап оқышысы И.Юсупов, Қ.Ерниязовлардың «Бул ис сизің тарау емес, қолыңыздан келермекен» дегенинде олар хақ екен», деген жууаққа келмесін.

9. Орфографиялық, пунктуациялық қәтелерди дүзеттім. Еле де көріп шығу керек.

10. Қ.Сайыпов бойынша сөйлесіс келмегенлерди (мәселен Шпаде, Б.Надирев, Ж.Турдымуратов, Зоя Нурабуллаева т.б. көп адамларды қаралаған) айтту шәрт емес. Сөйлесіс келмегени ол адамның Қ.Сайыпов бойынша көп билмейтуғанын бидиреди, ямаса ұмытқан болуы да мүмкин. Екиншилден, Ҳ.Рейимкулов Қ.Сайыпов тууралы биреуге хабарласса сол адам өз жұмысын қойып пиктерийи шәрт, деген

дей пикирде екенлиги кітапты оқығанда аңдасыпалы. Бул оқышыда Ҳ.Рейимкулов тууралы өзіншил, деген көз қарас пайда етиуи мүмкин. Хәтте хәр бир ұсынысты айтқан сайын (айтпасам дилим, айтсам тилим күйип тур) Ҳапыз аға мені де унамсыз «грой»ларының қатарына қосалды ғой деп ойлап отырман. Бирақ маған туурысозлик тан, биреуге жәрдем берип, кітабының жақсы шығуы қызықтыралды. Кітабын ерннп оқымай, хәтте, көрмей турып сырттан «болады, айрықша» деген пикир беретугын мен емес. Оңдайлар илгизинде авторға дос емес.

11. Мақалалардың қашан жазылғаны, қашан сол адам пикир бергенлиги айырымларында анық емес, ямаса жоқ, соларды анықлап жазу лазым.

12. Ҳ.Рейимкулов автор бола алмайды. Себеби мақалалар, пикир, еске түсіриулер хәр кимдики. «Жыйнап, ислеуши (дүзиуши) Ҳапызатдин Рейимкулов» деп берген макул болады. Соншай-ақ фотоларын, картиналарының фотоларын табуу керек.

Егер менің ұсыныстарымды инабатқа алып қайта ислесе жақсы бир еске түсириу кітабы болады. Ислеп болғаннан соң маған және көрсете және уақыт ажыратып көрип бериуге таярман.

Ҳапыз аға, еринбеген! «Шешинген суудан тайыпбайды» деген. Үлкен мийнетлер аңсалық пенен қолға кирмейди, хеш уақыт. Сизге куш-айрат тилеймен, агажан!

2011-жыл

ПЬЕСАНЫҢ МҮЛТКИСИЗЛИГІ УШЫН

(Қыпшақбай Мотмуратовтың «Халық ушын» еки бөлимли драмасына пикир)

Драматург жасларды дйхан-фермерликке тартуу, мийнетке үйретиу, жұмыссызлықты сапластыруға жәрдемлесіу, абаданшылыққа ерисип, халық, мәмлекет абыройын көтериу сыяқлы актуаль теманы көтерген хәм кеуиладегидей сәуленелендирип бере алған, мақсетине жеткен.

Драматургтің өз объектін — фермерлер өмирин, ауыл хожалығын жақсы үйренгени сезиледи. Пьеса курғақ баянлаудан дырақ, көркем тилде жазылған. Образлар ашылған. Жууақ жасалған. Данабай менен Панабайдың жасларды илерине ертип, унамлы ислерди атқаруға үндеуи, жол-жоба бериуи куәтлауға турарлық.

Енди мен пьесаны оқығаннан соң пайда болған жеке ұсыныс, тилеклеримди, сөзген майла-шүйде кемшилнслерди айтып өтпекшилмен:

1) Жеткіншектің «Сені бытырлатып атырман ба?» дегені, қалайсыз, турпайы, және болашақ енесінен айыныбайы, сыйламауы бас қадарманға жараспайды. Оннан жаслар тәрбия, ұлгі алуы лазым. Қанша хәсіпкеш болса да міндеткеш, сауатлы жигит екен, жасылуменді сыйлауы керек, қала берсе Хәммегүлді. Ал ол болса Хәммегүл менен ойнап жүреді, қатарындай. Хәммегүл шай бермейді, ол да Жеткіншекті жаман көреді. Бірақ неге екені айтылмаған.

4-бетте де Жеткіншек қайынене менен салтыласады.

2) 18-бетте Ақан Асанға: «Панабай ағамы танысаң ба?» дейді. Бір ауылдан болса, оның үстіне қахарман, аты шыққан фермер болса, оны ким танымайды. Панабайға «Асаным танысаң ба?» десе басқа гап еді.

3) Жұпардың ролі көрінбейді. Тек сүйікті яр сыпатында билеміз. Пьесада ер адамдардың ролі бар, хаял-қызлардың міндеттегі орны көрінбейді: Сәнегүл, Хәммегүлді де алып қаран. Хәким жас қызларға «швейный цех» болса да ашып бериуі керек. Сәнегүл оған басшылық етсе болады.

4) Данабай Жеткіншекке: «Неге машина алмадың?» дейді. Кредит фермерліктің бірінші гезектегі техника т.б. заттары үшін берілген болса, оған өзі міндетуын автомашинаны алса нызамға қайшы келеді. Себебі кредит жеңіл машина алу үшін берілмеген ғой. Хәким сауатсыз, пәмсіз, Жеткіншек сауатты көрінеді, ұсы жерде (35-бет).

5) 38-39-беттер. Тынышбайдың «Сизікі зорлық» деп хәким менен ергісінуі орынды. Биреу тауады, сөйтіп жасларға бийшүл берсе, соннан ибилерменшік бола ма?

6) 41-бет. Күйеуге тиймей Жұпардың жүкли болуы қарақатпақ қызларына тән емес. Оның үстіне Жеткіншектің: «Менің қайыненем Хәммегүлге айтып бар, бір бесік пенен темір атқоншек таяртай берсін», деуі жүде орынсыз.

7) Пьеса аты «Халық ұшын» деген дозунлық (сүрентік) темадан басқа болғаны жақсы.

8) Ауылдар келбеті өзгергенін, бүгінгі күні қаладағыдан зыят жайлар салынып атырғанын да көрсетуі зәрур.

9) Киші бизнес хәм жеке ибилерменшік бойынша жұмыстарды да хәкимнің қолға алып атырғаны азы-кем сәулендірілгенде гүлалағуы болар еді.

Мине ұсым биз көрсеткен отынның, тилеклер есапқа алынып, дүзетілсе, пьеса жақсы, күннің темасындағы сахналық шығарманың бири болатуғына беккем исенем.

Және бир айта кететуғын нәрсе, бул көрсетілген ұсыныстардың барлығын дүзетуі авторға қиыншылық туғырмайды. Сонлықтан Қ.Мәтуратовтың «Халық ұшын» пьесасын пиккен, театрға қойықта толық болатуғын шығарма, деп есаплайман. Авторға табыстар тилеймен.

2012-жыл

«ТЕРБЕНБЕС ЖҮРЕКЛЕР»

Өзбекистан көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филмалының эстрада актёрлығы қайытселиннің 3-басқы студентлерінің диплом алды спектакли қойылды. Олар филмалдың туғыш қарлығашы болған (откен жылғы пиккеріуін) Әкиноз Исмайловтың «Тербенбес жүреклер» атлы пьесасын сахналастырған екен.

Нашебентликке, маскүнениликке берилип кеткен ата-аналардан бир өмір күйик, жәмийетке мусаллат болатуғын майып-мүтедек перзентлер тууылады, бул — дауысы.

Адамнан ойламай басқан адымы, қәтеси кеширилмесе, бир өмірлик өкенишке, хәтте, бийгүна бир нәрестенің қаза табыуына, тууылмай олимпие, өлі тууылуына алып келиуі мүмкін, бул да — шындық.

Усындай турмыстағы жат илдеттер, адамлардың нақастығы, айырым дәрйдегі жәмийетте саламат турмыс-тәризинің жоқтығы келешекте кемирип жей беретуғынлығы хәм басқа да үлкен дүнья жүзілік машқалалар «Тербенбес жүреклер» спектаклинің тийкары идеясын қурайды.

Спектакльде режиссёр, актёр, автор үшлігіннің биргеликте түсинисип илсескени дәрхат көзге тасланады.

Сахналастырушы режиссёры — топар басшысы Лиза Оразамбетова болған спектакльдің сахна декорациясы да шығарма идеясын ашып бериуге хызмет еткен. Әсиресе режиссёрадың тапқырлығы, «пиктлері бирден көзге жарқ етип түседі. Мәселен, бир сахнаның өзінде бир уақытта еки дүняны, бир ғана пленка менен болып берген де қойған. Еки дүня адамтары — ата-аналар менен еки тууылажақ сағыралардың өмір туурады, белгиді бир машқала бойынша пикирлері контраст усында берілген.

Ата ролинде Д.Ембергенон өзіннің ауыр, басық минези менен, Ақылбек (Б.Жапаров) ақылшылығы менен көринді. Батыр (Б.Қутлымуратов), Дәулет (Р.Хамидов), оның аналары ролин ала-сипти Үмиде, Замира Досжановалар жақсы атқара алды. Әжел периштеси, маскүнмен

образларын жақсы жандандыра алған Айдос Өтепбергеновты да айтып өтуі орынды.

Гүлназ Жайманова ойындарды сахналастырған. Өзі де майып қыз ролін атқарып шықты.

Спектакльдің тәсірлілігі, ұақыялардың турмысшылығы соншалық, тамашағойлер көзінше жас алып отырды.

«Мәдениет хәм спорт» газ., 2013-жыл, 6-июль

«АЛПАМЫС» ДӘСТАНЫНЫҢ САХНАЛАСТЫРЫЛҒЫҢЫ ЖӨНІНДЕ

«Алпамыс» дәстаны — күшті идеялық мазмунға, жоғары сыпатқа, көркемдікке ие фольклорлық поэзиямыздың қасиетті дүрлелдерінің биігі, халқымыз арасында кеңнен тарқалып, ең сүйіп оқылатуғын хәм тыңданатутын бағалы өлмес шығармалардан. Кең таралуы жағынан басқа эпостық шығармалар арасында бірінші орында тұрады. «Алпамыс» дәстанының бұнындай кең таралуының басты себептері дәстемнің идеялық мазмунының күшлі, көркемдік сапасының жоғары, терең халықтық сыпаттарға ие болуында деп білеміз. Адам жүрегіне жыллы тиетутын назик лирикалық сезімлер, адамгершіліктің ең жақсы сыпаттары менен қатар инсанның адиулеп-ардақлайтутын батырлық, мәрттік, қаҳарманлық сыяқты қасиеттері айрықша көркемдік пенен жырлалды. Ертеде дәстемнің турмысшылығына қарамастан дәстан өз халықтылығы менен барлық дәуірлерге мас келеді.

Белгилі илтипаз, Орта Азиядағы бірінші филология ғилымының докторы, жазушы хәм драматург Н.Дәуқараев мыне усындай мәңгі мийрас болған «Алпамыс» дәстаны негізінде усы атамда ең дәстем 1938-39-жж. төрт актия, сегіз картиналы музыкалық драма жазалды. 1940-жылы пьесаның усы варианты ӨзССР Соцпаркомы менен ӨзКП (б) ОКның 1941-жыл 4-февралдағы қарарына мууалық Ташкентте өткерилуге тиисли болған қарақалпақ әдебияты хәм искусство-ның декадасының бас репертуары етип қабыдланалды. Усыған байланысы Н.Дәуқараев қайта ислеге кириседі. Нәтижесінде 1942-жылғы варианты 4 актия, 7 картиналы болып өзгереди. 1944 хәм 1948 жж. Н.Дәуқараев үшінші, төртінші варианттарын ислеиді. 1948-жылғы вариантта 3 акт, 6 картинаға алып келинеді. Бунда автор, әсіресе, Байсының жат елге көшпн келген жұрттың көрген қысымет-қорлығына бас дыққат бөледі. Драманы жазуы Н.Дәуқараевқа жүктелісе, ал музыкасын жазуға Москвадан белгилі композитор В.Г.Шафран-

ников шақырылады. Он күнликке тайрлық жүрип атырғанда урыс басланып, декада жұмыстары тоқтатылады. Бирақ Н.Дәуқараев пенен В.Г.Шафранниковлар дәстемнің ислерин дағам еттире береді. Нәтижесінде «Алпамыс» урыс дәуірінде 1942-жылы 7-ноябрде елмиз улаулар мәртликке, туған топырағын дұшпаннан қорғауға рухландырушы уллы дәстем сыпатында бірінші рет сахнаға алып шығылған. Режиссерлары: Д.Абишев хәм Т.Алланазаровлар, художниги Михаил хәм Ангелина Ладурлар болған. Алпамыс ролін актёр Юлдаш Мамутов, Гулшарын ролін актриса Тоқта Рахманова атқарса, Байсары менен Байбери байлар образларын Юлдаш Шарипов хәм Е.Дәулетовлар жасаған. Спектакльдің қойылуы үлкен тарихый ұақыға айланған, жәмийетшилк жоғары бағаланған. Қарақалпақстан Республикасы Жоғарғы Совети Президиумының Указы менен авторға алғыснама айтылып, бир қатар театр хызметкерлерине хұрметли атақтар берилген.

1941-жылы «Возрожденный народ» топламында пьесадаң үзіндилер, ал 1958-жылы Н.Дәуқараевтың топламында толық тексти басылған.

Арадан еки жыл өткерип, яғни 1944-жылы театр бұл пьесаға хәс қайтады. Бұл рет жертивилік белгилі режиссёр Т.Алланазаровтың өзи сахналастыруға мууалық болады. Художниги Б.Д.Каменов болған. Алпамыс образында Рейнмбай Сейтов ойнаған.

Бұнан сон үшінші рет бұл пьеса 1961-жылы 1-майда Ю.Мамутов тәрәпинен қойылады. Бирақ сәтсиз сахналастырылғанлығы себепли театр репертуарында узақ тұрақтай алмаған.

Ғарезилігіміз шаранаты, Жұртбасшымыздың қоллап-қуатлауы менен умтылып баратырған миллий үрп-әдет, дәстүр, ескі қадриятларымыз қайта тикленіп, оларға итибар қушейе басалды. Соның менен қатар рухый байлығымыз болған халық аумзекли дәстемелеріне дыққат, қызығушылық қушейип, изерлеу, жыйнау хәм келесіне әуладтың санасына сиңдирип баруы жұмыстары қолға алынды. Социализмнің далаһи сыпатында 1999-жылы «Алпамыс» дәстанының дәстемінің 1000 жыллығы мәмлекет көлемінде халық аралық үлкен байрам сыпатында кеңнен белгиленгенін көрсетип өтсек болады.

2007-жылдың май айында «Еслеу хәм қадірлеу күні» алтын (5-майда) Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театрында «Алпамыс» музыкалы драмасы нешше жыллардан ізге салып сахналастырылып, тамашағойлер изеріне ұсынылды. Үлкен анишар болды.

Ал соннан бес жыл өткеннен сон театрмыздың 2012-жылы «Алпамыс»қа бесінші мәртебе хәс орады. 26-декабрь күни театр изинің 87-маусы-

мин усы спектакль менен ашты. Хақыятында да, бул драма канша койлалса да арзырлык, көргөн сайын көргөн келетугун ажайып ҳасыл дөретпе екенлигине гөп жоқ. Бул сахналастырылымына режиссер драматургтын сюжетин, идеясын басшылыққа ала отырып, дәретішшилик қатнас жасап, театр тилинде сүүретлеп, баянлап, өзиниң алдына қойған мақсетине жетеди. Спектакльдің ұллы көркем өнер дәрежесине жеткенлиги, тартымлы шыққанлығы тамашагөйлердің ұзақ қол шаппауларынан сезилип турды. Солай етип халық аузында достанға айланған «Алпамыс» театр сахнасында қайта жанғырғанда өз рухый шашмемизге тамашагөйлердің құрметі айрықша бәлент екенлигинин және бир мәрте гуәсы болдық. «Алпамыс»-ты халық үлкен қуанышп ҳәм көтерикси жағдайда күтип алды.

Дәстандағы тийкаргы идеяны ски сааттық сахналық шығармаға сыйдырыу режиссердың үлкен үйренни-изленни, шеберликти, мол тажиррибени талап ететугына ҳақыяқат, әлбетте. Сахналастырушы режиссер, Әбөбекстан халық артисти, Бердақ атындағы көркем өнер дәрежесиниң лауреаты Нәжматдин Аңсатбаев пьесаға дәретішшилик қатнас жасап, идеялық мазмунын сақлаған ҳалда тамашагөй талғамына сай шеберлик пенен қайта ислеп, драманың сөзли, ал тийкаргы идеяның толық жүзеге шығыуына ерискен.

Сахна безеуи, декорациясы, тобеси апақ қар менен қапаланған бийик Байсын таулары, қиқарманлардың сол заманға сай кийимлери, қурал-сайманлары, свет компоненттери тамашагөйи өзине тартқанлығы соншели, сценалық уақыяға ериссиз кхирип кетемиз. Булардың барлығы спектакльдеги мазмунды түсиндириуге бағындырылған. Бул профессиональ сахна художниги, көп қырлы талант, Әбөбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық художниги, мархум И.Алибековтың мийнетлеринин жемиси еди. Өткен әсирдің 40-жышлары В.Шафранников музыкасын жазған. Бирақ бул намалардың копипилиги бүгүн бизге дейин жеткен-жетпеген. Мине усындай музыкалық жағынан кемие жерлерин толықтырып, спектакльдің ҳәр бир образ, персонажына, соның ишине Алпамыс, Гүлпаршың, Байбори, Байсары, Ақбилек, Арзайым, Қаражанларға арнап, олардың да ҳәр бир ҳалатына бағыппап белгити композиторымыз Нәжматдин Мухаммасынов өз алдына оригиналь намалар жазған. Ал усы шығарылған намалардың ҳәр қайсысының өз орнында атқарылуында, сахна шығармасының пүтүлти музыкалық мазмунын сүүретлеп беригуде белгити дирижер, Әбөбекстан ҳәм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер гайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Қурбанбай Зәретдиновтың да үлкен

мийнетлери болғандығын атап өткен орынлы. Балетмейстрлер: А.Шарипов, З.Пирлесоватар, талантлы хореограф А.Телепова өлеринин дәретішшилик имканиятларынан толық пайдаланған.

Усы бирликтеги мийнетлерин бартынан жәмлестирип, сахнаға алып шығып, ҳәр бир ролди мәремине жеткерип атқарып, тамашагөйлер жүрегинеи орын ийелетинде ҳәр бир актер ҳәм актрисалардың хызметлери айрықша болды. Спектакльди атқаруға қырықтай музыкантты қосқанда 122 актер қатнасқан. Алпамыс ролин ойнаған Марқабай Үсеиновтың сахна майданында өзін улап-тутулары, қайғылы, ис-хәрекетлери, атқаруы шеберлиги, батырға тән шамақтың тасындай ҳәр бир сөзи, турпатынан тамашагөйлер анық Алпамысты көргендей болды. Гүлпаршыңды ойнаған Сәрбияздың ҳәр бир ариясын тамашагөйлер үлкен толқынланыулар менен қол шаппаппап тыңдады.

Ж.Султабаев (Байбори), Т.Қайыпназарова (Ақбилек), Б.Узақбергенов (Байсары), М.Исмаилов (Алпыншай), А.Қапшабетова (Хансулу), Е.Сәкеев (Култай), Ж.Өтепбергенов (Сапар), Ә.Назарымбетов (Қаражан), Б.Назарымбетов (Тайшыхан), Э.Айтпинова (Арзайым), Ө.Қосымбетов (Көкеман), кулласы барлық актерлар өз роллерине биротала кхирип, айрықша атқарған.

«Алпамыс» музыкалы драмасы қалеген театр қойып кететугындай әниуйай, жеңил-желпи дөретпе емес. Мине соған қарамастан музыкалы театрымыз бул сапары да спектакльди сахналастырғанды алдына қойған мақсетине толық жетисти деп айта аламыз.

Биз ойлаймыз, халықтың жүрегинеи өткен, қанына араласып, жанына сиенген бул Алпамыс батыр туұралы шығарма алдағы уақытлары да сахналастырыла беретугын, театр репертуарынан турақлы орын ийелетугын спектакль толық қала береди.

«Әмәдүрия» журналы, 2014, 4-сан, 98-100-бб.

ОПЕРА — МУЗЫКА ӨНЕРИНИҢ ШЫҢЫ

*«Қас батырдың бас сүйегин,
Зәрен етип, қымзы ишкен,
Сен емес пе, елдің кегин,
Кескілесип алып өскен!»*

(И.Юсуповтың «Тумарис» поэмасынан).

Опера — көркем өнердің синтетик түрі — театр, поэзия, ойын, музыканы бирлестиреди. Оның көркемлик тәсир қураллары дерлик пегара билемейн. XVII әсирде пайда болғудан опера музыка өнеригуде

жетекши жанр аяланды ҳам бүгін де бул абыройлы дәрежеси сақланып киятыр.

Операның тәсірі XVII Һәм XVIII әсир жәһән музыкасының барлық сапаларына таркаған: оның негізінде увертюра, оркестр Һәм балет сыяқты шөлкөмлестирілди; опера драматургиясына, оның образларына жақын болған симфония қалыптасты. Һәтте, диний музыка-оратория, кантатаға опера образларының драматизми менен опера формалары, концертбан вокал стили, композиция принципшери кирип келди.

Ренессанс (оянғу) дәуірінде көркем өнери гүлдеп-жайнаған Һәм өзіннң ажайып өнөмин берген Италия операның Уатанына айланды. Соның ишинде, өзіннң бай көркем мәленияты менен даңқ таратқан Флоренциясы операның дәслепки оңақтарынан болды.

Кейинги әсирлерде опера музыка өнерининң жетекши жанрларының бири сыпатында елдерден-елдерге таркап, жақанди қамтып алды.

Опера — қоспалы, курамалы, үлкен музыкалық жанр. Оның сюжетлик өзегинде белгилди бир тарийхый ямаса драматыйқ уақыт-хәдийсе жатады. Опералда сол уақыт биринши гезекте музыка күши менен, сахналық көринислер менен тамашагойге жеткерилип бериледи. Мине соның ушын да опера, биринши гезекте, көриуге емес, есигуге мәшперленген, бағдарланған музыкалық жанр.

Опера — музыканың шығы деп те айтылады. Соның ушын да қайсы бир халық өнеринде опера бар болса, қойылған болса, бул сол халықтың музыка өнерининң рауажланғанын да билдиреди.

Қарақалпақтың дәслепки операсы — «Эжигияз» болып, ол өткен әсирдин 87-жылы сахнаға қойылды. Либретто авторы — атақты шайыр Ибрайым Юсупов, музыкасын жазған — белгилди композитор Нажи-матдин Мухаммеддинов еди.

«Тумарис» 2 акти тарийхый операсы—қарақалпақтың екунши операсы болып тарийхқа мөрленди.

Өткен жылдың соңғы он күнүтинде Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театрында «Тумарис» операсы көркемлик кеңес талқулауынан табысы өтип, кең жәмийетшиллик дыққатына усынылды.

Опера Өзбекстан Қаҳарманы, Өзбекстан Һәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың «Тумарис» шығармасы тийкарында сахналастырылған. Операның авторы — Өзбекстан Һәм Қарақалпақстан көркем өнер ғайраткери Курбанбай Зәреддинов.

Ол — бүгінги күнде көзге түскен жетекши композиторлармыздын. Оның көплеген музыкалық шығармаларын (композиция, наамаларын) халқымыз сүйип тыңлайды. Барлық шығармалары миллий коло-

ритке бай, көпшилити әлмөс наамалардан. Бирақ, бирақ,... басқа наамаларын, шығармаларын кемситпеген халда айтар болсақ, усы уақыт шөкөмгилерин тәрәзининң бир паллестине салсақ екунши жағындағы бул операның салмағы олардан кем емес, деп бақалар едик. Яғный бул опера Қ.Зәреддинов дәрәтиүбилитининң бүгінги шөкқисы болып турытты.

П.И.Чайковский Н.Ф. фон Менке жоллаған хатында былай жазған екен: «...бәрсе композиторлар операға қандайдур тоқтатып болмайтуғын дәрежеде умтылады: буның себеби сонда, тыңлаушылардың кең жәмийетшиллик пенен байланыс етиү имкалиятын тек ол береди...». Чайковскийдинң айтқанындай, «асылсан, бийикке асыл» дегендей, бир жағынан өзиниң шама-шаркын, билим, талант дәрежесин есатқа алып белгилди сәгеримиз Қ.Зәреддинов опера жазыуды буынан тап шөрек әсирлер бурын-ақ ойлаған, ойланған, изленисти баслаған екен. Оның опера жазыуға умтылысына өзининң устасы Н.Мухаммеддиновтың «Эжигияз» операсының пайда болуы да тәсир еткен болуы мүмкин. Қайсы шығарма, уақыт бойынша дәрәтиүди де сол гезлері-ақ (буынан 20-25 жыл бурын) шөшкен: халықтық әпсана бойынша жазылған И.Юсуповтың «Тумарис» либреттосы (шайырдың бул темадағы тарийхый-қаҳарманлық поэмасы 1970-жылы жазылған). тийкарында опера дәрәтиүге тоқталған екен.

Шынымда да «Тумарис» әпсанасы, ондағы Тумаристың қаҳарманлығы опера ма, роман, дастан ба, қалеген шығарма дәрәтиүге турарық қаҳарманлық шығарма. Тумарис — тарийх атасы Геродоттың жазыуларында аты аталған тарийхый тұлға, куры яттан дәрәтилген, ойлан табылған қаҳарман емес. Оның үстине Тумарис — massaget, ал massagetлердин бирден-бир урпағы қарақалпақтар саналады. Мине усындай жөндәйлер да Курбанбай Зәреддиновты «Тумарис» бойынша опера дәрәтиүге ийтермелеген деп ойлаймыз.

Негізінде «Тумарис»-ти жазыуға композиторимыз буынан шөрек әсир бурын кирискен екен. Сол уақытлар айтырым ария, наамаларын шығарған, ал қосықшылар оларды өз алдына қосық етип (Мәселен, Д.Мәмбетмуратов айтатуғын «Тумарис қаққында баллада», М.Сапаеваның «О, тәңирим қолдайғар» деген қосықлары) сезонларда айтып жүрди. Бирақ операның толғағы узаққа созылды. Һәтте, өткен-арғы жылларда шығарманы қойыуға ҳәрәкетлер болса да қаржы сыяқлы себеплер менен иркилип қала берди.

Өткен жылдың ноябрининң ақырларында операға қойыуға шығатлан киришилди, күн-түт дөмей сахналастыруышы топар, актер, балет труппалары, хор, ойыншылар, музыкантлар жәмәтлері мийнет етти,

хизмет еткенде де жан-тәні менен берилип иследи, нәтижесінде бір айдың ояқ-буағында Тумарис өз Уатанына қайтты.

Опера басланды. Сахна пердесінде художниктер тәрепіннен сызылған, дөретілген көрініс: кийік қашқан шөл, жайылып аққан Оке дәрбасы, айуылар... Оркестрдің жамбыр-жамбыр сеслері тамашаөйлерлі алыс-алыс заманларға жетелейді... Нұма темпі әсте-әсте көтеріліп, бір алапат ғақым болатуынлығын сездіре бастайды.

Бірінші картинада Тумаристің баласы Спарганис өзінің аз санды лашкері менен Кир (Қайқысрау) патшаның лашкерлері дем алып атырған жерге бастырып барады хәм душпан хүйлесіне алаңды, бәрі тұтқына түседі. Сонда Спарганис жау қолында тұтқын болғаннан алимди абзал билип, өзін-өзі шалып жібереді. Ал екінші картинада Спарганисти жерлеу мәресімі сүзетіледі. Жалғыз ұлының душпаннан алаңдып, набыт болғаны Тумарис ананы қатты қайғыға батырады хәм ол массагеттерді елге жауыздық пенен келген душпанға қарсы түрсүйге, елдің кегін алуға шақырады.

Шығарма соңында массагеттер душпанлары үстінен женіске ерисип, Кир патшаның кесілетін басын Тумарис патшаға әкеледі. Массагеттер сардары тиірінде тоймаған қанқор жау геллесін қан толы меске тығып жіберіуді бұйырады.

Операның қысқаша сюжеттік мазмұны ұсылардан ибарет. Усы мазмұнды музыка, ойын, сахналық көріністер менен жеткеріп беруі өз алдына өнер, шеберлік. Еситип, көріп болып операның дәреуішшілік топары бул ғазыйпаны айрықша атқарған, деп ойталық.

Операның табысы шығысында музыка басшысы хәм бас дирижері — Қарақалпақстан халық артисти Аида Абдуллаеваның, көркемдік басшысы — Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық артисти Қуатбай Әбдіреймовтың, сахналастырыушы режиссеры — Өзбекстанға хызмет көрсеткен, Қарақалпақстан халық артисти Жалғас Султабаевтың, опера авторы хәм дирижері — Өзбекстан хәм Қарақалпақстан көркем өнер ғайраткері Қурбанбай Зәретдиновтың, хормейстері — Айпара Төлсепованың, балетмейстері — Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Абибулла Шариповтың, художниктері — Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткері, Бердақ атындағы мәмлекеттік сыйлықтың лауреаты Барлықбай Айтмурастов хәм Зауқы Сайповлардың, концертмейстерлер: Юлдуз Атажанова хәм Фатима Әлибекова х.б. да дәреуішшілердің миднеттері үлкен болды.

Операның премьерасы күні бас қаҳарман — батыр патша, алп ана Тумарис ролінде ойнаған актриса, Өзбекстан халық артисти Миразгул

Сипаева батыр образын кеуиңдегідей жеткеріп бере алды. Батыр, жас, шок, алаңдасар, ақкөзірек жигит Спарганис ролін — Абат Қалиев, патша мәсәләтшісі, елагасы, қатқұла Елагасы ролін — Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Дәрибай Хожаберенов, көзі қыға тоймаған жауыз Кир патшаның ролін — Өзбекстан халық артисти Базарбай Узақберенов, Спарганиске салық дос, Атқосшы ролін — Фарид Узақберенов, душпанға қырата соққы беруіле Тумарис патшаға жақыннан жардамши болған Әскербасы ролін — Марқабай Үсенов, порханлар хәм әскерлер роллерін атқарған жас актерлардың: Абат Аширов, Бағдат Абылаев, Түлөбай Төренізовлар өз роллері «ипініе қирип», образыарын шебер жасауға, исеномил шыңыуына еристи, деп айта аламыз.

Биз ойлаймыз, хәсн бір халық Тумаристи бизін актерларымыз сыяқты табысы қоя алмаса керек. Бунның басы себебі, актерлардың талантты хәм басқасы да болуы мүмкін, ал және бір бастысы — бизін қанымыз-жанымызла Тумаристің қаны бар, жаны бар. Кишкеленитимізден Тумаристи өз анамыз, апамыз, батырымыз деп өскен-биз. Қызытарымыздың атын Тумарис қоямыз. Яғнай, ол бизге рууый жақын, яғнай, ол — өзіміз. Сонлықтан оның характерін жасау дәреуішшілерге бір қанша аңсатлау болды, десек қателеспеспіз. Сол ұшын да «Тумарис» операсы сәтти шықты.

Бул операны сахналастырған, қойған — үлкен театр. Театрымыз бул табысы менен және бір мәртебе өзінің дәреуішшілік потенциалының жетилискен шағында екендігін дәлиллеп берді. Солай етип опера карақалпақ көркем өнерінің үлкен бір табысына айналды.

«Гөресиклик дәуірінде театр өнерінің рауажаланыуы». Республикалық илимий-әмелік конференция материаллары... Нокис, Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты Нокис филиалы. 2014. 24-январь, 13-17-66.

ЖЫРАУШЫШЫҚ ӨНЕРІ ХӘМ ЖУМАБАЙ ЖЫРАУ ХАҚҚЫНДА

«Жырау» деген сөз «жыр», «жырлау» деген сөздерден келип шыққан ғой. Яғнай қолына қобыз алып қаҳарманлық дастандарды, тарихий жырларды жырлап, жайылған халыққа тамаша беруіш, өз заманының арзыу-арманын айтыушы, нақыл, ақыл сөздер, толғау, термелерін жырлаушы сөз шебері, хош хауазлы сазенде жырлау есапшалады. Олар дастан, терме, толғау атқарғанда тамағын қырып, жуған дауыс пенен жырлайды. Олардың музыкалық әсабы — қобыз.

Қобыздың пийри — ақсаунай Қорқат ата болып есептеледі.

Жыраушылық бірін-ярым халықта ғана бар. Ал соның ішінде бұл өнер қарақалпақтарда бұрыннан жақсы рауақланған. Қарақалпақтың таңлайына берген, аузы дұдалы туыма таланттары: Соппасы сыпыра жырау, Мүйтен жырау, Доспамбет, Қаттуған, Шаңқот, Жийен жыраулар, Қазақбай, Халмурат, Нұрабұлла жыраулар, Бегмурат, Туғымбет, Палеке, Имамқұлы, Арзымбет, Сейфулла, Өгіз (Хокхаберген) жыраулар, Нағым, Карам, Өтениз, Жанпазар, Шамұрат... жыраулар өз дәуірінде халықтың көшіні қоспап, қулағының қурынын қалдырған, той-мерекелерін сайған, ісмері, лиғарасы қонысас ел-аймақтарға да жайылған.

Усылай ұлы жыраулардың кейінгілерінің бірі, бизің замантасымыз болған, көпшілігіміз көрген, атқарған дэстан, термелерін тыңдаған жырауымыз атақлы Жумабай Базаров еді. Ол атымыз өткен әсирдің 27-жылы туыылған екен. Жасынан жыраушылыққа, қобыз шерттіп, жырауға ұқып, қызығышылық оны тынып қоймады. 11-12 жасында бала Жумабай Хожелі — Шоманайдың иегара аймағындағы «Сарылұңғы» деген елдіктен пайыу-пияда атақлы Нұрабұлла жырауың баласы хам шәкірти — Қоңыраттағы Есемұрат жырауға қарай жол тарталды. Есемұрат жырау 1896-жылы туыылған. 1940-жыллары толық ұстазлық дәрежесіне жетіскен жырау еді. Өне оған бала Жумабай шәкірт түседі. Есемұрат жырауың үйреткенлерін, айтықтарың уйыл тығып, жыраушылық сырларын күңт пенен үйреніуге кіріседі. Устазы той-мерекелерге барса ізіне еріп, қобызын, азық, киім қоржынын көтеріп, шайын қайратып, дәрет суын жалтып, қолы сағасында ол үйдің басқа да жұмасына жәрдемесіп жүреді. Әсте-әсте терме, толғауға өтеді.

Есемұрат жырау талантты шәкіртіне «Шарыр», «Едиге», «Қоблан» сықлы ажайып, қызықты, мазмұнды, халық сүйген дэстанлары еділаттырып, айтыу жолларын, ұсыларын үйретеді, жыраушылық шеберлікті менгеріуіне жәрдемесіп, билегінін беріуден жалтқайды.

Устазы шалғайына 11-12 жыл асылып, көп сабақтар алған Жумабай 1950-жылы өз алдына айтыуға рұқсатнама есабындағы Есемұрат жырауың ақ поэтасын алады. Оның бундай пидайылығы, ерінбей үйреніуі бүгінгі жас таланттарға үлкен сабақ болары сөзсіз. Солай етіп Жумабай «бала жырау» атына ауылына қайтып келеді. Той-мерекелерге өзлігінше барып, халыққа хызмет ете бастапты.

Солай етіп өткен әсирдің 50-жылларынан та қайтыс болғанша (2006-жыл) ярым әсирден зыят жырлап, халықтың қуаныштарын қуанышқа ұластырды.

Әжайып, қайталанбас талантты арқалы көптеген таңдау, фестиваль, жарыстарда жеңімпазлыққа қолға киргизіп жүрген. Оннан Самарканду-Қашқалары, Ташкенту-Үргеніш қалмаған. Қобызын қушақтап Чехословакия, Ашхабад, Германия, Киевлерге де барып, қарақалпақ халқының тақирланбас көркем өнерін, музыкасын ол жерлерге апарып, тая қалдырды, халқымыз атын, абыройын жайды.

Жумабай жырау қатықулақ, аяқеш еді. Негізінде жырау деген қыпқулақтан шығады. Аяқеш болмаса да болмайды. Себебі, бір дэстанның өзінде қанша мыңдаған қосық қатары бар. Мәселен, Жумабай жырау жырлаған бір «Қоблан»ның өзі 14 мыңдай қосық қатарынан ибарат. Ал «Шарыр» менен «Едиге»лер де оннан аз емес. Булардан басқа Жумабайдың репертуарына толық болмаса да «Алпамыс» дэстаны да болды. «Орманбет бий» тарихый толғауын, басқа да термелер, қосымқар атқыратуғын еді.

Қарақалпақтың көпшілік жыраулары 80-жылдардың арғы жағында жасап, дәретіушілік етті. Ал Жумабай жырауың бахты, ыбалы, бұл киіс кешегі 2006-жылға шекем, яғнай жазып алау техникалары рауақланған дәуірлерге шекем өмір сүрді. Сондықтан оның көптеген шығармалары қағазға жазып алынуы менен бирге видеотаспаларға да түсірилді. Атқарған дэстанлары телевидение хам радионың айттын қорында өз дауысы, лапызы менен жазып қалдырылған.

Жәмийетшілікте 80-жылдардың ақырларында «Жумабай жырау» ақырғы жырау болып қалатутын болды-ау» деген қәуетер-қорқыныш пайда болғаны сыр емес. Себебі оннан басқа айтып жүрген жырау болмады, сол гезілері.

Бирақ, қулаға шүкір, 90-жылдардың басында Ғәресізлік алған елімізде миллий қадирятларды тікпеуге үлкен дыққат қаратылды. Сонан ішінде жырау, бақсы, қысаханшылыққа да үлкен итибар берилді. Жумабай жырауың ізіне қара ере бастады: Бақберген Сырлыбетов, Бахтияр Есемұратов, Тобаназар Базаров, Жәнібек Пизлов, Саламат Аялов...лар бүгінгі күні жыраушылығы менен ел-халыққа танымлықта (Ийін келгенде айтарымыз, бұл жас жигитлерден толық дэстанлар күтеміз).

XX әсирдің 2-ярымының атақлы жырауы Жумабай атамздың туылып-өскен жері, қамалта келтіріп, ушырған мажаны — Шоманай.

2013-жылдың 30-январь күні Шоманай районы орайындағы 13-санлы балалар музыка хам көркем өнер мектебінің тазадан салынған ажайып имаратында Жумабай жырау Базаровқа бағышланған әдебий музыкалы еске түсіру кешесі үлкен көтеріңкі жағдайда өтті. Шо-

манай район жакимлиги хам Каракалпакстан Республикасы «Алтын мийрас» кормнын шалкемтестиривуидегги бул илажага районнын кең жамийетшиллги, мектеп окушушылары хам мугаллимлери, районнын билимлендириву, маленият хызметкерлери хам басшылары менен бирге республикамыздын бир топар зыялылары катнасты.

Сол кешелеги концертте жас жырау Саламат Аяптовтын аткаруушылыгына хамме кайыл калысты. Хафазы да сазласып, отырыс-турысы, харекетине шебин нагыз жырауа уксап калышты.

Жумабай Базаровтын урим-путалгынын озинен изин дауам еттиривушилер бар екен. Тобаназардын ози жайналган кызык алдында кобмизда жырлады. «Гарип ашык» дастанынан бир ария аткарган Жумабаева Несибелинн дауысына да хамме таңданысып карасты. Буннан баска Нобийра, Арзайым деген жырау атамыздын кызы, аклыгы да косыкшылык тарафында екен.

Усылары ойлалтырып, шенестириву карап биз Жумабай жырау Базаров, ягнын каракалпакта жыраушылык онер олметен екен, кайта ошу жолыга тускен екен, деген катаң шешимге келдик.

Советлик довриде «жыраушылык, баксышылык — ескиликтин калдыгы, заманого емес», деп канымыз бенен суйегизимизге сиген бул ажайып миллий онеримизге дыккат аударылмай калган болса Гөресизлик шарапаты менен Президентимиздин миллийликти кайта тиклесе багдарланган адил сиясатынын натыйжесинде кайта жангырганынын изи болмабай!

«Гөресизлик довринде театр онеринин рауажланыуы» атамасындагы республикалык илимий-теориялык конференция материаллары. Н. 2014, 24-январь. 119-122-бб.

ДРАМАДА ЗАМАНЛАСЛАР ОБРАЗЫ

Хазирги каракалпак драматургиясы коркем адебиятымыздын баска жанрларына салыстырганда бир канша артта калып атырганы менен онын бир канша табысларын козлен таса калдыруу мумкин емес. Атап айтканда, бутинги миллий театрымыз соңгы жыллары жана заманого темалагы К.Рахманов, Қ.Матмуратов, М.Нысанов, С.Жумагулов, Б.Баймурзаев хам тагы баскалардын изин баскан драматург Полат Айтмуратовтын бир канша бутинги куннин темасында жазылган пьесалары менен толыскандыгы бир тараптан коркем саз онеримиз бенен тутас миллий коркем онеримиздин байлыклары катарына киретугундыгы кууанышлы. П.Айтмуратовтын бутинги театрымыз сахнасында койылган хам оз алдына адебий дунья сыпатында баспада жорьяланган

«Талаплыга нур жауар», «Суйинши», «Кутлы келин», «Мухаббаттын кудирети» сыякты заманогой хам «Жипек жолы» атлы тарийхий трагедиясы менен комедиялык шыгармалары дыккатымызды озине каратады. Драматургтин пьесалары Озбекистан көлеминде унамы бахаланганлыктын айтып отиуимиз зарур (Қараңыз: Т.Баяндиев.Қорақалпоқ театри тарихи, Тошкент: 2011-жыл, 142-145-б).

Мине бул айтылганлар П.Айтмуратовтын драмалык шыгармалары, эсиресе, онын заманогой темалагы жазылган айырым доретпелери тууралы ариулы саз етип, оларды халкымыз арасына кеинен утиг-несиятлау менен бирге, бул доретпелер тууралы арнаулы илимий-сын изертлеу жумысларын алып бариву узыйтталарын да кун тартибине койса керек. Усы максетлер тийкарында биз драматургтин «Талаплыга нур жауар», «Кутлы келин» пьесаларындагы заманласларымыз образын ашып бериву озгешеликлеринин басы бир тараптарына кыскапта токтамакшымыз.

Бул пьесалар тууралы ең алды менен соны айтууымыз керек, олардын екеуи де тап хазирги кунлеримиздеги ең зарурлы, актуаль болган темалар — социаль-жамийеттик турмысымызды модернизациялау — жаңалау, ауыл хожалыгы менен онлирсимиздин жаңаша усылларына отиву менен катар мангилек болган омирлик машкала — мухаббат, шаңарак турмысы маселелеринин бирлигине курылганы менен бахалы. Драматург, эсиресе, ауыл хожалыгы мазмунындагы сюжет барысын саулендириву аркалы образлар жаратыуда публицизмнин откирлиги, образларынын социаль-жамийетлик активлигинин басым екенлиги менен коог туседи. «Талаплыга нур жауар», «Кутлы келин» пьесаларынын екеуинде де баслы қахарман Турдыбай деген жипит пенен екнини драмалык шыгармадагы Гүлзайира деген жас келиншек, олардын екеуи де заман талабы менен суугартылган исбилермен. Олардын биревуи ози илимпаз, аспирантураны питкерип келиуине карамастан ауыл хожалыгын жандалдырууга талпынган хам сол тарауда айрыкша табысларга ерискен, сонгалыгында усы багытта кандидаттык диссертациясын да табысты жаклаган Турдыбай атлы жипит, ягнын белсенди, актив қахарман образы болып коз алдымызда еселесейди. Ал, Гүлзайира болса — ози кылыз кыз болса да ауылда келиншек болып тускен кунлеринен бастап сол ауыл турмысын социальлык жақтан рауажландырууга, оған айрыкша куш жумсауға ерискен хам оз максетлерине жеткен исбилермен жаыл-кызларымыздын бири. Булардын екеуи де усы жолдарда оз максетлерине ерисиуде барлык қарама-қарсылықлар менен саналы түрде гүреседи. Турдыбай ауылдагы керитартпа-

лықты жеңіп шығып, қараусыз қалған егис жерлерді іске қосады. Жаңа дақылдар да егіп, хәттеки, гонерип қалған көл ұшпанын тазалап, оған суу алып барып, балықшылықты рауажландырыуға да жол салады. Ғұлаббайра болса өзінің бақыт тойында автомобиль апатынан майып болыуына қарамастан ақыл-күшін, тынық, сабырлылығын жұмсап, өмірлік жолдасы хам енесінің қоллап-қуытлауы, мақұллауы менен өзі келін болып түскен ағылды социаллық жақтан түрлендіріуге ериседі. Ол ағылда қаңырал қалған еки қабатты жайды қайталан оңшап, сол жерге хәр қыйлы бағыттағы халыққа хызмет етіу ормаларын: пәтнә пәхын, шаштәрезнана, ұшлы телефонды іске қосыу хам тағы басқа хызмет көрсетіу түрлерін әмелте асырады. Әлбетте, булардың барлығы да бирден, аңсатлық пенен болмаса керек?!

Анығырақ етип айтқанда, драматургтің «Талаплығы нур жафар» драмасындағы қаҳармалар Турдыбай менен Шийриннің мынадай сөзлеріне қарасақ, олар арасындағы шийрин мұхаббат та, булардың әрман-үмітлері де жәмлентгендігі көзге түседі. «Саған не сағға ағылды билмедім. Гүл берейін десем қыз баламан, басқа сағтанғы ретін келістіре алмай, ақыры мынау папканы алақойдым...» дейді Шийрин келешек қостары болған Турдыбайға. Және де ол: «Ертең, куда қалесе, бул папкада сенің қандайлық, докторлық диссертацияларың жүреді» дейді (Айтмуратов П. «Талаплығы нур жафар», Нөкис, «Билім», 2014-ж, 7-бет). Сонда Турдыбай оған: «Лекин, мен, Шийрин, ағылды рауажландырсам ба екен деген үлкен үмітлер менен жүрішпен» деген еді. Әлбетте, буған Шийрин сол уақытта-ақ аз да болса наразылығын: «Ағылды?... Ақыры бизлердің әрманшарымыз не болады?...» деп билдірген еді. Ал қақыйқатында бул наразылықтың тек хана басламасы екен. Илөмді таслап кетпекші емес екендігін надурис түсініп әкеси менен шешеси Гүлзар да баласы Турдыбайға, хәттеки, жаман сөзлер айттыуға шекем баралды. Булардың барлығын жалғашы-драматург заманлас образын жасаудағы баслы конфликтлердің бири етип алады. Турдыбай «Фермер болажақпа» дегенінде ең алды менен аясы Гүлзар кемпир: «Мынау не дейди ағасы? Жин урган ба? Бир нәрсе десең-о!» деп шоршып түседі. Баласының аспирантураны пәткерсе де сол исин дауам етпестен фермер болып кетпеси келетугынылығына дурыс түсінбейді. Сонда әкеси: «Хош, бул гәшһиди қалай түсінсе болады? Шынық ба, хәзилің бе? Илим не болады?» деп хәйманан жарылады. Оған Турдыбай: «Аға, мени туғры түсініп, илөмді де дауам еттиремен. Фермер оқымасыз болыуы керек, ол хам агроном, хам бухгалтер, хам юрист болыуы керек...» деп ағылдағы бурынғы фермер болып, барлық тек-

никаларды сатып жеп, жерін қорлап кеткен Шыныбайға уқсағандарға да кескин қарсылық етеді, анасының да өз мақсетлерін дурыс түсінінуіне ериседі. Усындай тартыс уақыттары Турдыбайға әкеси Әлауатқин: «Нәлет жағғырдың баласы! Ағызда не келсе саямдай берме!» деген болса, ал бурынғы фермер Шыныбай: «Хәй, ақмақ бала! Сен меннен артықпаң ба? Сен қусаған шоже қораз түбе сонша жыл бригад болған мен бул жерді жөнге түсіре алмадым-ғо! Баяғы мол техникадан биреуі де қымаған, баяғы жанар майың уудай қымбат. Сен не деп отырсаң өзі?... Сен көрген киноларың, оқыған китаптарыңдағыдай ағыл хожалығың аңсат деп отырсаң ба? Хәй, мажтүн!...» дейді. Сонда Турдыбай да Шыныбайға шынықтық былайынша айтады: «Уәй, ата! Ағылдың үш-төрт техникасы үйіріқшп қасында турғанын ким билмеді дейсиз?! Оның бәрін сатып орның мал менен толдырдым дедіңіз. Ал мал ұшын пахта атыз емес, жайлау жер зәрур» (Сол китапта 12-бет).

Турдыбай өз мақсетлерінен қайтпай хәйметтағы Бектурланға уқсағаншарың жерменлігі менен бюрократлығын да, ағылдағы Генжебайлардың да қарсылықтарын жеңе отырып, өз дегеніне жетеді. Генжебай өз пикирлес шериктерін қасына алып түн ярымында Турдыбай фермердің пахта-ғауаша атызларына суудың сағасын қаратып жибериіп, оларды суға батырып өлтирмекші болғанынша, ең алды менен жигиттің әкеси, соңынан Нурлыбай сыяқты хәк нийетлі адамлар жәрдемге келеді. Ғауаша атызларындағы ағын сулардың сағасын байлап, керексиз суларды коллекторлар менен ой-ой жерлерге қашырып, ғауашаларды набыт болыудан сақлайды.

Турдыбай фермер болып жаңа-жаңа түрәт топпал атырган уақытлары оған атыз басында Таубасар деген хәйметтәк хызметкерлері: «Бизің машинаға пискен қауылыларыңнан толғанынша сап! Салыны қырау урганның кейін орасаң, сонда гуриппи мазалы болады... Маған өз алшына тарттырып бир тонна гуриш бересің!» деген сөзлерди айтады. Бирақ Турдыбай оған: «Хау, ақсақал, «Еккенде жоқ, тиккенде жоқ, қырман-да таяр» дегендей болды-ғо! Мен хәдал мийнет илеп, тер төккен ағыл-ластарымыңң несийбесин әлге қандай келтіңдіте бере алмайман!» деп тиккелей қарсылық ислейді. Сонда Таубасар бюрократлық етип Турдыбайдың «келтіңді» деген сөзінен «ушлап алып»: «Сен мени келіңди дедің бе? Еле сол сөзің ұшын жууап бересің! Исиңди миллиңаға өткеремен. Хұкмет адамың «оскорбиты» етти деймен. Ой, ой-наған екенсең!» (37-бет) деп күш көрсеткісі келеді. Сол уақытта атыз басына Таубасардың досты Жумабай келеді. Олар қушақдасып көрісіп, мәселе шийеленіспей оғана басалды.

Пьесадағы сюжеттік желіс конфликттердің барысында буннан алдын фермер жигит Турдыбайдың қостары Шийринды шешесі Перуза менменшік етіп, менің қалада өскен қызым ауылға шыдамайды, азып-тозып қалған, оны Турдыбай мені аспиранттан деп алдап алып қашқан, деп хам тағы басқа сөзлер менен қолынан жетеліп зорлық пенен үйіне — төркініне алып кеткен еді. Соңынан Турдыбай Шийриннен хабар алып сөйлесіпте барғанында да Перуза оған жаман сөзлер айтып қуып салған. Міне ұсылар аркалы драматург әдебий сахналық образдың ашылуының екінші тәрепін, яғни: социаль-турмыслық, семиялық қарама-қарсылықтарын сүзретлеу арқалы баслы заманагөй қахарман болған Турдыбайдың қадалығы менен қаққоқиреклік, искерлігінің жеңім-пазлығын ашып берген, шығарма драматизмін күшейтіпте еріскен.

Драмалық қахарманның ұсындай ісперіндегі, яғни турмыслық қарама-қарсылықтары, семиялық-конфликттік драмалық нүктелер менен өңдірісник конфликттердің бирлігі П.Айтмұратовтың «Қутлы келин» пьесасында да айқын өз сөйленімін тапқан. Онда Гүлзабйра өзі келин болып түскен ауылды дүзетіп, гүлентіу ұшын майып болып жатырса да, жүде саналы түрде ис алып барып, соңынан операция жолы менен өз денсаулығын да тиклеп, өз искерлігі, аққоқирек-лігі менен ең алды менен өз сүйгені — Парахаттың, соңынан жигит-тің анасы, өзінің енесі — Жығаулашын үлкен құрмет-ізетіне бөленіп. Гүлзабйраға ұсындай қызметтері ұшын ауыл ақсақаллары менен, хәттеки, оған қарсылық етіп, аузына келген жаман сөздері айтып, халық мүлкін талан-тарақ етіп жүрген Баймұрат, Пирназар сыяқты-лар да айрықша сүйсініп қарап, қутлы келинге миннетдаршылық сөздерін жасармай айтады.

Ұлыма айтқанда, П.Айтмұратов драматургиямызда соңғы жыл-лары заманаларымыздың образдарын ашып беріпте белсенділік көрсет-тіп атыр. Ол «Турдыбай сыяқты бір сөзін, бірақ кешірімлі, бауы-ры кең» (Т.Баяндиев. Қарақалпақ театры. Ташкент 2011.145-бет) на-ғыз адамгершілікке толы инсанлардың образдарын ашып беріпте көбі-рек қызықтақта. Әлбетте, булар заманас жасларымыздың хәзиргі күн-нің талаптары дәрежесінде тәрбиеліуі үлгі болады, олар театр сахнасы-нда қойылғанда да белгілі режиссер хам актерларымыз тәрепіннен шебер атқарылғандықтан тамашагөйлерге жаңаша эстетикалық зауық бағыттайды. Сонықтан алдағы ғақытлары заманаларымыз обра-зын ашып беріуші спектакльдеримизді усы мақалалардан да тасықа-ры кеңірек хам арнаулы таллаулар жүргізіп, ізертлеулер алып биры-ұмыз керек, деп ойлаймыз.

«Ғарезсізлік дәуірінде театр опериниң рауажлануы». Илимий-әме-лий конференция материаллары... Нөкис, Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хам мәдениет институты Нөкис филиалы. 2014-жыл, ап-рель; «Ермон Қарақалпақстан» газ., 2014-жыл, 12-август.

ӘДЕБИЙ ОБРАЗ ХАМ СҮҮРЕТЛЕУ ӨНЕРИНИҢ СИНТЕЗИ

Илимий философиялық тұрғыдан алып қарағанда, әлбетте, көркем әдебиет пенен сүзретлеу өнери — булар тулас көркем өнердің белгілі түрлеринен есашанады. Сонықтан көпшілік жағдайларда биз көркем әмелиятқа сүйенген халдарда да жазушы-шайыр таланты менен ху-дожниклердің бизді қоршаған жәмийеттік, табиғый хам инсанит орталығын образлы түрде көре алыу, таный алыу өзгешеліклериниң жүде уқсақ екенлігін, яғни жазушы таланты менен художник талаптығын екеуінің егіз екендігін айқын аңғарамыз. Демек, худо-жикте жазушыға бейім талант, жазушыда болса художникке тән болған дұнығтаныушылық, қоршаған табиғый орталық пенен жәмий-ет болмысын образлар арқалы көре алыушылық уқып бир-бири менен ушласып, араласып, синтезленіп кетеді. Буны биз отыз үш жыл ғана өмір сүртен, бірақ, жетпіс-сексенге шыққан азаматтардың исін орын-лап кеткен Қыдырбай Сайыповтың көркем сүзретлеу дәретіушілігі-нен де табыуымызға болады. Атап айтқанда, оның «Құнбатар алдын-дағы Нөкис», «Құнбатар алдындағы Мойнақ», «Гүз», «Шаңғылы құнба-тыс», «Тандыр», «Жаулынан соң», «Ақ терек» хам тағы басқа баста-нып, бірақ пттеген, ямаса енді басталмақ болып жүрген пейзаж-лық картиналарынан, портретлеринен айқын аңғара аламыз.

Оның таңдауларлық ажайып исі соннан ибарат, ол бир қанша сөз менен салынған сүзретлер де жасаған — көркем әдебий шығармалар дәретіп, оларда өзінің нағыз художниклерге тән болған талантын көрсетіп қанем тербеткен. Солардың бири «Қиймешек» гүрриңі. Гүрриң үлкенли-кишіли төрт бөлімнен ибарат, яғни өзіне жарасымлы сю-жеттік композициялық қурылысы бар.

Шығарманың бирінші бөлімінде қадимгі жигізмаланышы әсир-дің дәслепкі жылларындағы ауыл балаларының турмысы, халық өмі-риниң этнографиялық белгілері менен халық ойыларына тән болған гейлара көрініслер нағыз художниклердің көзі менен көріліп, олар сөз күші менен қазаға көшірілген. Және де соны айтыуымыз керек, гүрриңге тән ортақ тилик сыпаттардың бири сол шығармада болмыс-ты художник көзі менен көре биліудің белгілері болған инсантың сыртқы келбетін жарыту, пейзаж, адамлардың қыймыл-қозғалыслары

менен ис-хәрекетлерин сүүрөтлөп бериү, диалогларды шебер ислетүү характерли болып саналынат. Мысалы:

«Ауыл ишпештеги тыншылыкты бир топар ақсуёкко таласып жүрген балалардың шұққымы бұзбақта. Бирин-бири жибермей тартысып жүрген балалардан бөлөгирек мылбықтан күле шырай берип турған сұлушылық бадалан қозин айырмай, бир шетте тынбостан шакашақтап күліп турған Нигардың әлге қандай сыйқырлы жүзин сүттей ай жарығы жасыл түске бояғандай. Оның көзлери хадден тысқары үлкен, ойнақыштып бир жерде тұрмас... Екеуі сөз алысып қалысты. Өз күлкисиниң биротала тынып қалғанын сезген Нигар киийекті артына секирип бұрылды да зып берді. Ол аяқ-аяғына тиймей зымырап киятырғанына өзі де исен-бей бирден тоқтады. Жана ғана ақсуёк ойнап жүргені есінде. «Хай, неге ойыңды таслап жуыра бердім?.. Удайына көзи күтеді де жүреді... Жүрегіңді жуу өтпирген қозыңа бақесі бар шығар?» (Қыдырбай Сайымов, Нөкис. «Билім». 2012. 17-бет).

Минге, усы бир мысалдың өзінде Қ. Сайымовтың қандайқай көркем өнер ғайраткерлеріне тән болған таланты, соған қосымша нағыз жазушыларға тийисли болған образлы ойлау өзіншеликлериниң синтези бирден-ақ сезимтал оқыушылардың көз алдына келеді. Онда жана ғана сержетін киятырған жипит пенен қыз баланың ишкі психологиясы менен сыртқы пишиам туласы айрықша эстетикалық қасиетлери менен сәулеленгенділігиниң гуғасы боламыз. Бундай сыпатлы белгілер «Киймешек» атлы гүрриниң қалған дауамында да айрықша сүүрөтленіп, алардың барлығы биз өз етип отырған художниктин көркем өнер шығармаларының дәл өзі, оның пейзажлары менен портретлериниң қылбоғу күшлери менен жасалған хәр қыллы сахна шығармаларына ислеген декорацияларының, эпюдлериниң тийкары десек арызды. Сол ушын тағы бир факт келтіресек: *«Оның жүзи бир нәрседен қорыққандай үлкен көзлери уясынан шығып кетеди. Биресе көзине күлкі жуырып, жайнап кетер еді. Балалардың қыяқыңы тал түби мен шыққандай сап ете қалғанда, селт етип артына жалт қарады. Барлық балалар буның артынан күліп турғандай көрінді. Жалт бұрылды да үйине қарай жуырып кетті. Әсте үйине киргенде ортада жанып болған томардың шоғы үйдин ишине қып-қызыл жарық берип тұр екен. Шанарақтан түскен ай сәулеси уыңқларға сиялаптыр сызылып түсіп тұр» (17-бет).*

Шығарма усындай жаныс сүүрөтлерге, қахарманлар ис-хәрекетлери менен қылмад-қозғалысларына, алардың ишкі психологиялық ой-сезимлерине толы болған картиналарға бай етип сәулелендірілген.

Гүрриде бул қасиетлердің барлығы саналы түрде негизги мақсетке бағдарланған қалша, халықтың этнографиясы менен қахарман образларындағы туңғыш жаслық мұхаббаты, жаслық өмирдің өзине тән сыпатларын айқын көрсете биліуді, киймешек сыяқлы халық өнериниң гөзаллығын сыпатлап беріуді аңлатыға, оқыушыларға айрықша эстетикалық дәзет бағытлаға арнап қолланылған.

«Қарлыбайды қызлар жығып салып масқарасын шығарды. Ышқыр бауы да үзіліп қалып, күле-күле ишегімиз үзілді...»

Нигар әфели мыр-сыр күліп еді, кейін шакалақ атып жиберді. Расберген де бұрылып екішеп-екішеп күлді. Екеуі жаптың бойына келгенде балалар суды гүмбірлетіп шомылып атыр екен...» (Соңда, 19-20). Ырасында да бундай сүүрөтлеулер нағыз картина хам әдебий қахарманлар образына мүмөзиниңиңиң терең сүңгіу десек асыра сиптегенлик емес.

Енди усы гүрриндеги Нигарды айттырып келген жаушылардың сырттан сүүрөтлеген жерине назар аударсақ: «Нигар үйине жақылағанда үйиниң алдында бир-екі аттың байлауы турғанын, анасылың болса үйден жуырып кирип-шығып даладағы қазанға айлансып жүргенін көрді. Бир-екі қалалық қазанның басында қамыр ийлеп отырғаны да оны таңдандырды. Нигар есиқтиң алдына келгенде бир бау курғақ пишенниң үстінде өзиниң жақсы көретұғын, күнде айқасып ойнап жүретұғын жалғыз серкесиниң геллеси қызыл қанға боялып, тилин тислеп атыр екен. Жүрегі зулап, тула бойы түришгип кетті». (23-бет)

Демек, бул қатарларды хам гүрриниң алдыңғы бетлерин оқыған сезимтал оқыушылар бирден-ақ Нигар атлы қызға жаушылар келгенлигин абайлайды, автордың сөз бенен салған сүүрөтиниң сырын аңлап жете алады. Әлбетте, бул талант қудирети, онлар әдебий образлар жаратуы менен көркем сүүрөтлеу өнериниң синтезиниң жемиси деген сөз.

Нигар менен Расберген тезлик пенен ушырасып, қол ұсласып алға қарай жуырып кетеди. Өйткені сүйген жипитине Нигар болып атырған жоқарыдағы үйіндегі ғақыяларды айтқан еді. Бұны автор көп сөйлемеі-ақ хәрекет деталь хам бұнан алдын Нигардың: *«...Бұны дәрхал Расбергенге хабарлау керек. Дәрхал бешпентин кийді де шай-қалтасын қолына алып далаға шықты, көздің тасасын алып үйлердің арты менен жуфери атыға қарай жуырып кетті» (24)* деген сөзи менен оқыушыларға аңдатады. Буларды сезип отырған оқырман екі жастың табысырып, қосылып кетінуіне тилеклес болып отырады. Қ. Сайынов бул дәррестенде халқымыздың киймешек сыяқлы қол өнериниң үлгілерин, Нигардың хам оның анасының шебер қолларын жоқары қойып, ұлағлап сүүрөтлеген.

Жазыушы-художниктің «Ушырасыу» гүрнәсіндегі қысқалық хам конкреттік, әдебий қақарман образларын терең ашыу, диалог, қыймыл-қозғалыстар арқалы штрихтар, әксіз, эпюллер жасау шеберлігі нағыз көркем өнер шығармаларына тән түрде сөз құдіреті менен сызылғанын көріп оның талантына бас ийеу мүмкін емес. Себеби буларда әдебий образар менен сүрөтлеу өнерінің сырлары терең жамленген, синтезденген болып есепталады.

«Мәдениет хам спорт» газетасы, апрель, 2014.

МУХАББАТ ДРАМАТИЗМИ

Гәрезсізлік жылларында қарақалпақ драматургиясы менен театр бир қанша табысларға еришти. Миллий драматургиямызда усы уақытлар ишінде бир қанша фольклорлық дәстүрлер негизіндегі хам тарихий темадағы жазылған сахналық шығармалар менен қатар заманағой сахналық шығармаларымыздың социаль-жәмийеттік, рухый-ағартыушылық сыпаттары артпақта. Атап айтқанда, қарақалпақ драматурглерінен: М.Нысановтың «Еки дүньяның әуереси», Б.Баймурзаевтың «Баддиға», Қ.Мәтмуратовтың бир қанша фольклорлық мотивке тийкарланған шығармалары менен қатар «Бир үйде еки өмир», «Кешиккен мухаббат», «Кемпирге талас» драмалары менен комедиялары хазирги тамашағойлеримизди бир қанша қанаатландырган, бүгинги күннің актуаль рухыйлық машқалаларын көтерип шыққан, XX әсир қарақалпақ драматургиясының олқылықларын бираз толықтырган сахналық дәретелер қатарына киреди. Және де соны айтыуымыз керек, Қ.Мәтмуратов гәрезсізлік дәуіріндегі хәрәкеттеш драматурглердің бири сыпатында фольклорлық дәстүрлерге тийкарланған дәретелерінде де сол фольклорлық сюжеттерди хам конфликтлерди творчестволық жақтан өзлестирип, бүгинги дәуирге масластырып, заманағойлестирип, оларға хазирги миллий рухыйлық хам ағартыушылық қасиетлер бағышлап көлем тербетпекте. Усындай көркемдік әдебий хам сахналық шеберліктерди өзінде жамлеген драматургтің бул шығармаларын театр сахнасына қойыула режиссерларымыздан: Н.Аңсагбаев, Б.Баймурзаев, М.Есімбетовлар да оларға иштылы қатнас жасап, сол сахналық шығармалардың табыслы атқарылуына үлкен күш жумсаған.

Қ.Мәтмуратовтың «Кешиккен мухаббат» атлы драмасына айқалпақ тоқтал өтиу орынлы деп ойлаймыз. Өйткені соңғы уақытлары бизиң драматургиямыздың хам театр сахнасының табыслары менен

кемпиліктері әдебий хам театр сыны тәрепинен өз уақытында дурыс хам орынлы бақаланбай, бул тарауда қандай да егленің айқын сезилмекте. Миллий театрымыздың тарихы тutas мәмлекетиміз көлемінде арнаулы салмамы мийнетлерге сөз болса да (Қараңыз: Т.Баяндиев. Қарақалпақ театри. Тошкент, 2011), ал бизде өз алдына арнаулы монографиялар менен юганшалар дәрежесінде сөз етилмеген. Бирақ драматургия хам театрымыз өз алдына арнаулы изертлеуге турарлық табысларға ерискен.

Усының табыслардың қатарына жататуғын Т.Мәтмуратовтың «Кешиккен мухаббат» атлы драмасы заманағойлық тематикасы менен ғана емес, ал сол заманағой турмыслық, өмирлік уақытларды сәулелендірудегі өзіншелігі, драматургтің өмир, турмыс конфликтлерин мәңгилік тема болған мухаббат сыяқлы үлкен хам терең мазмунға ийе кийели психо-философиялық проблеманы терең хам өткір түрде ортаға қойыуы, сол қарама-қарсылықтарды халқымыздың миллий психологиясы менен этика-педагогикалық сыпатларға сәйкес шешип беріуі, миллий менталитетті хәстерлеп, абайлап сақтай биліушілігі арқалы да хазирги рухый сана-сезим, дүньятанымызға белгити тәсір жасай алатуғын шығарма деп ойлаймыз. Өйткені бул әдебият хам театр дәретесінде биз айтып өткен социаль жәмийеттік мәселелердің барлығы да көркем әдебий поэтикалық жақтан ұтымлы болған формалар хам усылар: жақалықтың сюжеттік-композициялық бир пүтінлігі, конфликттік хаттардың терең хам өткірлігі, ұтымсы көркем сүрөтлеу усылары, ишкі монолог, диалог-подиалог, түс көріу, уақытларды аузына айттып беріу, көз алдына елеслетиу, ависцена хам тағы басқаларды орындылығы, усыларға сәйкес театр сахнасын хам бир перде, көрпінис, бәлимлерге сәйкес безеулері, жақтыландырыу, музыкалық хам тағы басқалардың тәсір күші мине, булардың барлығы усы пьеса — мухаббат драмасын арнаулы түрде сөз етип таллауда арзылты.

Ең дәслеп биз шығармадағы сюжеттік уақытларға назар аударсақ, драманың өзегінде Назлым деген ул-қызлары ержетип қалған келиншек өз күйеуі Қымырдың досты Дәуранға ашық болып қалады. Дәуранның да өз шаңарағы, келиншегі бар. Олар арасында өз перзентлери, хәттеки ақлықлары бар. Бирақ соған қарамастан келиншек хам орта жасқа келген жігіт бир-биринен ажыралысы келмейди. Олар сырлары хәммеге наш болғанда да тутқан бағдарларынан қайтпай, хәттеки олардың көзлерине гүлшей перзентлери де, өз ата-аналары да шығып шелли көринбейди. Бул ер адам шыдауы мүмкін болмаған бузақылыққа анық көз жетсе де Назлымның күйеуі Қыдыр «сырын» усы

лайыш бастырыулы қалыуы, енді қайталанбауын қостарынан қайта-қайта өтіндіп сорады. Не деген сұмдық! Наздымның бойжетіп, мектептің піткерейін деп турған қызы Мехрибанді ба аясының алғын басын қойып тұрып өтіндіп етіп жалынады. Ал бірақ мұхаббат драмасының шырмауығына оратылған келіншек Назым бұған ыразы-шылық бермей, Дәураннан ажырасқысы келмейді ғам сойтіп олар өз шаңарақтарып, перзенттерін таспа басқа жаққа кетіп қалыуы ұйырады. Бірақ Ғадесінде тура алмаған, ақылы аяғына жығылған себепті піткірден қайтқан Дәуран себебі олардың бұл армантары иске аспайды.

Қызының бузақылығын еситкен әке — Турдықұл оны пышақлап өлтіріпте келгенде аяққа қызы Мехрибан өз аясының өмірін уақытқа сақлап қалыуға ерискені менен тап сол уақыттары қызының унамысыз, намыссыз қыпалары себепті жүрегі тоқтап қалған ана — Айшаның өлімінен хабар келеді. Сонда ар-намысы күшші ата Турдықұл уақытша болса да қайратпан өлім қанжарын — пышақты босатып, аяқтары Мехрибанға тапсырады. Бірақ ол қызы Назлымға қарпта: «Бірақ анаңның жанасасынан сен өлімнің менен...» — деген сөздерді айтпай. Соңынан конфликттердің шийеленісуі барысында Назлым өзіне «опасыздық еткен» Дәурән, оның келініптегі Орынғұлдың, қызы Мехрибаннан ең жаман, өткір сөзлер есітіп тұрып, тайып жығиылады. Демек, ол рухың, адеп-іқрамдық, психологиялық қайрауға гириттар болды деген сөз. «Мұсылманшылықта өліні тебау — гудли гүна...» — деп өз күндесінің қасынан Дәурәннің хаяды Орынғұл де, Дәурән да кетіп қалады. Сахта қулап атырған Назлымның көрінісі менен жабылады.

Элбетте, бул сюжеттик-композициялык жам конфликттик ситуациялардын барлыгы шыгармада, онын адабий текстинде гөйпара деталдык коринишлер, кошпишпиз диалогтар, адабий жам сахналык каармандардын айтып берүүлери, ачыкша гүрөңдүүлери аркалы иске асырылып, автор тәрәптен драманын талыштары дурус жам шеберликпенен амегге асырылып. Бизге олардын барлыгын айкын фактлер менен бир макалада келтирүү мүмкин эмес.

Шығармадағы, әсіресе, бұзақы хаял Назымның анасы Айшаның түс көрінуі — көркем психологиялық ұсыл сыпатында жүзді откірлестіріліп қолланылуы үлкен көркемдік күшке иіе болып, драма оқытушылары менен театр тамашагерлерінен дыққатын арттырып, тесаның құтып жоқарылатып, харамды қаралат, хадымдықты ұлыатын тур. Атап айтқанда, Назымның анасы түсінде мынадай бақыяның

гууласы болган ҳам оны өзінің гарырысы, яғни Назымның әжесіне айтып беріп атыр: «—Ағасы-ау, кеше ақшамы жепшіміз түс қордим-го!... Туу-9 анадайың қарасам, Назымның үйі жалпына аспағна шығып өртеніп атыр...Аға, тал оңымдағыдай! Соннан жууыр-а! Бирақ алға басықан аңғым артқа кете береди-ай! Қарасам, дауағайн жалынып арасынан албаслайды бір бале зонқ етіп шықты дейсен!... Астында ешек! Албаслының үсті патек арқалағандай алба-далба. Ешекке теріс минген. Ешек қадимгідей емес, кейінне қарап бәсіп шауың қиятыр. Тусыма келгенде қарасам, албасы дегенім — Назым! Назымның түрі адам қарарлық емес. Бети бет емес, алле бір нәрседей. Бір қозы-нен жас, бір қозын қан ағыт, та пұтын, та ешектің көтін шаппат-лап, дауысының барында ғаха-ха-ханы салып тусымнан шауып өтті... Изінен жетіп: «Әй, Назым, ешегің не, ешекке теріс мингенің не?! Түс қазір, анау бетің не қусап кеткен, өзіңнің бетіңе ұқсамайды ғой!» — деймен басырып. Ол үндемей пұтын шаппатлап, дауысының барында ғаха-ха-ханы салып баратыр...»

Хақыйкатында түс көрүп — энеи нәрсе болмаса керек. Түс реалы, объектив турмуш шыныгы менен тыгыз байланышы келип шыгады, көпчилиги астарлы, терең ойлы, символика-метафоралык халда көзгө елеслейт. Сол сыяктуу бул түс те Назымның жеке өмүр тәдирин гана эмес, шынында сол шаңгарак тәдирлеринин рухуи, адеп-ишрамык жахтан кыйрайга үшүлгөйлүгүн айкын көрүниси болып есаланнады.

Улуулар алтаанда соңгу жылдарында каракалпак драматургиясы менен театрынын бундай социал-жамийетлик, руухыйлык маселелерин өткүр түрдө ортка койып шешетүгүн бир аз доретпелер жүзөгө келди. Олар тууралы бундан да кеңирек үгит-насият жумасыларын эмгекте асырып, арнабыз адабий сыншылык ҳам изертлеушүник жумасыларын алып барыуға болады. Бул өз гезегинде бүгүнтги жасларымыздын сап акыл-парасатлы, адеп-ихрамылык таманнан таз, пәк болып жетилишүине өз жәдемин тийгизели.

(Макара Мехрибан Юсупова менен соавторлықта жазылган)

«Ғәреһсизлик дәуириде театр өнериниң раўажлануўы» атлы илимий-теориялық конференция материаллары. Нокис — 2014, 29-апрель;
«Қарақалпақ әдебияты» газ., 2014-жыл, июнь.

СТУДЕНТ — МУГАЛЛИМНИҢ ТӘРЗИСИ

яма саһме-өзіннің интеракциясы

—Қайсы факультетте оқыйсыз?

—Филология. Қарақалпақ тили ҳәм әдебияты бөлүмүннң 4-курсннда.

—Онда жақсы екен. Анжақ-мынжағынды тыгып қалыпсаң сорау берсем болады екен. Билим берген мугаллимлеринен кимлер унайды?

—Бундай сорау береді деп ҳасла ойламаған едим. Сонда да жуап берип көрейин: пай, бала, енди факультеттин мугаллимлериннң фамилияларын дзып шығыуым керек болды-ау: аға-иниети Пахратдиновлар, А.Бекбергенов, К.Мамбетов, С.Ахметов... Жәмийетлик пан мугаллимлеринен Қыдырбаев, Ж.Арзыханов.

—Бул мугаллимлер сенде не ушын жақсы тәсир қалдырды? Усы ҳаққында да айттып, жуабыңды конкреттестирсеніз, олқы жерин толықтырсаңыз жақсы болар еди.

—Қуп-п, әжеп болады. Бирақ мына мугаллимннң мына жери унады, ананың ана жери унады деп бөлип-бөлип айтты қыйынлау. Себеби, адам, бул — бир тутын организм. Сонда да баслы-баслы менде өзіне деген жақсы сезим оятқан қасиетлерин айттып көрейин: А.Ю.Пахратдиновлар, К.Мамбетов, Қ.Мақсетов, С.Ахметов, А.Бекбергенов, Қыдырбаев, Қ.Султанов, А.Дәулетов, ... кеңпейиллиги, алпайым қатнаста болуы, студентлерди реал бақалауға умтылушылығы, тек айтып алыу ушын емес, ал билдириу ушын оқытуы, соған умтылуы адамды өзіне тартады.

—К.Мамбетовтың тағы бир унаған тәрепи, бул устазымыз студенттин билимин имтихан уақтында ғана емес, ал сабақ процесинде билит алыға қуштарлығы ҳәм сол арқалы бақа қойыуы. Әлбетте, бул студенттиң билимин 5-10 минутлық имтихан дәуиринде бақалауға салыстырғанда реаллық анағурлым жақынласады.

—Арзыхановтың билимдандығы, сауатлы лекциясы, имтихан дәуириндеги принципиллығы, ҳидал бақалауға умтылушылығы нағыз студентте өзіне деген мухаббат оятады (Рети келгеннен соң атайтын «Арзыханов» десе көпшилик студентлер зир-зир етеди. Не ушын? Себеби ол имтиханда «тықс»-те онша қарамайды).

—Қонысбай Камалов деген мугаллимннң де маған унақырап киятыр. Факультетимиздеги жетик сауатлы, ҳазирги әдебияттағы мәселе-

лерден бир қанша хабары бар әдебиятшылардан есапланады. Билимин студенттен анағурлым жоқары болмаса мугаллимннң абыройы болмайды. Ал бул мугаллимннң мени усы жағынан өзіне тартады. «Базы бир оқытушылар сарғайған лекция дптерлерин алып келип оқайды. Ал өз имтиханда студенттин ҳеш бир киталпа, дәптерге қарауына жол бермейди. Усы дурыспа?» дейли ол. Усылай оқыу процесиндеги орынлы кемшилликтерди көрсететуғыны да студентлерде оған деген жақсы сезимни оятады.

Студент — мугаллимннң тәрези. Себеби ол барлық уақыт устанын сынап жүреді: оқыуда да, көшеде де. Студентке жақсы көриниу де аңсат емес. Оның ушын барлық уақыт ҳадал жүриу, ҳақыйқатлық ушын түрестен тайынбау, мәрт, реал болуы... керек. Солай емес пе?

—Дурыс.

—Жане бир нәзик жери: жақсы мугаллим бола берсин, егер оның кишкене бир кемшилги сезилип қалса студентте оған деген жаман пикир туып қалуы итимал.

Жоқарыдағы оқытушылар мениң сынағымнан сүриқпей, мардана өткенлер. Ертен бир күн питкергеннен соң да оларды ҳүрмет етип малакайымды қолға алып:

—«Сәлем, мугаллим!» деймен.

—Сәубетиниз ушын рахмет.

1988-жыл

БАТЫР, ДАНА ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР ЖАС ӘҰЛАДТЫ
ТӘРБИЯЛАУДА ҰЛГИ СЫПАТЫНДА

Қыз бала. Хаял. Ана. Бурыннан бул инсанлар қатты қадирленип, улылағып келинген. Бүтинги күнде де жәмийетте олардың орны төрден, улылардын улысы есапланады. Себеби, олар бундай ҳүрметке өзлериниң ақыллылығы, даналығы, пақлиги, әдеп-икрамлылығы, ийбеназы, жүрегинин, кеудинин тазалығы, ишкы-сыртқы сулуылығы, саядылығы, мийирбанлығы, батырлығы, күш-ғайратылығы... менен ерискен. Муқаллес ислам динимизде бийардан перзентке атаң менен анаң бир уақытта шақырып қалғанда, биринчисинде анаң бар, екннши шақырғанда да анаң бар, үшінши рет те теңдей шақырып қалса да дәслеп анаң бар, төртинчисинде ғана атаңа барарсан, демеген: хаял-қыз, ананың жоқарыда биз дзып айтқандай, жақсы пәлиелеттери ушын, ананың бала ушын көзін де, жүрегін де тайсалмай бере алатуғын қасиетке ие болғанлығы ушын да ұсылай деген шығар.

Қарақалпақтардың мәдениет тарихында хал-қыздар әдептілігі, ақыл, батырлардың опалар зайыбы болуы менен бірге қолына құрал алып, халық үшін гүрескен батыр хәм ел басқарушыны, ақыл саркарларды болып есептәлді.

Бул сөзүмүзгө сак-массагет дөбүсүндөгү Тумарис, Зариналарды кош-
турсек боларды. «Кырык кыз» дастанындагы Гүлайым, Сербиназ ҳам
олардын батыр 40 кызынын даңкы аялданган-аялданган өтүп кытыр.

Тумарис—кыраакылардын айымын бабаларынан өсөлгөнүн маңсагеттерин патшасын. Ол өз эдин сырткы жаулардан қахармандарын коргойт. Эски деректерде баркуула ел коргауында аскерий кийимде жүргөн ол садак атууга кесепт епкен ол жақ емиштин огузы шала менен куйдырген, деп келтирилед. Елине бастырып келген Кир патшасынын теллесиин алып: «Тириде канга тоймап едн, алиде той едн» деп геллесиин кан толы меске салып жибереди. Мине усындай Уатан, халкы ушын дәр кандай мартлык, қахарманлык үлгүлерин көрсеткен атамзак, ол.

Бөрте деген аламыз «Китабы дедем Қорқыт» жийігетінде айтылы-
уынша, Салар Қазан дегеннің зайыбы болған ол абайсызда, Салар
Қазан батыр ұйықлап атырғанда өз баласы Ораз хәм бир қанша хәл-
қызлар менен бирге душпан қолына тутқына түсіп қалады.

Жау хайлар ишпен Салар Қазанның зайыбын анықлап, біліп, оны көмсітпекші болады. Хайлардың бәрі де жау сорағанда құрасын сатпай: «Салар Қазанның хайлыман», деп жуап береді. Сөйтіп анығында қайсысы Салар Қазанның зайыбы екенін білмеген душпан патшасы Салар Қазанның баласын сойып, етін қуырып, хайлар алдына тартыуға бұйрық береді. Бұл менен душпан өз баласының етін анық аныса, айтпай, Салар Қазанның хайлы жемейді, деп ойлаған еді. Өлмесінен бұрын бала анасына келіп: «Ана, мені сойып, етімді қуырып берсе де басқа хайлар менен бірге білдірмей жей берін. Сіздің менен анам, Салар Қазан атамның зайыбы екенін білмеді. Біліп қалса, атамның төсегін ыласлайды» деп айтпайды. Өз еріннің төсегін бастырмау үшін мәрт ана—Бөрте өз баласының етін жегізе мәжбүр болады. Өне, ерине сәдіклық, әне мәрт қостар, ана тымсалы.

«Хайлар патшалығы хақында»ғы карақалпақ халық ертегинде хай-
қызлардың ел басқарғаны сөз етіледі.

Барлық халықтарда хаял-қыздар ұлымыланған, кәсірменген, мәртлер көп. Әсіресе, қарақалпақтарда хаял-қыздар суыу, шырайы, мәрт, ержүрек, тууы сөзті, шаққан, әлеп-иқрамы болып келеді. Олар ерлер менен бір санға жүрген.

Жоқарыда айтқан батыр аналарымызды айтпағанның өзінде Қыяттар уранына айналған — Арыұхан, Мүйтен кәйімі ураны — Ақшопан апаларымызды, Әнжим, Ақсулы, Дәрбйіке, Батыу шешек, Занай патша, Гүлпаршын, Күрткі, Айпарша, Төрбек ханым, Жұпар кемпір, Назлыхан сулу, Шоманай, Рәушан, Кумар аналарды келтірсек болады. Қазан патшасы Сүйінбйіке атамыздың батырлығы, ақылдылығы өз алдына бір дәстеген. Ал Орманбет бййдін генже қызы, мәрт Сарыша айымның даналығы, халық үшін күйін-жануың, гүрескейің қалай айтпасаң!?

Усындай анализарымыздан өрнек, үлгі алган бүгінгі хал-кызларымыз да халық хожалығының барлық тарауларында, тап сиясат, ел басқарыудан, ілім, билим, денсаулық тарауларында сірә, айнал хожалығында да, саипатта да, сауда, автотранспорт, экономика, тынымшықты саидау, әлебият, баспасөз салаларында да, кушасы, барлық кәсіп-кәний-гилеклерде ерлер менен бир сапта Ұатан абаданлығы жолында әлиули хызмет етпекте.

Олар саламат баланы дүньяға келтирип, келешектің жарқын бо-
лыуы үшін ұл-қыздарына бүгіннен тәлім-тәрбия бермекте.

Мине, усындай батырлыгы, даналыгы, ақылдылығы, садык, отандылығы, әлеп-накрампылығы, мийнеткешшілігі, биосипилігі, ... менен тарихый беттерінмен орын алған хал-қазаларымыз, Аңлаарымыздың қахарманлықдарын, мийнетлерін бүгінгі әулаққа ұлгі тутып, айтып берсек, олардың да жақсы адамгершілікін азаматтар болып шығатуынына үлкен тәсірін тигізетүтінін анық.

«Қарақашақ әлемияты» газетасы, 2014-жыл, март; Театр өнерінде драматургия машкаладары, II рес. ыл.теор.конф.матер. 2014, 29-апрель, 14-16-бб.

ТАРИЙХҚА БАЙ ЖЫЛЛАР

Республикамыз маданий, әдебий турмысында өз орнына ийе басылымдардың бири — «Мәдениет хәм спорт» газетасы.

Шөлкемlestириуишлерин — Қарақалпақстан Республикасы Мәдениет хәм спорт ислери министрлиги хәм редакцияның мийнет жәмәәти болған бул кәсиплик газета тек министрлик турмысын сәулендириуи менен ғана шекленбей, тутас республикамыздың барлық тарауларындағы маданий, әдебий, көркем өнер, спорт, билимлендириуи жаңалықларын, жетискенлик хәм машқала-мәселелерин өз бетлеринде уақытında жарытып қиятыр. Билым газетаның шөлкемlestирилгенине 20 жыл толмақта.

Тарийхына бир нәзер салсақ, ғәрәсизлик имканиятынан пайдаланып 1993-жылдың январьında Қарақалпақстан Республикасы Мәдениет министрлиги бириншилерден болып өзиниң кәсиплик — «Қарақалпақстан мадениет» газетасын шөлкемlestирди. Оны ашыуда сол уақыттағы министр Нажиматдин Мухаммеддинов, талашпаң орынбасарлары Генжебай Хожаниязов хәм Бухарбай Дәулетмуратовлар баслама котерип жууырса, сол дәбирдеги ел басшылары қайырлы исти қоллаш-қууатпаған, албетте. Газетаның дәслепки санының нускасы — 2500 болған. Басылымға талантлы жазыушы, журналист Бекназар Ерназаров редактор етип бекитилди. Айына еки, бир рет жарық көрген.

1995-жылдың сентябринде соңғы №9-10(43-44) сандары 1000 дана басылып, экономикалық қиыншылықлар себепли газета буннан кейин шығуын тоқтатқан.

Ғәрәсизликтен соң спортшыларымыз жаңа ареналарында көрине баслады. Бул өз гезегинде спорт хәм денетәрбия, саламатлықты күнделік сәулендирип, үйит-нәсиятлап барыу зәурлигин туудырды. Солай етип, 1997-жылы Қарақалпақстан Республикасы Денетәрбия хәм спорт бойынша мәмлекетлик комитетиниң сол гездеги председатели, баспасөзге өзи де қатты қызығуытын, ықласбенти болған Әуезхан Айтышев хәм басқалар спорт тариуының газетасын ашыуды мақсәт етеди.

Жақсы ис, сауанлы ис — бәрқулла қоллап-қууатланып, орынланады. Сол жылдың 29-ноябрь күни баспасөзимиз және бир газета мөтлықты: «Қарақалпақстан спорты» деген атамада 1000 данада

жаңа газетаның туғыш саны жарық көрди. Дәслепки редакторы журналист, шайырлығы да бар жигит Кеңесбай Сейланов болды.

Соннан газета 2004-жылдың басына шекем айына бир, әки рет, 0,5—1,0 баспа табақ көлеминде, яғный А-3 форматында 4 бет, базда 2 бет болып, тиражы жыл басында 900-1000, жыл ақырына таман 400-300 дана болып шығып турды.

2004-жыл 27-сентябрьдеги Әзбекстан Республикасы Президентиниң Парманы менен Мәдениет министрлиги хәм Денетәрбия хәм спорт бойынша мәмлекетлик комитети таркатылып, келеси жыл февраль басында олардың базасында Қарақалпақстан Республикасы Мәдениет хәм спорт ислери министрлиги дузилди. Нәғийжеле «Қарақалпақстан спорты» газетасы тийкарында «Мәдениет хәм спорт» газетасы шөлкемlestирилди. Газетаны қайта дузиуде жаңа министрликтин дәслепки басшысы Тамара Дәулетмуратова жақыннан қоллап-қууатлап турды.

«Мәдениет хәм спорт» газетасының нысана саны 2900 нускада 4 ретте жула шырайлы, сапалы, биринши гезекте, мазмунды шықты. Дәслепки санында әдебият хәм баспасөзимиздин еки арысы, Әзбекстан Қаҳармандары (бүгиндиң мархумлар) Ибраһым Юсупов хәм Төленберген Қайыпбергеновтардан тилек-дууалар алып, өз жұмысын сапли баспаған газета кейиншилик де жаман болмады.

Мен 2004-жылдың 1-апрелинде «Қарақалпақстан спорты» газетасына редактор болып тастайлықпаған едим. Жаңа газета редакторлығына да бизиң кандидатурамыз макулланды. Көп өтпей газетаны айына үш рет, ал 2006-жылдан баслап хәттеге, яғный жылдына 52 сан шығарыуға күш салдық. Мине соннан берли «Мәдениет хәм спорт» республикамыз турмысын, соның ишинде мадениет, көркем өнер, әдебият, спорт, денетәрбия, билимлендириуи тарауларын кең жарытып, халқымыз арасына сиңисекте. Кәсиплик болыуына қарамастан газета абыройлы, белгитли республикалық басылымлардың бирине айналды, деп ойлаймыз.

Редакция жәмәәти республикамызда биринши болып 2013-жылдан баслап газетаны турақты түрде ең жоқары сападағы (80 граммдық) ақ (өсет) қағазда еки ретте шығарыуды баслады. Бүгиндиң базар қатнасығы жағдайында айына еки, бир шығаруын газетаны аз уақыт ишинде турақты хәттелек хәм өсет қағазда ренди шығарыу өз-өзинен болмайды. Булар, албетте, жәмәәттин «бир жагадан бас, бир жеңден қол шығарып» татыулық пенен, керек болса, редакция

ар-намысы ушын тырысып ислегендеринин жемиси. Солай экен, 3-май — Баспасөз еркинлиги күні «Алтын қалем» Миллий сыйлығы үшін халық аралық таңдауында бизің сыйлық алыуымызда редакция жәмәәтиниң де үлеслери бар.

2004-жылдың майынан — өзи пиктериуши курс студентлиги дойринен берли редакцияның арбасын тартуға жанталасып ҳәрекет етип киятырған, нәтижәде бүгинги күни өзи де бираз танылып, ысылып үлгерген журналист, шайыр Саламат Гүлимбетовтың жанкүйерлиги де, хызметлери де айрықша: дем алайын, демес; ерте ме, кешпе, жұмыс тирелип турса ислей береди. Әсиресе, спорт тарауының нағыз қанйегеси болып алды. Тараудың икир-шикирлерине дейин билетугын тажирийбеге ийе.

Қанйегелиги журналист Эльмира Саятжанова да редакцияда 2005-жылдан берли ислеп, қалемі төселген журналист, мәдениет хам көркем өнердің билгири болып қалды.

Бурын полиграфия жұмысы делинетуғын текст теріуден баслап версткалау, калькаға алыу хызметлери бүгин редакциялардың бел жұмысларының бири болмақта. Редакциямызда бул хызметлер тажирийбелі компьютерши, версткашы хам дизайншы Айсенем Файзуллаеваның қолынан «қыз баланың» ислетениндей болып шықпақта.

Есапшы Гүлайым Якубова есап-санақтың не екенин усы жерде үйренип, ҳазир өз жұмысын жақсы меңгермекте.

Редакцияда ҳәр жыллары ислеген шайырлар: Ҳикметулла Айымбетов, Аллашбай Реймов хам журналистлер: Мухаббат Узақбергенова, Лепесбай Құдайбергенов, Артықұл Төребекова, Жанар Иманова, Руслан Арзиевлер фақтында газетаның мазмунлы, сапалы, көркем шығуына ат салысты. Жетекши қанйеге, корректорлықты Тағат Жәмиев, Бағдауал Абдинайымова, ал есапшылықты Шолпан Жәмиева хам Тилепбай Дәудетовлар кеуилдегидей атқарды.

Газетаның өз мақсет-уазыйпаларын ойдағыдай өметле асырын, оқыушылар дийдиндегидей болып жарыққа шығуын, албетте, бир редакциямыз жәмәәтинин ғана хызметлери емес, билемиз, онда көпирликтиң үлеслери бар. Сонлықтан жазылу хам басқа да мәселелерде бәрқұла қоллап-қуатлап турған Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси менен Министрлер Кеңесине, Мәдениет хам спорт ислери министрлиги менен Баспасөз хам хабар агентлигине, байланыс бөлимлерине, дәретиушлик жәмәәтлерге, барлық редакцияларға, гүлден оқыушыларымызға редакциямыз жәмәәтинин

миннетдаршылығы шексиз. Белсенди хабаршылар, авторларымызға табыслар тилеймиз.

Редакция жәмәәтинин алға қойған мақсетлери улы. Жәмәәт жақын жыллар ишинде газетаны А2 форматына өзгертүүди, нускасын еле де көбейтүүди, материаллық-техникалық базасын бекемлеп, эстрада шоу, футбол қосымшаларын шығаруы да режелестирип отыр. Усы улын мақсетлерди иске асыруда, елимиздің адил сиясатын алып баруыда жәмәәтимиз еле де шаршамай, дәретиушлик пенен ислей береди.

«Мәдениет хам спорт» газ., 2013-жыл, 22-июнь.

Әдебиеттің тарихы.....	3
«Қыр қосықтары» талпағанда.....	3
Құрбанбай жырау жырлаған «Жаскелен» дастаны хақында.....	5
Критик деген кім?.....	6
«Көш жүре көле дүзелер».....	7
«Көздің қарашығы»-ның қарашығы ямаса «меніңше» атамасындағы пикирлер.....	10
Тубалау дәуірінің хақықатлығы.....	12
Қызылар төңірі.....	14
Хәп кім бірден болған емес.....	17
Ел деп еңіреген шайыра.....	19
Олқылықты толықтырған мийнет.....	22
Жүздің арасындағы жүйрік.....	26
Жәмийет хақықатлығын ашып берген обра.....	27
Жазыушының үлкен жанрадағы бірінші тажірийбесі.....	30
«Сөйленбеген тарих...» сөйлегенде.....	33
«Тилге шешен, мың адамға тай еді».....	37
Рәңіт хам шешендік сөзлерде Бердақ образының жасалуы.....	38
Бердақ дәретпелерінде билим хам дин мәселелерінің сәуленіуі.....	42
Гигант жазыушымыз.....	49
Руулықмыздың әнім дарымы.....	51
«Әдебиет» десек «Әмірдарыя»-ны, «Әмірдарыя» десек...».....	60
Бердақ шайырдың «Айдос бий» дастаны хақында.....	67
Илим халық ийгілігінде.....	68
Өз соқпағына иіе жазыушы.....	72
Детектив жазыу аңсат па?.....	75
Жазыушы хам шайыр.....	78
Тәбиет көрінісі басқаша болмай ма?.....	88
Жазыушы жемісі.....	90
Ырымлар хақында.....	93
Романшылық туғралы тоқталсақ.....	97
Бүгінгі жазыушылар алдындағы айырым ұазыйпалар.....	98
Киші жанрға үлкен дыққат керек.....	99
Ғарезсіздік илқамлары.....	106
Ағындарыя, коннейер шайыр.....	109
«Хәр бир жазған сөзінді халық оқыды».....	110

Әдебиетқа қосылған салмақты үлес.....	120
Гөне тарихты сойләткен диалогия.....	123
Ғарезсіздік хам мәнаұйит.....	126
Напше тәрбия арқасында дараққа айналар.....	131
Журналист — дәретіушілік иіесі.....	135
Жанкүйер азаматлардың бири.....	140
Бірден-бир фольклоршы алым.....	145
Илимий фантастика мәселелери.....	146
Дәслепкі фантастикалық китапша.....	146
Жас жанр аяққа турып атыр.....	148
Пүткіл әлем — бир жүрек.....	150
Қызыл теңізінде ямаса илимий-фантастикалық әдебиетқа қысқапша шолуы.....	155
«Шарыар» дастанындағы фантастикалық элементлер.....	158
Қарақалпақ илимий фантастикасында экология машқиласы.....	164
Өзге цивилизациялықтар образы.....	167
Тил билими.....	174
Қарақалпақ тилинде сөз ауысуы ұсыларын қоланыуы.....	174
«Тил Анаға теңеледі».....	178
«Тилге итибар — елге итибар».....	178
Көркем өнер.....	179
Жумистың аңсаты болмайды.....	179
Песаньның мультисизлігі ұшын.....	181
«Тербенбес жүреклер».....	183
«Алпамыс» дастанының сахналастырылыуы жөнінде.....	184
Опера — музыка өнерінің шыңы.....	187
Жыраушылық өнері хам Жумабай жырау хақында.....	191
Драмма заманалар образы.....	194
Әдебиет образ хам сүрәтлеу өнерінің синтезі.....	199
Мухаббат драматизмі.....	202
Педагогика.....	206
Студент — мугаллимнің тәрзисі.....	206
Батыр, дана хиял-қызылар жас әуладты тәрбиялауда үлгі сыпатында.....	207
Тарих.....	210
Тарихқа бай жыллар.....	210

АЛЛАНАЗАР ӘБДИЕВ

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚЛЫ ҮЛЕС

Қарақалпақ тилинде

Нөкис-2015

Редактор: *Камал Палымбетов*

Тех редактор: *Азамат Дәулетмуратов*

Корректор: *Айсәлем Файзуллаева*

Оригинал макеттен басыға рухсат этилген уақты: 21.05.2015-ж.
Қағаз форматы 60x84 1/16. Кегль 10. Колеми 13,5 баспа табақ. Офсет
баста. Нусқасы 70. Буйыртпа — 07. Баҳасы шартнама тийкарында.

16453

Пуш